

TOPLUMSAL BELLEK,
KUŞAKLARARASI AKTARIM VE ALGI

DERSİM '38'i HATIRLAMAK

Bülent Bilmez | Gölây Kayacan | Şökrü Aslan



TARİH VAKFI

TOPLUMSAL BELLEK,

DERSİM ‘38’i HATIRLAMAK

BELLEKLERDEKİ DERSİM ’38

KUŞAKLARARASI SÖZLÜ TARİH PROJESİ ALAN

ARAşTIRMASI RAPORU



TOPLUMSAL BELLEK, KUŞAKLARARASI AKTARIM VE ALGI
DERSİM '38'i HATIRLAMAK
BELLEKLERDEKİ DERSİM '38 : KUŞAKLARARASI SÖZLÜ
TARİH PROJESİ

ALAN ARAŞTIRMASI RAPORU

Bülent Bilmez, Gülay Kayacan, Şükrü Aslan

Editör: Gürel Tüzün

Proje Danışma Kurulu: Şükrü Aslan, Bülent Bilmez, Kazım Gündoğan, Nezahat Gündoğan, Ferhat Kentel, Gürel Tüzün, Mesut Yeğen

Proje Koordinatörü: Gülay Kayacan

Proje Asistanları: Gülistan Özdemir, Ozan Torun

Sözlü Tarih Görüşmeleri: Barış Bektaş, Tülin Dağ, Umut Duman, Celal Düzgün, Tuba Emiroğlu, Fidan Eroğlu, Kibar Kaya, Gülistan Özdemir, Fulya Şenkal Özkişi

Bant Çözümleri: Arzu Aslan, Aynur Besli, Sema Boralı, Fatma Bozek, Elmas Cin, Emine Dönmez, Fidan Eroğlu, Kibar Kaya, Gülistan Özdemir, Fulya Şenkal Özkişi, Berrin Tuncer, Cem Tüzün, Münevver Yalav

Kırmancki/Zazaca'dan Türkçe'ye Çeviri: Serkan Sarıates

Kürtçe'den Türkçe'ye Çeviri: Aysel Kazıcı

Bant Çözümleri Tematik Tarama: Kibar Kaya, Gülistan Özdemir, Tülin Dağ, Fidan Eroğlu, Gülay Kayacan

Tasarım Danışmanı

Tülay Demircan, Myra

Kapak Fotoğrafı

"Xêçe Köyü Halkı" Hasan Saltık arşivinden alınmıştır, izinsiz kullanılamaz.

Kapak Tasarımı

Serhan Baykara, Myra

Kapak ve Sayfa Uygulama

Serhan Baykara, Myra

© Tarih Vakfı, 2011

Zindankapı Değirmen Sok. No:15 Eminönü, İstanbul

Tel: 0 212 522 02 02

Faks: 0 212 513 54 00

yayin@tarikhvakfi.org.tr

www.tarikhvakfi.org.tr

Birinci Basım: İstanbul, Ekim 2011

Belleklerdeki Dersim '38: Kuşaklararası Sözlü Tarih Projesi Global Dialogue Vakfı ve Finlandiya Büyükelçiliği'nin (Ankara) mali desteğiyle yürütülmüştür. Bu yayında dile getirilen görüş ve düşünceler kitabın yazarlarına aittir ve hiçbir şekilde Global Dialogue Vakfı ve Finlandiya Büyükelçiliği'nin görüşlerini yansıtmamaktadır.



EMBASSY OF FINLAND
ANKARA



BELLEKLERDEKİ DERSİM '38 : KUŞAKLARARASI SÖZLÜ

TARİH PROJESİ

ALAN ARAŞTIRMASI RAPORU

Bülent Bilmez, Gülay Kayacan, Şükrü Aslan

TOPLUMSAL BELLEK, KUŞAKLARARASI AKTARIM VE ALGI

DERSİM '38'i HATIRLAMAK

Ekim 2011

Teşekkürler

Dersim '38'i Hatırlamak başlıklı raporun alan araştırması sürecinde gerek kaynak kişilere ulaşılması gerekse lojistik destek sağlanması konusunda proje ekibine destek olan Dersim Dernekleri Federasyonu, Dersim Kültür Derneği, EğitimSen Tunceli Şubesi, Tunceli Esnaf ve Sanatkâr Odaları Birliği, Tunceli Ticaret ve Sanayi Odası, Adana Tuncelililer Kültür Dayanışma ve Yardımlaşma Derneği, EğitimSen Antalya Şubesi, Antalya Tunceli Kültür ve Dayanışma Vakfı, Hozat Dersim Kültür Derneği, Amasya Hacı Bektaş-ı Veli Derneği, Abbas Bilmez, Özgür Fındık, Turabi Saltık, Abbas Tan, Ali Erenler, Ali Ateş ve Cemal Taş'a teşekkür borçluyuz. Kuşkusuz, onlar için acılı bir süreç de olsa, belleklerini bize açarak anılarını, deneyimlerini, yaşam öykülerini bizimle paylaşan kişiler olmasaydı bu çalışma gerçekleşemezdi... Onlara en içten teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Sunuş

1937-38 yıllarında Dersim’de yaşanan toplumsal travmanın doğrudan tanıklarıyla yapılmış görüşmeler, konuyla ilgili otobiyografiler, biyografik çalışmalar, Osmanlı dönemindeki resmi raporlar, yazışmalar, mektuplar, Cumhuriyet dönemindeki askeri ve sivil bürokrasi raporları vb. kaynaklar kullanılarak onlarca kitap yayımlanmış, birkaç da belgesel film yapılmıştır. Bu toplumsal olaylarla ilgili yazılı kaynakların pek çoğunun ya resmi ya da muhalif ideolojiler ekseninde biçimlenmiş olduğu ve olayların sadece siyasal söylemler çevresinde ele alındığı görülmektedir. Bazı resmi ve muhalif ideolojilerin temsilcileri bu alanı kendi politikalarını haklı çıkarmanın bir aracı olarak kullanmakta, böylelikle de geçmişi dar bir siyasal söylem alanının içine hapsedme anlayışını yeniden üretmektedirler. Öyle ki metinlerin çoğu isyan/bastırma, baskı/direnış, askeri hârekat/silahlı direniş, silahlı milisler/askerler, kahramanlar/vatan hainleri, şeyhler/komutanlar vb. karşıtlıkların çizdiği alanın sınırları içine hapsolmaktadır. Daha da kötüsü konuyla ilgili tartışmaların “olaylarda ölen kişi sayısı”yla ilgili spekülasyonlarla çerçevelenmesidir. Bu ele alış biçimi, yaşananları önemsizleştirmekte, geçmişle bugün arasındaki ilişkiyi kısırdöngüsel bir alana çekmektedir.

Bütün bunlar, yaşanan toplumsal travmanın sosyal ve kültürel boyutlarının sonraki kuşaklara nasıl aktarıldığı ve onlarca nasıl anlamlandırıldığı, kolektif belleğin kuşaktan kuşağa yeniden kuruluşunu nasıl etkilediği, kuşaklar arasında ne tür “sağaltıcı” mekanizmaların geliştirildiği, sürgün edilenlerle edilmeyenler arasında anlatı farklılıklarının olup olmadığı gibi pek çok konu üzerine daha az düşünülmesine ve konuşulmasına neden olmaktadır. Oysa geçmişte ne oldu sorusu kadar, geçmişin bugün farklı toplumsal gruplarca nasıl kurgulandığı ya da kuşaktan kuşağa nasıl aktarıldığı da önemlidir.

“Belleklerdeki Dersim ’38 Kuşaklararası Sözlü Tarih Projesi” sözü edilen bu tür eksiklikleri, bir ölçüde de olsa giderecek biçimde kurgulandı. Bu çalışmada, resmi tarihte “Dersim İsyanı”, sivil tarih araştırmalarında “Dersim ’38” olarak adlandırılan olayların farklı kuşakların anlatımlarından derlenmesi ve karşılaştırılması hedeflendi. Bu bağlamda, konuyla ilgili sıradan insanların belleklerindeki, bir kuşaktan öbürüne aktarılan ya da aktarılmayan bilginin analizine yönelik kapsamlı bir sözlü tarih alan çalışması gerçekleştirildi. Bunun yanı sıra Dersim kökenli olmayan bazılarının “Dersim 1937-1938” olaylarıyla ilgili anı, bilgi ve yaklaşımları da derlendi. Böylelikle, resmi ve sisteme muhalif ideolojilerce diyaloga izin vermeyen bir geçmiş alanının dışında bir alan, onların dışarıda bıraktıkları, göz ardı ettikleri konuların ve yaklaşımların yer alabileceği, kamuoyuyla paylaşılabilir, üzerinde konuşulabilir bir toplumsal alan oluşturulması amaçlandı.

Türkiye’de farklı etnik, dini kökenli kültürel ve toplumsal gruplar arasında karşılıklı anlayış ve hoşgörünün insan hakları ve demokratik yurttaşlık hakları temelinde geliştirilmesine büyük gereksinim vardır. Bu bakımdan, toplumsal travmaların farklı kültürel ve toplumsal gruplardaki “sıradan” insanlar aracılığıyla kuşaklararası nasıl aktarıldığını, onlar tarafından nasıl anlamlandırıldığını ve siyasal konjonktürün aktarım biçimlerini nasıl etkilediğini anlamaya yönelik daha fazla akademik çaba gerekmektedir. “Toplumsal Bellek, Kuşaklararası Aktarım ve Algı: Dersim ’38’i Hatırlamak” adını taşıyan bu rapor hem dayandığı alan araştırması hem de içerdiği bulgularla bu doğrultuda atılmış bir adımdır. Bu çalışma aynı zamanda, Türkiye’de gittikçe daha acil hale gelen gelen “toplumun geçmişiyile yüzleşme” sorununun çözümüne bir katkı niteliğindedir. Raporun Sonuç

bölümünde vurgulandığı gibi, “Toplumsal olarak yüzleşilmemiş, hesaplaşılmamış olaylar, insan haklarına saygılı demokratik bir toplum olmanın önünde engel oluştururlar.”

Gürel Tüzün

Giriş

A. KURAMSAL VE METODOLOJİK ÇERÇEVE: DERSİM 1937-38 BAĞLAMINDA SÖZLÜ TARİH YÖNTEMİNİN OLANAK VE OLANAKSIZLIKLARI ÜZERİNE

Sunduğu olanaklar ile içerdiği sınırlılıklar ve sorunlarla son elli-altmış yılda dünyada ve son 20 yıl içinde Türkiye’de giderek yaygınlaşan ‘sözlü tarih’, neredeyse herkes tarafından farklı biçimde anlaşılmakta, uygulanmakta ve okunmaktadır. Literatürde ve halk arasında genelde Dersim ’38 olarak adlandırılan Dersim 1937-38 üzerine bir sözlü tarih çalışmasının yürütülmesi sürecinde ve/ya bu çalışmanın alan araştırma raporunda bu farklı anlayışların ve uygulamaların ayrıntılı analizi ve tartışması ne zorunludur ne de mümkündür. Bununla birlikte projenin kuramsal ve metodolojik çerçevesinin daha iyi anlaşılması amacıyla ve Dersim 1937-38 sözlü tarih çalışmaları bağlamında bu sorunsala kısaca dikkat çekilmesi yararlı olacaktır.

1. Tarihyazımı, Beşeri Bilimler ve Gazetecilikte Sözlü Tarih

Geçmişin kaleme alınması anlamında ‘tarihyazımı’ (historiography), genelde yazın tarihi kadar eskidir, ama bir ‘disiplin’ olarak ‘tarihbilim’ (Geschichtswissenschaft), 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren oluşmaya başlamış veya bir başka deyişle, diğer disiplinlerle değişik dönemlerdeki ilişki ve ilişkisizlikleriyle, 19. yüzyılda oluşan ‘disiplinler’ haritasındaki yerini almıştır. Ne var ki bu süreç, edebiyatın parçası olarak görülen geleneksel tarihyazımı tasfiye edilerek onun yerine tarihbilimin geçmesi biçiminde değil, ikisinin eşzamanlı varlığını ve birbirleriyle sorunlu ilişkilerini sürdürmesi biçiminde işlemiştir. Modern öncesi dönemin tarihyazımı anlayışı ve amatör tarihçilik de bir biçimde varlığını sürdürmüştür.

19. yüzyıldan başlayarak giderek otoritesini ve hâkimiyetini kabul ettiren tarihbilim (akademik/profesyonel tarihçilik) genelde amatör tarihçiliği hor görse ve açık üstünlüğünü/otoritesini ilan etse de, birçok tarihçi bu iki anlayış arasındaki hiyerarşik ilişkiyi ve bu bağlamda birinin diğerinden daha ‘iyi’, ‘güvenilir’ veya ‘nesnel’ olduğu iddiasını reddetmiştir. Burada sadece iki farklı söylemin veya paradigmanın söz konusu olduğu düşünüle gelmiştir. Bu farkın varlığını bile reddederek her türlü tarihyazınsal metnin aslında edebi metin olduğu ve eğer varsa aralarındaki farkın sadece tür (genre) bağlamında ele alınması gerektiği gibi postmodern iddialar da tarihbilimin günümüzdeki tartışmalı konumuna yol açmıştır. Her şeye karşın bu iki yaklaşımın, tavrın birbirlerine göre inkar edilemez avantaj ve dezavantajları bulunmaktadır.

Bu söylenenlerin konumuz bağlamındaki önemi, yakın zamana kadar tarihbilimin, olası kaynaklardan biri olan sözlü tanıklığı ihmal etme ve hatta güvenilmezlik vb. nedenlerle reddetme tavrı karşısında, amatör tarihçilerin veya edebiyatın sınırlarında gezen tarihçilerin bu önemli kaynağı kullanmaktan asla vazgeçmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Yani son zamanlarda adeta bir moda olarak ortaya çıkan sözlü tarihin köklerini çok daha eskilerde aramak gerekir.

Sistemli ve kuramsallaştırılmış olmasa da, sözlü tanıklık ve bu bağlamda kişisel, otobiyografik, toplumsal, kolektif, vb. gibi farklı çeşitleriyle bellek, başlangıcından itibaren tarihyazımının önemli kaynağı olarak ve yazılı olanlar karşısındaki görece saygınlığı tartışma konusu yapılmadan bolca kullanılmıştır. Burada ayrıntısına girilemeyecek olan bu saygınlık ve güvenilirlik/sahihlik sorgulaması, tarihbilimin hâkimiyetinin artmasına bağlı olarak, 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak güçlenmiş ve yaygınlaşmıştır. Ama 20. yüzyılın son çeyreğinde, bizzat tarihbilimin içinden gelen bir meydan okuma olarak görülebilecek olan ‘sözlü tarih’ ile özellikle ‘dilbilimsel dönüş’ (linguistic turn) sonrası gündeme gelen söylem ve metin (bu bağlamda ‘belge’) ile genelde

bilim konusundaki postmodern sorgulama, bu reddetme, ihmal veya burun kıvrırma tavrını büyük oranda sarsmıştır.

Bu bağlamda, aynı anda işleyen iki süreç, sözlü tarihin güvenilirliği, nesnelliği, bilimselliği vb. konulardaki kuşkuları ve tartışmaları anlamsız kılmasa da, başka bir düzleme taşımıştır: Bir yandan tarihbilim içinde sözlü tarihin kullanımının artması ve buna paralel olarak giderek daha incelikli ve gelişmiş uygulamaların ortaya çıkması bu tutucu direnişi büyük oranda kırmıştır. Öte yandan konvansiyonel tarihyazımının ve tarihbilimin en güvenilir kaynakları olarak görülen yazılı kaynakların ve neredeyse fetişleştirilen ‘arşiv belgesi’nin görece nesnelliğini tartışmasız savunmak, günümüzde muhafazakârlık ve hatta saflık olarak görülmeye başlamıştır.

Sözlü tarihçilerin bazen enerjilerinin önemlice kısmını sözlü tanıklıkların ve belleğin önemini ve sözlü tarihin ‘bilimsel’liğini kanıtlamaya harcamaları rastlantı değildir. Ne var ki, böyle bir kanıtlama çabası kadar, tarihbilimin kaynaklarının nesnelliğinin tartışılması da önemlidir. En ‘sağlam’ belgelerin bile nasıl birden fazla gerçeği dile getirdiği, nasıl farklı okunabileceği ve hem onları kaleme alan(lar) hem de kullanan(lar) açısından bu belgelerin öznelliği artık genel kabul görmektedir. En ‘nesnel’ kanıtın bile aslında ne kadar öznellik içerdiği ve mevcut olası anlatılardan sadece birinin parçası olduğu genelde kabul edilmektedir. Bu öznelliğin önemli nedeni, söz konusu tanıklığın veya anının kişisel, bazen de otobiyografik olmasıdır. Bununla birlikte aşağıda ele alınacak bu sorunun anı, mektup, gezi notları, otobiyografi gibi tüm öz-anlatısal (self narrative) metinlerin kullanılması bağlamında tarihbilimde zaten eskiden beri tartışılacağı, ama bu metinlerin kaynak olarak değerinin hiç bir zaman inkar edilmediğinin de unutulmaması gerekiyor.

Öte yandan, ‘derinlemesine mülakat’ (in-depth interview) veya ‘nitel görüşme’ (qualitative interview[ing]) ile ‘katılımcı gözlemcilik’ (participant observation), beşeri bilimlerin farklı disiplinleri tarafından başından beri nitel araştırma (qualitative research) tekniklerinde bir ‘yöntem’ olarak kullanılmaktadır.^[1] Aynı şekilde genelde mülakat, gazetecilikte en temel yöntemlerden biri olarak başından beri farklı biçimleriyle kullanılmaktadır (Metzler, 1997). Ayrıca mülakat, gençlik veya topluluk çalışmaları (community work) gibi sosyal çalışma ve hizmetlerde bir faaliyet olarak mülakatçılar açısından değerli olabilirken, sağlık hizmetleri ve savaş suçlarıyla ilgili hukuksal süreçler gibi diğer birçok alanda başvurulmuş önemli bir veri toplama (data collecting) yöntemi de olabilmektedir. Belki de sözlü tarih konusunda bazen kafa karışıklığına veya kavram karmaşasına yol açan en önemli nedenlerden biri de farklı alanlarda farklı biçimlerde yararlanılan mülakatın sözlü tarihle neredeyse aynı anlamda kullanılmasıdır.

Bunun bir diğer nedeni de sözlü tarih kavramının farklı kişilerce yöntem, etkinlik, siyasal tavır, hareket, [alt]disiplin gibi. farklı anlamlarda kullanılmasıdır.^[2] Farklı anlamlarda kullanım, en yaygın olarak, araştırmanın hem farklı aşamalarının veya parçalarının hem de tamamının veya sonucunun, ürününün sözlü tarih adıyla anılmasıyla ortaya çıkmaktadır:

- Belleğe (sözlü tanıklığa, kişisel yaşanmışlığa veya kolektif belleğe) başvurmak üzere yapılan mülakatlar ve bu konuyla ilgili metodoloji,
- Toplanan sözlü tarih kaynaklarının arşivlenmesi ve/ya yayımlanması (transkripsiyon [bant çözümü], sınıflandırma, düzenleme, editörlük vb.),
- Diğer kaynakların da yardımıyla, sözlü tarih kaynaklarına dayalı analitik ve sentetik çalışma.

Son yıllarda kamuoyunda sözlü tarih denilince akla gelen özellikle bunlardan birincisi olup, Dersim 1937-38 üzerine yapılanlar başta olmak üzere, yürütülmekte olan projeler de daha çok bu aşamayla ilgilidir. Tarihbilim çerçevesinde sözlü tarihin Türkiye’deki yeri veya yersizliği ayrı bir tartışma konusudur, ama bu projelerde ve/ya kişisel çalışmalarda toplanan tanıklıkların (mülakatların) yayımlanmasından ibaret eserlerin (örneğin bkz. Çem, 1999; Taş, 2007; Taş, 2010; Algör, 2010) ve genelde tarihbilim dışında gerçekleştirilen sözlü tarih çalışmalarının analitik ve yorumsal ürünleri (örneğin bkz. Neyzi, 1999 ve Neyzi, 2004) ile sözlü tarih metodolojisi üzerine yerli çalışmalar (Danacıoğlu, 2001) geçmişin değerlendirilmesinde ve özellikle gözden geçirilmesinde önemli rol oynamaya adaydır. Türkiye’de sözlü tarihin tanınmasında ve yaygınlaşmasında önemli rol oynayan Leyla Neyzi’nin bu süreçle ilgili alçakgönüllü özeti, özellikle tarih dışı disiplinlerden kadınların rolüne vurgu bağlamında dikkat çekicidir:

“Türkiye’de bellek çalışmaları alanında akademik araştırmalar ancak 1990’larda sözlü tarihle başladı. Üniversitelerde bu alandaki dersler farklı disiplinlerden akademisyenlerin girişimleriyle açılmaktadır (<http://myweb.sabanciuniv.edu/sozlutarih/>). Bu konuda çalışan araştırmacıların çoğunluğunun kadın ve tarih dışı disiplinlerde eğitim görmüş olması (antropoloji, sosyoloji, edebiyat, folklor, toplumsal cinsiyet çalışmaları, kültürel araştırmalar gibi) dikkat çekicidir. Sözlü tarihçi ve folklorcu Arzu Öztürkmen, araştırmaları ve Boğaziçi Üniversitesi’nde verdiği derslerle sözlü tarih alanında öncü bir rol oynamıştır (Öztürkmen, 2006). Türkiye’de sözlü tarihin tanınmasına katkıda bulunan Uluslararası Sözlü Tarih Derneği (IOHA) konferansı, Öztürkmen’in girişimi sonucunda 2000 yılında İstanbul’da yapıldı. Türkiye’de sözlü tarih yöntemini kullanan sosyal bilimcilerin araştırdığı konular arasında toplumsal cinsiyet (Altınay ve Çetin, 2009), devlet ve şiddet (Özgen, 2003), toplumsal travma (Neyzi, 2008), yerel tarih (Öztürkmen, 2003), kentleşme (Şenol Cantek, 2003), göç ve sınıf ilişkileri (Erdoğan, 2002) bulunmakta.” (Neyzi, 2011: 4-5)

Bunlara, Neyzi’nin 1999 gibi erken bir tarihte yayımladığı çalışması (Neyzi, 1999; kitabın eleştirisi için bkz. Yel, 2001) ve sonraki yıllarda yayımlanmış olup daha sonra bir kitapta toplanmış (Neyzi, 2004) makalelerini de eklemek gerekiyor.

Hepsinden önemlisi, sözlü tarihin Türkiye’ye giriş ve yaygınlaşmasında öncü rol oynayan Tarih Vakfı’nın Haziran 1993’te Paul Thompson’ın katılımıyla düzenlediği sözlü tarih atölyesinin iyi bir başlangıç olduğunu belirtmek gerekir. Bu bağlamda Vakfın sözlü tarih ve yerel tarih projelerini, eğitim çalışmalarını (İlyasoğlu, 2006; Çetintaş, 2006 ve İlyasoğlu & Kayacan, 2006: 335-363) ve özellikle 2003 yılında gerçekleştirilen “Kuşaklar, Deneyimler, Tanıklıklar: Türkiye’de Sözlü Tarih Çalışmaları Konferansı”nı anabiliriz. (Sunulan bildiriler için bkz. İlyasoğlu & Kayacan, 2006.) Ayrıca gene Tarih Vakfı tarafından yayımlanan sözlü tarihçiliğin temel kitaplarından Paul Thompson’ın kılavuz kitabı (Thompson, 1999, 2. bas.) ve iki broşür kılavuz (Somel [ty] ve Tarih Vakfı [1993]), Türkiye’de sözlü tarih metodolojisiyle ilgili literatürün başlangıç metinleri olarak kabul edilebilir. Daha sonra Tarih Vakfı tarafından yayımlanan, yerel tarihçilik ve sözlü tarihle ilgili iki çeviri kitap (Caunce, 2001 ile Kyvig ve Marty, 2000) ve özellikle Esra Danacıoğlu tarafından hazırlanan çok değerli “kılavuz” (Danacıoğlu, 2001) Türkiye’de sözlü tarih literatürüne önemli katkıda bulunmuştur.

Genelde Türkiye’de yayımlanmış sözlü tarih çalışmalarıyla ilgili önemli bir gözlem, sayıca az olmaları ve kuramsal-metodolojik açıdan güçlü bir gelenek oluşturacak örnek çalışmaların eksikliği olabilir. İster bireysel ister kolektif olsun, uzun soluklu sözlü tarih projeleri için maddi kanalların ve

ortamların gelişmemiş olduğu Türkiye’de bu pek de şaşırtıcı değildir. Sözlü tarih adı altında olsun veya olmasın derinlemesine mülakat giderek daha yaygın şekilde kullanılırken, bir anlatıyı, olayı veya olguyu anlamak için araç olarak değil de, bizzat anlatıların kendi başlarına analiz nesnesi olarak ele alınması konusunda elimizde fazla örnek bulunmamaktadır.^[3]

Türkiye’de dikkat çeken bir başka nokta ise kamuya açık, profesyonelce çalışan sözlü tarih arşivlerinin eksikliği ve genelde sözlü tarih arşivciliğinin pek gelişmemiş olmasıdır ki, bunun önemli bir nedeni mali kaynak eksikliğidir. Aynı nedenle, yeterince zaman, özen ve emek ayırarak (örneğin bir kişiyle birden fazla mülakat yaparak), bir sözlü tarih çalışması sürecinin tamamını kapsamayı hedefleyen projeler sadece akademik tez çerçevesinde ya da küçük çaplı kişisel bir çalışma bağlamında mümkün olabilmektedir. Sadece bu tür çalışmalarda, konu ve sınırlarının belirlenmesinden malzeme toplama (sözlü tarih mülakatları) ve toplanan malzemeyi kullanmaya (analitik/yorumsal yapıta dönüştürmeye) kadar varan bütün aşamalar aynı kişi ve/ya grup tarafından gerçekleştirilebilmektedir.

Sözlü tarihin henüz emekleme dönemi yaşadığı bir ülkede karşılaşılan, en az arşivleme kadar önemli sorunlardan biri de hukuk ve etik çerçevesinde ortaya çıkmaktadır: Sesli-görüntülü kayıt ve transkripsiyonu (bant çözümü) üzerindeki ‘haklar’ konusu zaten genelde sözlü tarih çalışmalarında sorunken (Patai, 1987), konvansiyonel telif hukukunun ve ahlakının bile henüz tam oturmadığı Türkiye’de mülakatın yol açtığı fikri mülkiyetle ve etik sorunlarla ilgili gelişmiş bir çerçeve ve gelenek de mevcut değildir. Bu durum, Türkiye’de ve özellikle okur-yazarlık oranının düşük olduğu Dersimli yaşlılar arasında yürütülen sözlü tarih çalışmalarında normalden de sorunlu ve özen gösterilmesi gereken bir konudur. Özellikle çok boyutlu etik sorununu ele alırken, Dersim gibi bölgelerin koşullarını göz önünde bulundurmak ve kültürel, dinsel ve sosyal çerçeve kadar siyasal dinamikleri de özenle dikkate almak gerekir.

Bu bağlamda unutulmaması gereken bir nokta, sırları ortaya çıkarmaya çalışan bir ‘gizli ajan’ın bile hiçbir etik kural tanımamasının söz konusu olamayacağı veya sansasyonel haber peşinde koşan gazetecinin de kendi mesleğinin etiğine uymasının zorunlu olduğudur. Elbette bu, sözlü tarihçiler için de geçerlidir. Ama etik bağlamında daha önemli olan, alan araştırması sırasında sözlü tarihçinin bir ‘ajancılık’ veya ‘gazetecilik’ oynamanın çekiciliğine kapılmaması ve yaptığı işin, sırları ortaya çıkarmak ve sansasyon peşinde koşmakla ilgili olmadığını her fırsatta kendisine anımsatması, aynı zamanda bunu sürekli karşısındakine göstermesidir: Kişiye istemediği zaman ve yerde, bazen de kurnazca taktiklerle, istemediği şeyleri söyletmek bir gazeteci veya ajan için başarı olabilir, ama gizli kayıt gibi basit ve görece naif yöntemlerle de olsa, bu şekilde elde edilen bilgi, tarihsel bir olguyu ya da olayı anlamak için ne kadar önemli olursa olsun, sözlü tarih çalışmasında ahlaken reddedilmesi gereken bir yöntemle elde edilmiş bir bilgidir. Nitekim bir sözlü tarihçinin yaptığı mülakatlarda, söylenen her şeyin içeriğinden ve bazen doğruluğundan bağımsız olarak değerli olduğu mülakatçıya başından bildirilmelidir. Öncelikle sözlü tarihçinin içselleştirmesi gereken bu gerçeklikle birlikte, amacın sansasyonel haber ve bilgi peşinde olunmadığı her fırsatta karşı tarafa gösterilmeli veya hissettirmelidir. Bunun yollarından biri açıktan beyan ise, diğer yolu da sohbet sırasında sorulan sorular ve verilen tepkilerdir.

Ayrıca bir topluluğun kendi tarihini araştırma projesi (community project) olarak sözlü tarih çalışmalarının daha hazırlık ve alan çalışması sürecinde aynı zamanda sosyal, kültürel ve siyasal etkinlik olmaları nedeniyle, aktivizm özelliği ve topluluk içi ilişkileri, örneğin dayanışmayı teşvik

edici niteliği de unutulmamalıdır. Bu nedenle bazen bu projelerde, ortaya çıkan üründen çok, sürecin kendisi önemli olabilmektedir.

Farklı disiplinlerin veya grupların gerçekleştirdiği ‘alan çalışması’ sırasında kullanılan yöntem, çalışmadan beklenenlere de bağlı olarak tamamen farklı olabilir elbette. Gene de herhangi bir disiplinde veya alanda gerçekleştirilen çalışma, hem sonuçları hem yöntemi hem de bu disiplindeki metodoloji tartışmalarıyla, diğer disiplinler için de çok değerlidir.

Çalışmanın sonunda ortaya çıkan ve ideal durumda kamuya açık olarak arşivlenmesi gereken ürün ise çoğu zaman bu mülakatların ses ve/ya görüntü kayıtları ile bunların transkripsiyonlarıdır. Ne var ki bunların yayımlanmasına ilişkin yöntem konusunda da henüz bir oydaşma bulunmamaktadır. Tarih Vakfı tarafından gerçekleştirilen, Dersim 1937-38’in farklı kuşakların belleklerindeki yeriyle ilgili sözlü tarih çalışması, öncelikle kullanışlı bir arşiv oluşturmayı amaçlarken, bu mülakatların transkripsiyonlarının olduğu gibi veya düzenlenmiş olarak kamunun kullanımına sunulması ayrı bir görev olarak önümüzde durmaktadır.

Bir sözlü tarih projesinin alan araştırması raporu niteliğindeki bu kitapta alan çalışması hazırlıkları ve uygulama konusunda kapsamlı bir tartışmaya gerek görülmemiştir. Bu konuda metodolojik ve taktiksel bağlamda ayrıntılı teknik bilgiler konuyla ilgili çok sayıda elkitabı niteliğindeki çalışmada bulunabilir.^[4] Bununla birlikte, genelde sözlü tarihin kuramsal meseleleri ve özellikle analitik/yorumsal metin üretme sürecinde “sözlü kaynakların kullanılması” (Caunce, 2001) konusunda bazı uyarı ve gözlemleri, projenin gerçekleştirilmesi sırasında yaşananlardan da yararlanarak burada açmak gerekiyor.

Mülakatların hazırlık ve uygulanması sırasında dikkat edilmesi gereken noktalardan biri, genelde sözlü tarih mülakatlarının bir kerelik mülakattan ibaret olmadığıdır: En az iki, ideal olarak üç görüşme yapılması iyi olacaktır: 1) tanışma ve güven verme amaçlı ön mülakat, 2) kayıtlı ana mülakat ve 3) kontrol için ek mülakat ve vedalaşma görüşmesi. Bu, hem genelde mülakatın kalitesi hem de etik sorunu bağlamında önemlidir.

Sadece etik değil, aynı zamanda mülakatın kalitesi açısından da, görüşülecek kişiyle kayıtsız bir ‘ön mülakat’ yapılması yararlı olacaktır. Bu tanışma ve güven toplantısı sırasında proje ve mülakatçıyla ilgili her soru açıkça cevaplandırılmalı ve bu arada sözlü tarihin, en kısa zaman içinde yayımlamak üzere ilginç haber ve bilgi peşinde koşma anlamındaki gazetecilikten farkları dolaylı veya dolaysız olarak aktarılmalıdır. Mikrofon ve kameraların yaşamımıza bu kadar girdiği, medyanın yaşamın her alanını pervasızca teşhir ettiği, medyada sansasyonelliğin en önemli şey haline geldiği bir çağda bu ilk mülakat çok önemlidir. Aslında etik sorunuyla hakkıyla başa çıkabilmek ve mülakattan en iyi verimi alabilmek için ideal olan, ilk mülakat sonrası yapılacak kayıtlı ana mülakatın transkripsiyonu bittikten sonra mülakat yapılan kişiyle bir görüşme daha yapılarak bu metnin paylaşılmasıdır. Yapılacağı başından ilan edilecek bu ek görüşmeyle hem sözlü tarihin röportajdan farkı iyice ortaya konabilir hem de bu sayede ana mülakatın transkripsiyonundan sonra görülen bazı noktaların kontrolü, düzeltilmesi ve geliştirilmesi mümkün olabilir. İdeal olarak, nihai metnin mülakat yapılan kişiye ulaştırılması ve mülakatın koşullarını da belirlemek üzere yapılan ön anlaşmaya bağlı olarak, bazı durumlarda onayının alınması da gerekir. Ama bunun gerçekleştirildiği pek görülmemektedir.

Sözlü tanıklıkların ve mülakatlarda aktarılan kolektif veya kişisel bellekteki anlatıların, metin ve

daha genelde söylem çözümlemesi bağlamında değerleri, onların güvenilirliği ile orantılı değildir. Bu yönüyle sözlü tarih çalışmalarının sunduğu malzemeler, sadece geçmişin en doğru, aslına en uygun biçimde yeniden kurulması ya da yapımı (reconstruction) değil, aynı zamanda ve belki daha önemlisi tarih anlatılarının yapı-çözümü (deconstruction) için de değerlidir.^[5] Nitekim Dersim 1937-38’le ilgili sözlü tarih çalışmasında karşımıza çıkan anlatılarda olgusal bilgi ve yorum/algı farklılıkları, ‘asıl doğru’ olgu ve bilgilere yakınlıkları bağlamında ele alınmak zorunda değildir. Örneğin Dersim 1937-38’in kendisinin projede mülakat yapılanlar (interviewee) tarafından nasıl adlandırıldığı konusu, sadece kimin en doğru adlandırmayı seçtiği bağlamında veya doğru adlandırmayı bulmamız için en çok bilgiyi ve olguyu sunduğu bağlamında değil, kendi başına ve söylemin kendi içinde de anlamlı ve değerlidir. Elbette ve aslında sözlü tarih çalışmaları çoğu zaman, özellikle konvansiyonel tarihyazımı kaynaklarıyla yazılmamış ve/ya yazılması olanaksız ya da zor olan, ihmal edilmiş, sessizliğe mahkum edilmiş veya açıkça çarpıtılmış Dersim 1937-38 gibi tarihi olay, olgu ve aktörleri gün yüzüne çıkarmak, aslına en uygun biçimde yeniden kurmak amacıyla da kullanılmaktadır. Ama öncelikli olarak geçmişi ‘yeniden kurmak’ (reconstruction) ile ‘kurgulamak’ arasındaki çizginin ne kadar ince olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. Ayrıca, bu ‘yeniden kurma’ çalışmalarında sözlü tarihin sunduğu farklı anlatılarda var olan farklı veya çelişkili her bilgi kadar, konvansiyonel tarihyazımının kaynaklarını da dikkate almak, tarihbilimcinin sorumluluklarından biridir. Örneğin, Dersim 1937-38’le ilgili mülakatlar sırasında dile getirilen farklı kurban sayılarının hangisinin ne kadar doğru olduğu belki söylem analizi bağlamında pek önemli olamayabilir. Ne var ki, bu tarihi doğru anlamak ve anlamlandırmak, ‘yeniden kurmak’ için bir sözlü tarihçi, aslında kolayca ulaşılabilecek yayımlanmış ve yayınlanmamış resmi belgelerde verilen sayılardan haberdar olma ve analizini/yorumunu bu bilgilerle sentezleme sorumluluğu taşır. Yoksa seksen bin veya yüz yirmi bin kişinin öl(dürül)düğü bilgisinin mülakatlardan olduğu gibi aktarılması, yazarın bu bilgiye inanıp inanmadığını belirtip belirtmediğinden bağımsız olarak, dönemin Dersim nüfusuyla ilgili en kolay ulaşılabilir kaynaklarla karşılaştırma yapılmamış olması gibi bir sorun ortaya çıkarır.^[6] Aynı biçimde, Dersim 1937-38 sürecinde sürgüne gönderilenlerle ilgili sözlü tarih mülakatlarında verilen farklı rakamların bu kaynaklara başvurulmadan olduğu gibi aktarılması sorunlu değilse bile, önemli bir eksikliktir.^[7] Üstelik resmi yazılı kaynaklarda, örneğin nüfus sayımlarında ve resmi belgelerde verilen sayılar ile mülakatlarda anlatılanlarda aktarılan sayılar arasında güvenilirlik ve doğruluk bağlamında bir hiyerarşik ilişki reddedilse bile, burada eşit değerde sayılan bilgilerden bir kısmının açıkça ihmali söz konusu olacaktır.

Gene Dersim 1937-38 bağlamında, otobiyografik ve/ya kolektif bellekteki olayların kronolojik sıralaması ile konvansiyonel ve özellikle resmi kaynaklara dayalı çalışmalardaki sıralama arasındaki fark, özellikle söylem analizi bağlamında pek önemli olmayabilir. Gene de bu farklı anlatılardan haberdar olmak özellikle tarihin doğru anlaşılması ve anlamlandırılması bağlamında, ama aynı zamanda söylem analizi bağlamında da zorunludur. Buna en güzel örnek, Dersim 1937-38 anlatılarında önemli yeri olan, Seyit Rıza’nın oğlu Baba’nın (İbrahim) devlet tarafından aşiret mensuplarına öldürtülmesi olayıyla ve bu olayın Dersim 1937-38 tarihindeki yeriyle ilgili olarak aktarılan algı(lar) ve bilgi(ler)dir: Kolektif bellekte bazen adeta Dersim 1937-38 sürecinin dolaysız bir parçası olarak yer alan ve Zazaca halk türkülerine de konu olan bu olayın 1937 yılında gerçekleştiğinin genel kabul görmesine karşılık, resmi arşiv belgelerinde 1933 yılının yazında gerçekleştiği görülmektedir! (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.10.110.741.21 [Belgenin fotokopisi için bkz. Akyürekli, 2011: 172-173]) Öte yandan, kolektif bellekte adeta bir efsaneye dönüşen Seyid Rıza, oğlu ve diğer aşiret liderlerinin idam edilme sürecine ilişkin resmi belgelerin

toplumdan saklandığı bir ortamda, bu olay ancak bir görgü tanığı olan resmi görevli İhsan Sabri Çağlayangil'in anıları aracılığıyla kısmen aydınlanabilmiştir (Güneş, 1989). Örneğin yayımlanmış bu röportajın bir sözlü tarih çalışmasının parçası olmadığı açıktır, ama o da en az sözlü tarih anlatıları kadar öznellik ve güvenilirlik sorgulamasına tabi olabilmektedir. Aynı şey, o dönemde ve daha sonra basında yer almış söyleşiler ile otobiyografiler ve anılar (Dersimi, 1992) için de geçerlidir.

Yukarıda vurgulandığı gibi, sadece bir sözlü tarih yapıtı, bir analitik/yorumsal ve sentetik metin ortaya çıkarma sürecinde değil, bizzat sözlü tarih araştırmasını uygulama sürecinde de sözlü tarihçinin başarısı ve yaptığı işin kalitesi bu sorumluluğu ne kadar ciddiye aldığıyla doğru orantılıdır. Yani yalnız sözlü tarih mülakatları sırasında verilmiş bilgileri kullanarak ortaya Dersim 1937-38 tarihi veya onun belli bir boyutuyla ilgili, yazara ait bir metin çıkarma sürecinde yazarın diğer tüm bilgilere ulaşma sorumluluğu yoktur. Bizzat sözlü tarih mülakat hazırlıkları ve uygulaması sırasında da bu konudaki birikim mülakatları etkileyebilmekte, hatta bazen belirleyebilmektedir. Tam da sözlü tarihin yaşamsallık özelliği ve iki kişi arasındaki diyaloga dayalı (diyalojik) olmasıyla ilgili olan bu husus, örneğin bir mülakatın içerik ve söyleminin mülakatçının kendisinin Dersim 1937-38'i mülakat sırasında nasıl adlandırdığına (soykırım, isyan, direniş, olay, katliam, vb.) bağlı olarak neden ve nasıl değiştiğini anlamamızı sağlar.

Birey veya ekip tarafından sözlü tarih kaynaklarına dayalı analitik/yorumsal yapıt(lar) ortaya çıkarma konusunda genelde iki eğilim olduğu söylenebilir:

Tarihyazımına katkı için alternatif ve tamamlayıcı kaynak olarak sus[turul]muş olanların sesini kullanarak belli bir konuyu, özellikle de ihmal edilmiş veya konvansiyonel kaynak bulmakta zorluklar yaşanan bir konuyu, en doğru biçimde anlamak ve anlamlandırmak, daha doğrusu aydınlığa kavuşturmak veya ortaya çıkarmak (recovery history) için tarihin 'yeniden yapım'ı (reconsonstruction) anlayışı.^[8]

Sözlü tarih malzemelerini tarihin doğru/farklı anlaşılması ve anlamlandırılması için diğer kaynaklarla birlikte ek kaynaklar ya da yeni kanıtlar olarak kullanmakla birlikte, aynı zamanda onları kendi içlerinde söylemsel nitelikleriyle ele alan, kendi kuramsal ve metodolojik çerçevesine sahip bağımsız bir (alt)disiplin olarak sözlü tarih anlayışı.^[9]

Sözlü tarih kaynaklarının kullanımına dayalı analitik/yorumsal yapıt(lar)ın hazırlığı konusunda disiplinlerarası fark daha belirgin biçimde ortaya çıkmaktadır. Nitekim bu kaynakları kullanan tarihbilimsel herhangi bir çalışmanın başarısı ve kalitesi, konuyla ilgili bugüne kadar yapılan çalışmaların, yayımlanmış kaynakların ve analitik/yorumsal yapıtların kullanımıyla ulaşılabilecek tüm konvansiyonel kaynakların başarılı kullanımı bağlamında, ortaya ne kadar sentetik bir yapıtın çıktığıyla ilgilidir. Gazetecilik, antropoloji, folklor, sosyoloji veya etnoloji çalışmalarında mülakatlar öncesinde ve sonrasında özellikle bağlam ve tarihi arkaplanla ilgili, hatırı sayılır ölçüde tüketici (exhaustive) literatür taraması ve incelemesi, sadece nihai metni ortaya çıkarma sürecinde değil, daha işin başında, alan çalışması ve hatta buna hazırlık sırasında bir zorunluluk olarak tarihbilimcinin karşısına çıkmaktadır.

Aynı biçimde, kuramsal ve metodolojik sorunlar da, sadece analitik/yorumsal yapıt yani monografi yazma hazırlığı sürecinde değil, bizzat sözlü tarih araştırmasının, konunun sınırlarının/parametrelerinin ve görüşülecek olanların belirlenmesi, mülakat/söyleşi, vb. aşamalarını kapsayan hazırlık ve uygulama sürecinin de parçasıdır. Yani sözellik (orality), yaşamsallık,

karşılıklılık (mutuality), işbirliği, anlatı (narrative), öznellik (subjectivity), özenelerarasılık (intersubjectivity), söylem ve tüm yönleriyle bellek gibi önemli sorunlarla ilgili değişik disiplinlerin sunduğu birikimden, sadece yapılmış söyleşilerin herhangi bir konuyla ilgili analitik çalışmada kullanılması sürecinde değil, alan araştırması, kaynak toplanması/oluşturulması sürecinde de yararlanılması gerekir (Portelli, 1991 ve Abrams, 2010).

Analitik/yorumsal çalışmayı yapan, monografi veya makaleyi hazırlayan ile söyleşiyi hazırlayan kişilerin aynı olmaması durumunda ortaya çıkacak olası sorunlar tam da bu bağlamda gündeme gelmektedir.

Nitekim yukarıda da belirtildiği gibi, sözlü tarih çalışması/projesi denildiğinde çoğu zaman sadece mülakatların gerçekleştirilmesi ve arşivlenmesi süreci kastedilmektedir. Tarihçiler için bu, arşivcilik ve kütüphanecilik benzeri bir çalışmadır. Buna karşılık, bu tarz projelerde çalışan sözlü tarihçiler, kaynak toplamaktan ve kullanıma açık şekilde saklamaktan öte, bir tür kaynak oluşturma süreci yaşamaktadırlar. Sözlü (işitsel-görsel) kaynakların kamunun kullanımına açık biçimde arşivlenmesinin Türkiye’de hâlâ konuyla ilgili önemli sorunlardan biri olmasının yanı sıra bu tür projelerde mülakatı yapan birey veya ekip ile toplanan sözlü tarih kaynaklarını arşivleyen veya bunları olduğu gibi ya da düzenleyerek yayımlayan birey veya ekibin çoğu zaman aynı kişiler olmaması da dikkatle ele alınması gereken bir durumdur. Bunun bir adım ötesinde, bu kaynakları kullanarak bir ürün, analitik/yorumsal bir yapıt ortaya koymak isteyenler de farklı bir birey veya ekip olabilmektedir.

Çoğu kez aynı sürecin farklı aşamalarından oluşan farklı işler yapsalar da her birinin yaptığı ‘sözlü tarih’ olarak adlandırılan tüm sözlü tarihçilerin,^[10] tarihyazımında kaynak kullanımıyla ilgili kuramsal ve metodolojik tartışmalardan öte, sözlü tarihle ilgili kuramsal sorunlardan (sözellik, yaşamsallık, karşılıklılık, işbirliği, anlatı, öznellik, özenelerarasılık, söylem, vb.) her aşamada haberdar olması, çalışmalarının kalitesi açısından yaşamsal önemdedir. Bu bağlamda en önemli birikimin bellek tartışmaları çevresinde oluşması ve bu çalışmanın temeli olan projenin ‘Belleklerdeki Dersim 1937-38’ ve ‘kuşaklararası aktarım’la ilgili olması nedeniyle, burada bellek üzerinde biraz durmak yararlı olacaktır.

2. Sözlü Tarihin Güçlü Ve Sorunlu Aracı Olarak Bireysel Ve Toplumsal Bellek

Sözlü tarih çalışmalarının dayandığı ‘kişisel tanıklık’ ve ‘otobiyografik anlatı’ların kaynağı olan bellek ve özellikle algıların araştırılmasında önemli olan toplumsal (ya da kolektif) bellek, son onyıllarda değişik isimler altında çok önemli çalışmalara konu olmuş ve bu alanda göz ardı edilmesi olanaksız bir birikim ortaya çıkmıştır. Bu birikime hakkıyla vâkıf olmak her sözlü tarihçi için zorunlu ve mümkün olmayabilir. Ama yaptığı işin en önemli boyutunu oluşturan bellek ve anımsama biçimleri konusunda oluşmuş zengin literatürün sunduğuengin bilgiden ‘haberdar olunması’ ve mümkün olduğunca yararlanılması, iyi bir bilimsel/akademik sözlü tarih çalışması için zorunludur.

Konvansiyonel paradigmaya göre, istenirse ve doğru bir yöntemle her zaman belli oranda geri çağrılabilir veya yeniden canlandırılabilir olan yaşanmışlıkların depolanmasından ibaret olan ‘bellek’ konusunda yapılan eleştirel çalışmalar, bu ‘depolama’, ‘saklama’ ve ‘geri çağırma’ (anımsama) sürecinin çok karmaşık olduğunu göstermiştir (Neyzi, 2011: 1).^[11]

Timuçin Binder, “Taner Akçam’ın Kolektif Hafıza Kavramı”nı eleştirmek için kaleme aldığı bir

yazısında bu sürecin çok yönlülüğünü çok güzel özetlemiştir:

“Genel kaniya göre bellek, bir dijital fotoğraf makinesinden farksızdır. Yaşananları olduğu gibi kaydeder. Gerçek en ufak ayrıntısına kadar kopyalanmıştır ve dolayısıyla, anımsama bizi gerçeklere ulaştıracaktır. Oysa bu konuyla ilgili araştırmalara göre bellek hem aşırı derecede seçicidir hem de ciddi biçimde tamire gereksinimi olan kayıtlardan oluşur. Gerçeği olduğu gibi yansıtan anımsamalar sınırlıdır ve sürekli olarak var olan modellere uydurulurlar (Kirmayer, 1996:176). Schudson’un belirttiği gibi, belli bir şekilde görmek belli bir şekilde görmemek olduğu gibi, belli bir şekilde anımsamak da belli bir şekilde unutmaktır. Çünkü bellek seçicidir ve bu yüzden de tahrifat kaçınılmazdır (Schudson, 1995: 348). Fakat mesele sadece var olan bilgilerin çarpıtılması değildir. Tulving’e göre, geçmişin bireyin anımsadıklarından yola çıkarak belirlenmesinin her zaman mümkün olmadığını bilimsel araştırmalar açık bir şekilde göstermiş, tamamen aklı başında, normal ve dürüst insanların bile hiçbir zaman olmamış olaylar anımsayabileceği ortaya çıkmıştır. Her ne kadar bellek gerçeklerin olduğu gibi yansıtıldığı faaliyetlerde bulunsada -adreslerin, telefon numaralarının, şiirlerin ezberlenmesi gibi- bellekssel etkinliklerin önemli bir kısmı yeniden üretimden, hatta yeniden kurmaktan değil, ama kurmaktan, sıfırdan yapmaktan oluşmakta ve kurulan anılar her zaman gerçeklere karşılık gelmemektedir. Üstelik sahte anıların yapılması veya olmamış olayların anımsanabilmesi için, insanın ne psikiyatrik veya nörolojik sorunlardan dertli ne de çok genç veya çok yaşlı olması gerekmektedir (Tulving, 2002: 273). Demek ki bellek sadece çarpıtmamakta, ama aynı zamanda yaşanmamış olaylar da yaratabilmekte, gerçekleri olduğu gibi yansıtmak tamamen sağlıklı bir bellek için bile olanaklı gözükmemektedir.” (Binder, 2005: 11)

Bu konu sözlü tarih bağlamında ele alınırken belirtilmesi gereken çok önemli bir husus, tarihyazımının resmi mülakat tutanakları, gazete yazıları, yayımlanmış anılar ve günlükler gibi kaynaklarının birçoğunda bellek ve anımsama biçimlerinin her zaman önemli rol oynadığıdır. Bu, özellikle ses kaydının mümkün olmadığı döneme ait bazı yazılı kaynaklar için geçerlidir. Bu bağlamda, sözlü tarihçilikte belleğe dayanmanın yol açabileceği ve konvansiyonel tarihçilerce dile getirilen bazı olası sorunlar ve zayıflıklar, farklı oranlarda da olsa çoğu yazılı kaynak için de geçerlidir.

Öte yandan, yazılı kaynaklarla karşılaştırıldığında karşımıza çıkan sözlü anlatının dayandığı kişisel belleğin görece zayıflığı, sözlü tarihçiler için bir sorun olmanın ötesinde ayrı bir analiz konusu olarak hayli değerlidir. Örneğin bu zayıflığa yol açan süreç içindeki diğer olayların, gelişmelerin ve genelde dış etkilerin bellek üzerindeki etkisi, bu etkilenmenin nasıl gerçekleştiği sorunsalı bağlamında, bir sözlü tarih çalışması için önemli bir tartışma konusudur. Aslında, içinde yaşanan toplumun (aile, farklı cemaatler ve özellikle ‘hayali cemaat’ olarak ulusların) anlatılarından etkilenme olasılığı, Belleklerdeki Dersim 1937-38 projesi için çok değerli bir kuramsal tartışma alanı açan kolektif bellek konusuna götürür bizi. Kendisi de tarihbilimin bir alt-disiplini olarak görülebilecek sözlü tarihin içinde nerdeyse ayrı bir alt-disiplin niteliği taşıyan ve aslında diğer birçok disiplinin ilgi alanına girdiği için disiplinlerarası bir niteliğe sahip olan ‘kolektif bellek çalışmaları’, bireylerin anılarını depolaması (kaydetme/kodlama), saklaması ve işlemesi (hatırda tutma) ile geri çağırması (anımsama) sürecini, tüm aşamaların her zaman bir toplumsal bağlam içinde gerçekleşmesi olgusundan yola çıkarak inceler ve sürecin anımsanan an, ara süreç ve anımsama anı gibi farklı aşamalarını birbiriyle ilişki içinde ele alır (Binder, 2005). Kısaca, neredeyse sadece bireylerin ve

grupların belleğine dayanan sözlü tarih çalışmalarının kuramsal ve metodolojik çerçevesinde bellek ile anımsama süreçleri ve biçimleri merkezi yer tutar. Nitekim sözlü tarihçinin mülakatların hazırlık ve uygulanmasını kapsayan alan çalışması sırasında yaptığı en önemli işlerden biri, mülakat yapılan kişinin daha iyi anımsamasını sağlamak için, vücut dili, nesneler, müzik, vb. aracılığıyla dolaylı ve sorular, sohbet sırasında yönlendirmeler, vb. aracılığıyla dolaysız olarak müdahale etmek, yardımcı olmaktır. Aslında sözlü tarih kaynaklarının, günlük, anı, otobiyografi gibi belleğe dayalı yazılı kaynaklardan önemli farkı ve çoğu sözlü tarihçi için avantajı, bu ‘müdahale’ olanağından, başka bir deyişle sözlü tarihin yaşamsal, karşılıklı ve interaktif olma özelliğinden, olanağından kaynaklanmaktadır. Bu karşılıklı (mutual) anımsama-anımsatma sürecinde, mülakatçının doğru anda ve doğru biçimde müdahalesi tam da mülakatçının hazırlık sürecindeki başarısına bağlıdır. Bu da, çalışma metodolojisiyle ilgili teknik bir sorundur: Dersim 1937-38’le ilgili sınırlı literatürden ve daha önce gerçekleştirilmiş, yayımlanmış veya yayınlanmamış kayıtları incelemeyen, sözlü tarih çalışmalarından habersiz olarak insanların karşısına çıkmak, örneğin görevini sadece anlatılanları yansıtmak olarak gören bir gazeteci açısından, işini daha iyi yapması için yeterli olabilir. Ama sözlü tarihçinin sadece işini yapması için bile böyle bir yaklaşım kabul edilemez.^[12] Bunun bellek bağlamında önemi, bizzat anımsama süreç ve biçim(ler)inin, sadece mülakatçıyla mülakat yapılan arasındaki diyalogla, iletişimle ve daha genelde ilişkiyle değil, aynı zamanda anımsama anındaki bağlam ya da çevreyle de ilişkili olmasından kaynaklanır.

Bu bağlamda, kişisel ile kolektif (toplumsal) olanın bu kadar içi içe olduğu anımsama ve bellek konusunda çok önemli bir sorun, kolektif bellek deyince ne anlaşılması gerektiğidir. Her zamanki gibi burada da sorun, farklı adlandırmalarla başlamaktadır:

- kolektif (collective) bellek (konuyla ilgili bir klasik çalışma için bkz. Halbwachs, 1992; ayrıca bkz. Halbwachs, 2007; Wertsch 2002 ve Pennebaker, Paez & Rimé, 1997),
- toplumsal (social) bellek (Connerton, 1999),
- kültürel (cultural) bellek (Assmann, 2001),
- kamusal (public) bellek (Özyürek, 2007a),
- popüler (popular) bellek (Passerini, 1987).

Pratik nedenlerle aralarındaki farkları tartışmadan burada aynı anlamda kullanacağımız bu farklı kavramlarla yaklaşık olarak aynı şeyin kastedildiğini varsaysak bile, daha kendiliğinden ve içeriden bir süreçte oluştuğunu varsaydığımız bu ‘grup belleği’nin yanı sıra -tıpkı ‘resmi tarih’ gibi- bir ‘resmi belleğin’ de var olduğunu iddia edebiliriz. Kanonik resmi tarih metinleri üzerinden oluşturulan bir geçmiş algısının hedef kitlenin belleğine işlenmesinde en önemli rolü okul kitapları ve genelde örgün eğitim görürken, bu resmi belleğin resmi anma törenleri, heykeller, müzeler vb. üzerinden canlı tutulduğunu söyleyebiliriz (Connerton, 1999: 66-112; Frijda, 1997; Ökten, 2007; Bartu Candan, 2007). Grup belleği araştırmalarında odak noktası olmasa da, bir arkaplan veya bağlam olarak resmi bellek, içinde yaşanan rejimin baskıcı karakteriyle doğru orantılı bir öneme sahiptir. Bu bağlamda, resmi bellekle toplumsal belleğin özdeşleştiği rejimleri, otoritenin en çok içselleştirildiği rejimler olarak kabul edebiliriz.

Kolektif bellekten, bir grubun üyelerinin ‘kişisel (otobiyografik) bellek’lerinin toplamının mı, yoksa folklor çalışmalarının malzemesi olan anlatı veya performanslarda aranan sözlü geleneğin mi

anlaşılması gerektiği önemli bir sorudur. Bu soruyu tartışırken işimizi zorlaştıran en önemli husus, Dersim gibi yazılı kültürün değil, ‘sözlü kültür’ün egemen olduğu toplumlarda, bizzat bu sözlü geleneğin her bir ögesinin (anlatı veya performans) tek tek bireylerin belleklerinde saklı olması ve her dışavurumda farklı an ve bağlamda farklı biçimde ortaya çıkmasıdır. Yani uzun bir süreçten süzülerek gelmiş olması nedeniyle daha sabit ve standart olması beklenen sözlü gelenek anlatıları, genelde her anlatı için geçerli olan ‘alıcıya göre değişkenlik’ olgusundan öte, her dışavurumda değişiklik olasılığı nedeniyle, en az kişisel belleğin anlatıları (anımsananlar ve aktarılanlar) kadar öznel ve ‘esnek’tir (Vansina, 1965 ve Vansina, 1985).

Basit biçimde kuşaktan kuşağa aktarılan kişisel bellekler toplamı olarak görülemeyecek olan sözlü gelenek, kuşaklar boyunca oluşmuş kolektif belleğin kendisi olarak anlaşılabilir, ama kolektif belleğin bundan öte bir şey olduğunu düşünmek daha doğru olur. Sözlü-yazılı kültür sorunsalı bağlamında ele aldığı ‘kültürel bellek’le ilgili kitabında Jan Vansina (Vansina, 1985: 12-13), metodolojik olarak sözlü tarihin sözlü gelenekten birçok yönden ayrıldığını belirtir ve en başta gelen farkın, sözlü geleneğin en azından bir kuşak öncesinden aktarılmış sözlü iletiler üzerine kurulu sözlü iletiler olması olduğunu söyler (aktaran Abrams, 2010: 25-26). Bu farkı önemseyen Abrams, gene Vansina’ya dayanarak (Vansina, 1985: 27-31), özellikle okuma-yazma bilmeyen toplumlarda sözlü geleneğin önemli bir tarih kaynağı olabileceğini belirtir, ama zincirleme aktarıma bağlı olarak zamanla istikrarsız bir nitelik (instability) kazanan öykünün asıl ortaya çıktığı zamanın genellikle bilenemeyeceği uyarısında bulunur (Abrams, 2010: 26; ayrıca bkz. Ong, 1999).

Öte yandan yazar, Daniel L. Schacter’in (Türkçe’si de yayımlanan [Schacter, 2010]) kitabına dayanarak [Schacter, 1996: 16], sözlü tarihin, anlatıcıların kendi yaşamları süresince anımsanabilecek bir zaman dilimi yani bir kuşak içerisindeki olayların ve deneyimlerin aktarılmasıyla ilgili olduğunu söylemektedir (Abrams, 2010: 26). Ne var ki, böyle düşünüldüğünde sözlü tarihin hayli ‘dar’ tanımlanmış olacağını söylemek gerekir: Bireyin kendi yaşadığı dönemle ilgili anlattıkları (anımsadıkları) ile önceki dönemle ilgili belleğinde var olanlar (bildikleri) arasında ayırım yapmak önemli olabilir. Ama hem bellektekilerin anımsanan (anı) ve bilinen (bilgi) olarak açıkça ayırt edilmesi her zaman o kadar kolay değildir hem de kolektif olanla kişisel olan arasındaki diyalektik ilişkiden dolayı biri diğerinden asla bağımsız değildir. Dersim gibi yazılı kültürün gelişmemiş olduğu toplumlarda sözlü geleneğin en az sözlü tarih mülakatları kadar önemli olduğu ve ne yazık ki bu bağlamda özellikle halk türkülerinin yeterince kullanılmadığı görülmektedir.

Sözlü geleneğin sunduğu bu olanaklardan öte, sözlü tarih çalışmaları büyük oranda kişisel (otobiyografik) anlatılara dayanır. Ne var ki, kişisel olan kolektif olandan bağımsız düşünülemediği gibi, bir ömrün de önceden yaşanmışlardan bağımsız olamayacağı açıktır. Sözlü tarih çalışmalarında otobiyografik anlatıların önemli bir özelliği, bu alandaki önemli kuramcılardan Alessandro Portelli’nin de belirttiği gibi, anı, otobiyografi vb. yazılı metinlerden farklı olarak, sözlü tarihçinin belirleyici rol oynadığı interaktif bir iletişim içinde ve bu bağlamda aslında bir ortak eylem sonucunda ortaya çıkmalarıdır (Portelli, 1997: 3-23).

Burada Portelli, mülakat sırasında ortaya çıkan anlatı ile otobiyografi yazarının anlatısı arasındaki farkta otorite/iktidar ilişkisine dikkat çekerken, Michael Frisch bunu ‘otorite paylaşımı’ olarak tanımlamıştır (Frisch, 1990; ayrıca bkz. Say, t.y. ve Abrams, 2010: 27). Nitekim anlatı büyük ölçüde mülakatçının dolaylı ve dolaysız müdahalelerine açıktır: Anlatı mülakatçıdan bağımsız bir biçimde mülakat yapılan kişinin belleğinde yer alsa bile, aktarılma/ dışavurum (aktif anımsama) sürecinde mülakatçının bilinçli veya bilinçsiz etkisi, yayımlanmış herhangi bir otobiyografi metnine editörlerin

veya yayımcıların müdahalesiyle karşılaştırılmayacak nitelikte ve niceliktedir (Abrams, 2010: 27):

“Dolayısıyla anlatıcı kadar mülakatçı da kimliği ve sosyal statüsüyle, sorularıyla ve aslında bizzat kendi varlığıyla toplanan anlatının bir parçasıdır. Görüşmecinin etnik kimliği, cinsiyeti, sosyal statüsü ve yaşı gibi pek çok unsur anlatıcıyı ve dolayısıyla görüşmeyi etkiler.” (Say, t.y.)

Bir adım ileri giderek, ‘anı’ mülakat yapılana ait olsa da, mülakat sonunda ortaya çıkan anlatının hem mülakat yapılana hem de mülakatçıya ait olduğunu iddia etmek bile söz konusu olabilir ki, bu bizi burada açamayacağımız daha karmaşık fikri telif hakkı (intellectual copyright) bağlamında ‘mülkiyet’ meselesine götürür.

Tüm bunlara karşın, bu karşılıklı üretim sürecinde ve etkileşimde mülakatçı ile mülakat yapılan arasında eşit ilişki olduğunu varsaymak yanıltıcı olur. Projeyi tasarlayan ve yürüten sözlü tarihçi veya anımsa(t)ma sürecinde inisiyatif paylaşan mülakatçı, iktidar/otorite bağlamında daha başından sürece avantajlı başlar ve anımsananların arşivlenmesi ve kamuya aktarılması bağlamında bu avantaj, özellikle yazılanların yazıya dökülmesi aşamasında doruğa çıkar:

“Bununla beraber tarihsel söylemin kontrolü kesinlikle tarihçinin ellerinde durmaktadır. Görüşülecek kişileri seçen, tanıklığın şekillenmesine soruları sorarak ve cevaplara tepkiler üreterek katkıda bulunan ve tanıklığa (en azından mülakatı kesip yapıştırarak ve yazıya dökerek) nihai basılı şeklini ve çerçevesini veren kişi tarihçidir. İşçi sınıfının sözlü tarih sayesinde konuştuğunu kabul etsek bile açıktır ki bu sınıf soyut bir düzlemde konuşmaz değil fakat tarihçiye, tarihçiyle ve mülakat basıldığı müddetçe tarihçi yoluyla konuşur.” (Say, t.y.)

Burada önemli olan, geçmiş hakkında konuşma yani bellektekileri dışa vurma sürecinin, aslında bir iletişim biçimi ve geçmişle bugünün iç içe geçtiği bir üretim süreci olduğunu unutmamaktır. Her anımsama sürecinde bellekte depolanmış olanı geri çağırma veya yeniden canlandırmadan çok, yeni bir anlatının oluşturulması, yaratılması söz konusudur (Schrager, 1983 ve Grele, 1991).

Yayımlanmak üzere kaleme alınan otobiyografilerin ve anıların bir diğer önemli farkı, genelde bunu yazmayı düşünecek, isteyecek öneme, ayırt ediciliğe ve/ya ‘büyük’lüğe (zenginlik ve/ya üne) sahip olma durumu veya inancıdır. Hem uygulama sürecinde hem de ortaya çıkardığı ürünler aracılığıyla bir şekilde ‘sessizlerin sesi olma’, ‘güçsüzlere güç verme’ çabası içinde olan sözlü tarih ise bu iddiadan ve konumdan çok uzak olan insanların otobiyografik anlatılarıyla en az diğerleri kadar, hatta çoğu zaman onlardan daha çok ilgilenir.

Kişisel bellek, kolektif bellek karşılaştırmasında çok önemli bir nokta da anımsanan şeyin ne kadar kişisel (otobiyografik), ne kadar toplumsal olduğudur: Kişisel bellek, bireyin kendi yaşamında bizzat kendisinin yaşadığı (deneyimlediği) veya kendisiyle ilgili olgular kadar, gene kendi yaşamında, ama dar ve geniş anlamda çevresinde yaşananları, o sırada duyduğu, gördüğü, öğrendiği olguları da kaydeder. Bu süreç bir kerelik ve anlık kayıttan ibaret değildir; yani depolanmış olgular sonraki sürecin etkisi dışında değildir. Ama bu etkinin ‘kişisel olamayan’ olgular için daha çok geçerli olduğunu da kabul etmek gerekir.

Burada bellekle ilgili altı çizilmeye çalışılan noktalar ve kendi başına bir disiplin olmaya aday bellek çalışmalarının sağladığı engin birikim, genelde Dersim 1937-38 gibi sözlü tarih çalışmalarında hem bizzat mülakatların hazırlık ve uygulama aşamasında hem de kaydedilen

(arşivlenen) anlatıların değ erlendirilmesi, yorumlanması, yani analitik/sentetik bir çalışmada kullanılması aşamasında işe yarayabilecek bir kuramsal ve metodolojik  er eve sunmaktadır. Raporun sonraki bölümlerinde görüleceği gibi, Tarih Vakfı tarafından gerçekleştirilen Belleklerdeki Dersim 1937-38 projesinin, hazırlık ve uygulama aşamasında mümkün olduğunca bu kuramsal ve metodolojik  er eve dikkate alınmıştır.

B. DERSİM: TOPLUMSAL/KÜLTÜREL NİTELİKLER VE SİYASAL/TARİHSEL ARKAPLAN

Tarihsel arkaplan deyince, öncelikle Dersim'in^[13] hem geçmişini hem de bugününü niteleyen iki belirgin özelliğinin altını çizmek gerekiyor:

Birincisi, Dersim'in hâkim kültürel değerlerin dışında kalan ve yanı başındaki coğrafyadan da belirgin farklılıklar gösteren özgün kültürüdür. Bu özgünlük, dil ve inanç pratikleri gibi tarihsel bir geçmişten, gündelik hayata ilişkin değerlere ve edimlere kadar pek çok alanda gözlenebilir. Dersim, günümüzde geleneksel, modern ve sosyalist değerleri bir arada yaşayabilen ender toplumlardan biridir. Türkiye'nin yoksul kentlerinden biri olmasına karşın, vergi ödemede borcuna sadık ikinci ildir. “Yüz kızartıcı suçlar”ın görece az olduğu, iç dayanışma ve güvenliğin baskın olduğu kentlerden biridir. Tarih boyunca farklı dillerin, kültürlerin, aşiretlerin bir arada yaşadığı, bununla birlikte Dersimli ortak kimliğinin her kesim tarafından sahiplenildiği küçük bir Anadolu gibidir. Anadolu Alevilerinin bir tür merkezi, her vadisinden bir akarsu geçen ve her ırmağın başka kutsallıklara tanıklık ettiği bir “kutsal” mekândır. Türkiye'nin en güzel vadilerine, dağlarına, ormanlarına sahip olan, ama bütün bu güzelliklerin görülmesinin henüz resmen yasak olduğu bir terkedilmiş diyardır.

İkinci özelliği, tam da bu nitelikleri nedeniyle hemen her zaman hâkim kültürel değerlere dayalı politikanın değişik tonlarda ‘terbiye edici’ uygulamalarının muhatabı olması ve bunun bedelini, özellikle farklılıkların sorun olarak tanımlandığı zamanlarda pahalı biçimde ödemesidir.

Toplumsal bağlamda Alevi, Kürt, Zaza (Kırmanc) ve, şimdi görece zayıf olsa da, Ermeni kimliğinin sorun olarak vurgulandığı Dersim, daha baskın bir vurguyla Osmanlı belgelerinde “Kızılbaşların diyarı”, erken Cumhuriyet yıllarında “temizlenmesi gereken cerahat”, 1980’li yıllarda ise hem Aleviliği hem de sosyalist siyasal kimliğiyle sistemin hedef tahtasındaki yerini korumuştur. Dolayısıyla devletin yazılı belgelerine sıklıkla konu edilmiştir. Ama resmi belgelerin bir kısmı hâlâ araştırmacılara açık değildir. Bununla birlikte, bir kısmı askeri operasyonlara dayanan ve Dersimliler için dramatik toplumsal sonuçlar üreten bu müdahale sürecinin gerçek nedenlerini, bütünüyle devletin ya da kamu görevlilerinin hazırladıkları ve şu ya da bu biçimde yayımlanmış belgeler üzerinden okumak da mümkündür.

Burada ‘gerçek’ ifadesini kullanmamız şu bakımdan önemlidir: Resmi ya da gayri resmi, ama tümüyle ilgili devlet kurumları ya da görevlileri tarafından yazılmış belgelerde dile getirilen sert müdahale öneri ve uygulamaları, “Dersim isyanı” gibi aslında kanıtlanamayan bir iddia üzerinden meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Özellikle bu çalışmaya konu olan Dersim ’38 gibi, on binlerce insanın fiziken tasfiyesi ve sürgüne gönderilmesi gibi derin toplumsal yıkım yaratan müdahale resmi belgelerde “isyanın bastırılması” olarak anlatılmıştır. Oysa Dersim’de bir isyanın varlığına işaret eden somut bir kanıt yoktur.

1. Osmanlı Devleti’nin Dersim’e Müdahale Alanları: İnançların Asimilasyonu ve Merkezileşme

Osmanlı Devleti’nin Dersim’le ilişkisi iki temel alan ve amaç üzerinden inşa edilmiştir: Birincisi, yerel inançsal kimliğini (büyük ölçüde Alevilik/Kızılbaşlık) Nakşibendi hareketine dahil ederek asimile etmektir. İkincisi, modernleşme/batılılaşma sürecinde devletin merkezileşme politikasının ve kontrol alanının içine çekebilmektir (Akpınar vd., 2010). Bu iki amacı özetle, devletin bölgede

‘devlet olma’ hali ve bunun bir ögesi olarak ‘homojenleştirme’ çabası olarak görmek mümkündür.

Harput Valisi’nin 14 Ekim 1851 tarihli arzında, “üç dört yüz seneden beri içlerine hükümetin giremediği yer” olarak tarif ettiği Dersim’de merkezileşme ve homojenleştirme arayışı ile müdahale süreci birbirine paralel gelişmiştir. Bu çerçevede Tanzimat Fermanı’ndan (1839) yaklaşık on yıl sonra, Hozat’tan yönetilen ve Gürcanis, Kuruçay, Ovacık, Mazgirt, Kuzican ve Kemah kazaları ile Koçgiri aşiretinden oluşan bir sancak hâline getirilmiştir. O günden beri bölgede devlet otoritesinin kurulması için aşiretlerin ellerindeki silahları toplamak önemli bir siyasal tercih olarak dikkat çekmektedir. 1850’de 11.306 askerle başlatılan ve 1852’ye kadar süren harekâtla Dersimlilerin ellerindeki silahları almak, vergi ve asker toplanmasını sağlamak amaçlanmıştır. Osmanlı yönetiminin 1860’tan sonra Hozat ve Mazgirt’e birer kışla yapıp, bölgeye dışarıdan idareciler ataması bu tercihteki sürekliliğe işaret eder (Yılmazçelik, 1999). Yer yer çatışmaların da eşlik ettiği bu tarz müdahale politikaları Dersim’de artan bir gerilim ortamını da inşa etmiştir.

19. yüzyılın son dönemlerinde Abdülhamit tarafından bölgeye gönderilen 4. Ordu Müşiri ve aynı zamanda Hamidiye Alayları’nın kurucusu olarak bilinen Zeki Paşa ve Anadolu Umum Müfettişi Şakir Paşa, sarayın isteği doğrultusunda Dersim’in ıslahını dört aşamada öngören bir rapor hazırlamışlardır. 1896’da hazırlanan ve Dersim ıslahı konusunu içeren ilk ayrıntılı resmi metin olan bu raporun ilk aşamasında askeri kuşatma yer alır. Burada amaç büyük bir askeri gücü karşısına çıkararak Dersimlilerin devlete karşı çıkma cesaret ya da teşebbüsünü kırmaktır. Ama askeri şiddete başvurarak fiziki tasfiye yapılmayacaktır. İkinci aşamada insancıl çabaların geliştirilmesi, bölge halkının yol yapımında ücretli olarak çalıştırılması, karşı çıkan uç unsurların Trablusgarp ve Yemen’e sürülmesi, halkın vergi borçlarının affedilmesi öngörülür.

Üçüncü aşamada devletin en önemli öngörüsü kültürel dönüştürmeye ilişkindir. Cahil ve kaba olarak nitelendirilen Dersimlilerin inançları da “batıl inançlar” olarak nitelenir ve Dersimlileri “doğru yola” getirmek için Kürtler arasındaki Nakşibendi şeyhlerinin bölgedeki uygun yerlerde tekke açması önerilir. Fakat halkın bu şeyhlere güvenmesi için şeyhlerin hükümet tarafından gönderildiğinin gizlenmesi, maaşlarının gayrı resmi bir şekilde verilmesi ve “güya bunlar[ın] Allah rızası için girişimlerde bulunuyorlarmış” görüntüsü vermeleri gerektiği vurgulanır. Raporda, “Müslüman ahaliye zarar vermek bile mezheplerince dinin gereklerinden kabul olunmuştur” denilerek, eşkıyalığın nedenlerinden biri olarak Dersimlilerin inançlarının gösterilmiş olması dikkat çekicidir (Akpınar vd., 2010: 326). Bu aşamada devletin bölgede hâkimiyetini sağlamlaştırmak için aşiretler arası çelişkileri körüklemesi ve tam aşiret çatışmaları başlayacakken hemen devlet olarak devreye girip barış ortamını sağlaması, böylece her kesimin “devlete muhtaç” olduğu duygusunun yaratılması istenir (Akpınar vd., 2010: 327).

Bu raporda özetle, zorla ve şiddetle bastırma yönteminin yararlı görülmediği, fakat Kızılbaşlık halinin muhakkak halledilmesi gereken bir sorun olduğu vurgulanmaktadır:

“Mezhebe taraftarlıklarıyla beraber Ali’nin ululuğunu kabul ettikleri için Hristiyanların dinine yöneldiklerinden, Protestan misyonierlerin aldatmalarının eseri olarak, Hristiyanlığa benzeyen başka bir mezhep kabul edebilmeleri, cehaletlerine bakıldığında ihtimalden uzak değildir. Yukarıda saydığımız nedenler gereğince saltanat merkezi de onayladığı taktirde Dersim içine yapılacak ıslahatlardan olmak üzere bir takım olan durumları kökünden ortadan kaldırma çaresinin aranılması lüzumu, uzun uzadıya anlatılanların doğal sonuçlarından olur.” (Aktaran Akpınar vd., 2010: 329-330)^[14]

Hamidiye Alayları'nın Dersim'de kurulamaması da Dersimlilerin sözkonusu inançlarıyla ilgilidir. Şakir Paşa, Hamidiye Alayları'nın Kürdistan'da kurulmasında Kürdistan'ın Şafii ve hilafete bağlı olması nedeniyle başarılı olduğunu, ama Dersim'in Alevi olması nedeniyle aynı şekilde başarılı olunamayacağı, hatta bunun Dersimi büsbütün tehlikeli hale sokacağı düşüncesindedir.

Benzer eğilim sonraki raporlara da yansımıştır. 'Bölgedeki asayişsizliğin başlıca sebebi olan fakirliğin ortadan kaldırılması, cehaletin önlenmesi, batıl inançların düzeltilmesi, okullar açılması, Nakşibendi tekkelerinin açılması, yollar yapılarak şekavde yol açan sebeplerin ortadan kaldırılması' önerilmiştir (Yılmazçelik, 1999).

Bu süreçte Zeki Paşa ile Şakir Paşa askeri harekâtın, "Türklerle Kızılbaşlar arasında zaten mevcut husumeti şiddetlendireceği" ve bölge Vilayet-i Sitte'nin ortasında olduğu için Ermenilerin işine yarayacağı nedeniyle o an için caiz olmayacağını düşünmüşlerdir. Bununla birlikte askeri harekât yapılmasını da öneren raporların yazımı devam etmiştir.

Mutassarıf Arif Bey'in 28 Ekim 1903 tarihli raporuna göre, "öğüt vererek, bağışta bulunarak ve ettikleri yeminlere aldanarak Dersim'lilerin düzeleceğine inanmak mümkün değildir... Bölgedeki Seyit, Dede, Ağaları Trablusgarp'a, İşkodra'ya, Fizan'a sürgüne göndermek" gerekir (Bulut, 2005: 192). Arif Bey'den sonra bölgeye gelen Mutassarıf Celal Bey'in 1906 tarihli raporu da öncelikle aşiret reislerinin bölgeden sürülmesi yönündedir (Bulut, 2005: 191). Burada, seyitlerin ve dedelerin Dersim Alevi inanç geleneğinin önder kişileri ve bu kutsallık alanının temsilcileri olduğunu anımsamak gerekiyor. Ağa ise, geleneksel toprak ağasından farklı biçimde, bölgedeki toplumsal yapının en önemli parçaları olarak aşiretlerin ileri gelen kişilerini ifade etmektedir. Dolayısıyla bu figürlerin sürgüne gönderilmesi Dersim'deki yerel toplumsal ve kültürel dokuyu parçalamayı amaçlamaktadır.

20. yüzyılın başlarında Dersim'in dışarıdan nasıl algılandığını gösteren bir anekdota burada yer vermek yararlı olacaktır:

"1908 Meşrutiyetin ilanı memleketin diğer yerlerinde olduğu gibi Elaziz ve Harput'ta coşkuyla kutlanmış; tertip heyetlerinin teşebbüsüyle Dersim'den 300-400 arasında bir topluluğun tabur halinde evvela Harput'a sonra da Elaziz'e gelmeleri ve şenliklere katılmaları da oldukça heyecanlı ve enteresan olmuştu. Çünkü tarih boyunca isyan halinde bulunan ve dolayısıyla bölge halkı üzerinde mal ve can korkusu izleri bırakan Dersim'lilerin gelişini haber alan halkın bir kısmı korkularından evlerine çekilmişler, çoğunluk da bunları görmek için caddelere dökülmüş, bunları alkışlıyordu. Bunlar o kadar güzel tertip ve sevk edilmişlerdi ki bu intizama hayran kalmamak elde değildi. Tam dağlı kıyafetleriyle ayaklarında çarıklar, bacaklarında Dersimin yerli ince abasından yapılmış beyaz kar gibi şalvarlar... Bellerinde sıra sıra göğüslerinde çaprazvari cephanelikler. Omuzlarında mavzer tüfekler. Başlarında siyah ipek puşular sarılı, bembeyaz uzun külahları olduğu halde giydirilmişlerdi. Esasen gülbüz ve yakışıklı olan Dersim halkı arasından seçilmiş olan bu gençlerin yeknesak temiz giyinişleri de bu gülbüzlük ve güzelliklerini bir kat daha arttırmıştı. Askeri bir birlik kadar intizam dairesinde yürüyorlardı. Birliğin önünde güzel bir kırat üzerinde, sağında ve solunda seyisleri olduğu halde bir tek ağaları vardı ki seyisleri ve kendisi de aynı kıyafetteydiler. Halk tarafından dağ kapısına kadar teşyi edildiler. Yaşasın Hürriyet, Yaşasın Adalet, Yaşasın Müsavat!... Bu intizamla Elazığ'a indiler. Orada da coşkun tezahüratla karşılandılar ve Elazığlıların misafiri olarak kaldılar. Hele geceler, sabahlara

kadar sayısız davul zurna ekipleri karşısında, bunların grup grup halay tutmalarının ve çeşitli oynamalarının manzarası gözlerimin önünde ve söyledikleri dağ havalarının ve çaldıkları kavalların sesleri hâlâ kulaklarımda gibi...” (Sungurluoğlu, 1968: 331-332)

Osmanlı’nın son dönemlerinde devletin Dersim’deki varlığı bölgenin yerel önderleri üzerinden devam eder. Devlet bu ilişkiler üzerinden Ruslara karşı savaşmıştır. Bölgede Ruslarla yapılan savaflara dair çok sayıda anlatı vardır. Bölgenin bir tür özerk yapıyı olanaklı kılan coğrafi koşullarının da katkısıyla Dersimliler 1915 olaylarında binlerce Ermeni’yi bu topraklarda saklayabilmişlerdir (Akçam, 2001: 22). Öte yandan hem bu durum hem de Ruslarla savaş sırasında devletin verdiği silahların miktarı ve savaşta elde edilen silahlar, devletin bölgede “devlet olma halini” daha da güncel hale getirmiştir.

Özetle, Osmanlı’nın Dersim’e müdahalesinin esas amacı, merkezileşme sürecinin gereği olarak, o güne kadar merkezden görece kopuk yaşamış bir coğrafya parçasını merkeze bağlamaktır. Ama bu sadece ‘askeri kontrol’ ile sağlanabilecek bir durum değildir. Bunun için öncelikli görev, nüfusunun büyük bölümü Kızılbaş olarak kayıtlara geçmiş bölge halkının (Genet, 1891: 18) “batıl inançlarının düzeltilmesidir”. Kızılbaş toplumunun bu inançlarıdır ki Hamidiye Alayları’nın kurulmasını zorlaştırmıştır. Bu inanç yapısı bölge halkını bir arada tutan temel dinamiktir ve bu yönüyle bir muhalefet odağıdır. Seyitlerin, dedelerin ve aşiret reislerinin sürgün edilmesi bu nedenle önerilmiştir.

2. Yeni Dönem: TBMM, Cumhuriyet’in İlanı ve Dersim

Osmanlı Devleti’nin Dersim’in hâkim kültürden farklı niteliklerini ortadan kaldırma projesi, olduğu gibi Cumhuriyet’e devredilmiştir. Bununla birlikte Müslüman olma ile millet olma halinin eşanlamlı tarif edildiği erken Cumhuriyet yıllarının ilk dönemlerinde Dersimlilerin farklılıklarını en azından görünürde tartışma konusu yapmayan bir politika uygulanmıştır.

Bunun en ilgi çekici örneği ilk TBMM’de Dersim’i altı milletvekilinin temsil etmesi ve bunların tamamının Dersimli olmasıdır. Bunlar, Abdülhak Tevfik Bey (Gençtürk), Diyaş Ağa (Yıldırım), Hasan Hayri Bey (Kanko), Mustafa Ağa (Öztürk), Mustafa Zeki Bey (Saltuk) ve Ramiz Bey’dir (Ahmet Ramiz Tan) (TBMM, 1994: 13-14). Sadece milletvekillerinin seçiminde değil, bunlarla Mustafa Kemal arasındaki kişisel ilişkilerden de görüleceği gibi dayanışma eğilimi belirgindir. Sonradan Dersim’in hem milletvekili sayısı azaltılacak hem de 1950’li yıllara kadar artık Dersimli milletvekili olmayacaktır.

Pek çok konjonktürel ihtiyacın anlamlı kıldığı bu ‘dayanışma’ haline karşılık, iktidar katında bu dönemde de bölgede ‘devlet olma’ haline ilişkin arayışların devam ettiği ve Osmanlı’dan bir zihinsel miras olarak gelen ‘rapor yazma’ geleneğinin sürdüğü görülmektedir. İçişleri Bakanlığı’nın emri üzerine Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey tarafından 1926’da yazılan ilk raporda, Dersim’in ‘Cumhuriyet hükümeti için bir çıban olduğu, bu çıban üzerinde kesin bir ameliye yapmanın memleketin selameti bakımından zorunluluğu’ savunulmuştur. Diyarbakır Valisi Cemal Bardakçı’nın raporu ise, sert önlemlerin sonuç getireceğine inanmadığını belirtmesi bakımından farklıdır. Fakat o da Dersimlilerin, en azından önde gelen kesimlerini yerinden etme düşüncesini benimsemiştir. Birinci Umum Müfettiş İbrahim Tali Öngören 1930 yılında İçişleri Bakanlığı’na sunduğu raporunda, “Dersim işini kökünden halledecek kuvvet ve kudrette bir harekâta” taraftardır, ama bunun için “öncelikle

yapılması gereken başka işler ve hazırlıklar olduğunu” belirtmiştir. Dönemin Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak’ın 1930 tarihli raporu, “tehlikeli” saydığı Dersim’in bazı köylerinin adlarını sıralayarak, “bu bölgede çok şımarık bir durum almış olan bütün Kürt köylerine bir etki yapmak ve devlet nüfuzunu hâkim kılmak için Erzincan’a nakledilecek bir hava kıtası ile bu köyleri tahrip etmenin uygun olacağını” dile getirir. 1930 yılında Pülümür harekâtının bir bölümünü yöneten 3. Fırka Kumandanı Halis Paşa sert askeri önlemlerin sonuç vereceğine kâni değildir, Bölgeyi topyekun boşaltmayı da imkansız görür. ‘O halde askeri denetim içinde silahları toplamakla işe başlamayı, sonra da bir il olarak bölgeyi yeniden örgütlemeyi’ önerir. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ise 1931 tarihli raporunda, “Dersim’de Seyit Rıza ve Haydaran’lı rüesasından başka ağalarla görüştüğünü ve hepsinin vazı tavrı muti, ilticakar olduğunu” söylemesine karşın, gene de Dersim’i “temizlemeyi” önermiş, bunun için kanun tasarısı hazırlatmış, yasalaşmasına öncülük etmiş ve uygulamayı da bizzat denetlemiştir (Bulut, 2005: 220-250).

Bütün bu raporlar, daha güçlü ve merkezi devlet olma halinin birer yansıması olarak dikkat çeker ve bölgede askeri operasyonlara karşı en küçük karşı koymalar bile “isyan” olarak nitelenir.^[15]

1920’li yılların sonlarına doğru ‘millet’ kavramı ve milli kimlik üzerine yeni bir tartışma dikkat çeker. CHF’nin^[16] 1927 yılında yaptığı kongresinde ilk kez Türk milleti, aynı dili konuşan, aynı kültürel gelenekler üzerinde birleşen kuvvetli bir toplum olarak tanımlanmıştır (Beşikçi, 1991: 81). Bu, artık Müslüman olmanın Türk milletinin bir parçası olmak için yeterli olmadığı anlamına gelmektedir ve ‘din birliği’nin yerini özellikle ‘dil birliği’ almıştır. Yunus Nadi’nin belirttiği gibi, “Türk olmak artık T.C. hüviyetini taşımak değildir, kültürü, yaşayışı, dili, düşüncesi ve kalbi ile birlikte Türk olmaktır.” (Babuş, 2006: 78) Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt’un sözleri de bunun dışında kalan toplumsal kesimler için belirlenen kaderin sınırını çizer gibidir: “Bu Türk ülkesinde Türk olmayanların bir tek hakkı vardır, Türk Milletine köle olmak hakkı.” (Milliyet, 19 Eylül 1930)

Bu yeni durum nedeniyle artık Türk ulusal kimliğini inşa etmenin yeni araçları üzerinde konuşulmaya başlanmıştır. Bunun en önemli araçlarından biri 1934 yılında çıkarılan 2510 sayılı İskan Kanunu’dur.^[17]

Ülkeyi üç ana bölgeye ayıran ve bir bütün olarak dil birliğini sağlama amacı taşıyan yasa üzerinde konuşan Kütahya Milletvekili Naşit Hakkı Uluğ’un sözleri yeterince fikir vericidir: “Yurdumuza idealimizdeki şekli verecek, kirletilmemiş, hür, zengin ve sağlam nesiller yaşatacak; Türk olmanın onur ve değerini bu topraklarda yaşayanların, iliklerine kadar işletecek olan ‘Yerleşme Kanunu’ devrimimizin en seçkin kanunlarından biri olacaktır. Artık bundan sonra Türk vatandaşının dili bir, duygusu bir, kültürü, ülküsü bir olacaktır. Evlerinde ve memleketlerinde ayrı dil konuşan vatandaşların Türk dilini konuşmaları için gerekli önlemleri almasını hükümetimizden ve İçişleri Bakanı’ndan rica ediyorum.” İçişleri Bakanı Şükrü Kaya da “bu yasa tek dille konuşan, bir düşünen, aynı duyguyu taşıyan bir memleket yapacaktır” diyerek yanıt vermiştir (Babuş, 2006: 222-230).

3. İnönü’nün Kürt Raporu’nda Dersim (1935)

1935 yılında Başbakan İnönü, Atatürk’ün emri üzerine Anadolu’nun Kürt coğrafyasını kapsayan bir seyahate çıkar. İnönü, Dersim dahil bölge halkını ve yetkilileri dinleyecek ve izlenimlerini bir rapor olarak Atatürk’e sunacaktır. Raporda şu vurgu yer almaktadır:

“Erzincan’da Dersim Kürtlerine karşı vaktiyle set olan Türk köyleri dağılıp zayıflayarak ve

Ermeniler kâmilten (tamamen) kalkarak Dersimlilerin istilasına karşı meydan tamamen boş kalmıştır. Erzincan yanındaki boş köyler, Dersim'in semiz halkı ile süratle dolmaktadır. Erzincan beyleri arazileri de işlemek için Dersimlileri maraba adı ile kullanmaktadır. Bu beylerin bir nevi Dersimli himayesine sığınmasıdır. Bu köyler ve marabalar Dersim çapulcu kollarının içeri yayılması için menzil ve yatak rolü yapmaktadır. Az zamanda Erzincan'ın Kürt merkezi olmasıyla asıl korkunç Kürdistan'ın meydana gelmesinden ciddi olarak kaygılanmak yerindedir.” (Öztürk, 2007: 51)

Dersim vilayetinin teşkili ile askeri bir idare kurulması ve Dersim ıslahının bir programa bağlanması da bu raporda öneri olarak yer almış ve adım adım uygulanmıştır:

“Dersim vilayetinin yeniden teşkiliyle askeri bir idare kurulması ve Dersim ıslahının bir programa bağlanması lazımdır. Program, hazırlık, silahtan tecrit ve icap ederse iskân safhalarını ihtiva edecektir. 1935 ve 1936'da yolları, karakolları yapılacaktır. 1937 ilkbaharına kadar hazır olursa mürettep ve seferber 2. Fırka kuvvet ilbaylığı emrine 1937 ilkbaharında verilecektir. Süratle bütün Dersim silahtan tecrit olunacaktır.” (Öztürk, 2007: 57)

Dersim için öngörülen program o kadar önemli ve gizlidir ki, İnönü'ye göre, “Bu tasavvurları icra vekilleri ve Genelkurmay başkanı ile Kamutay başkanından başka yalnız ilbay ve iki Genel Enspektör ve üç ordu müfettişi şahsen bileceklerdir. Maliye memurları bilmeyecektir.” (Öztürk, 2007: 57)

İnönü'nün raporunda önem verdiği konulardan biri de yatılı okullardır:

“Türk camiası içinde kaynaştırmak istediğimiz kimseleri Kürtçe yerine Türkçe ile konuşur hale getirmek icap eder... Bunun için, yemesi, köyünde köylüsünün, anasının, babasının yediğinden ayrılmak, yatağını basit tahta kerevetini kendilerine temin ettirmek suretiyle devşirme ile köy çocuklarını alıp yatılı mektepler kurmak icap eder... Bu okullarda sırf Türkçe konuşmayı ve Türklük propagandasını, Türk büyüklerine karşı sevgi uyandıracak bir program takip edilecek, öğrenim süresi üç yıl olup çocuk senenin on, on bir ayında okulda kalacak. Bunun için kanun çıkarılmalı. Bu misyoner tarzında bir temsil takibidir.” (Öztürk, 2007: 79-80)^[18]

4. Tunceli Kanunu (1935) ve Dersim'i Silahtan Arındırma Çalışmaları (1936)

Dersim'i temizleme politikalarını uygulama sürecinin kilit adımlarından biri 25 Aralık 1935 tarihinde TBMM'de kabul edilen 2884 sayılı “Tunceli Vilayetinin İdaresi Hakkında Kanun”dur.^[19] Bu kanunun ilk özelliği ili yöneten valinin komutan ve aynı zamanda 4. Umum Müfettişlik görevini de yürütecek kişi olması ve kendisine son derece geniş yetki tanınmasıdır. “Vali ve kumandan lüzum gördüğü taktirde vilayeti teşkil eden kaza ve nahiyelerin hudut ve merkezlerini değiştirmeye” (Madde 2) ve “lüzumlu görürse vilayet halkından olan fertleri ve aileleri vilayet içinde bir yerden diğer yere nakletmeğe ve bu gibilerin vilayet içinde oturmalarını menetmeğe selahiyetlidir.” (Madde 31)^[20]

Tunceli Kanunu'nun yürürlüğe girdiği ilk aylarda askeri kuvvetler tarafından gerçekleştirilen uygulamalardan biri devletin Dersim'de silah toplama kampanyası başlatmış olmasıdır. Her ailenin silahını ilgili kuruma teslim etme mecburiyeti getiren uygulama İnönü'nün Kürt Raporu'nda da öngörülmüştür. Kamu görevlilerinin raporlarına göre 1936 yılında yapılan bu uygulamada Dersimliler hükümete 7.880 silah teslim etmişlerdir (Ağar, 1940: 33).^[21]

Bundan sonraki süreç, Kürt Raporu ile Tunceli Kanunu'nda öngörülen biçimde devam etmiştir. 1937 yılı bu bakımdan Dersim için çok önemli yeni kararların alındığı bir yıl olarak tarihe geçecektir.

5. İlk Büyük Askeri Müdahale: 1937

Resmi belgelerde 1937 yılında “Tunceli bölgesine hükümetçe konulmak istenilen karakolları bölge halkı menfaatlerine uygun görmediklerinden Kahmut’la Pah arasındaki Darboğaz tahta köprüsünü yaktılar ve oradaki jandarmalarla müsademe ettiler. Bu suretle isyan başladı” denilmektedir (Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları III, Kaynak Yayınları, 1992; s. 83). Bu ve diğer kaynaklarda “isyan” olgusuna dayanak olabilecek başka önemli olguların yazılmamış olması, daha önce vurguladığımız gibi, nedeni ne olursa olsun en küçük karşı hareketin “isyan” olarak nitelenmiş olduğunu göstermektedir. Bu durum söz konusu girişimlerin en sert ve en etkili kuvvetlerce bastırılmasını da ‘meşru’ hale getirme amacı taşımaktadır.

Nitekim bu olay üzerine Bakanlar Kurulu, “Tunceli’de vukua gelen olaylara dair raporları, 4 Mayıs 1937 tarihinde Atatürk’ün ve Mareşal’in huzurları ile tetkik ve mütalaa eder, ek toplanacak askeri kuvvetlerle, Nazımiye-Keçiğezen-Aşağı Bor-Sin Karaoğlan hattına kadar şiddetli ve etkili bir taarruz harekâtına başlanması kararı verir. Harekâta katılmasına karar verilen kuvvetlerin sayısal durumu şudur: 310 subay, 8.313 muharip ve gayrı muharip er, 1.422 hayvan, 16 at arabası, 63 kamyon, 14 zırhlı keşif aracı, 6.705 piyade tüfeği, 411 hafif makinalı tüfek, 74 ağır makinalı tüfek, 176 tabanca, 28 dağ topu, 1.501.120 piyade mermisi, 1.684 topçu mermisi...” (Bulut, 1991: 230)

Bu harekâtın devlet açısından sonuçlarına ilişkin bilgileri dönemin gazetelerinde ve bizzat başbakan İnönü’nün açıklamalarında görmek mümkündür. Başbakan İsmet İnönü, 14 Haziran 1937’de TBMM’ye Dersim meselesini anlatırken, bu konuda abartılı yayınların yapıldığını, söyler: “Efkarı umumiyyeye açıkça bildirmek isterim ki hükümet iki yıldır Tunceli’de bir Islahat Programını takip etmektedir... Bugünkü vaziyet şudur: Orada jandarma ve hükümet kuvveti tamamıyla teessüs etmiştir. Islahat programı fasıla görmeksizin devam etmektedir. Yol yapıyoruz, mektep yapıyoruz, karakol yapıyoruz.” (Tan, 15 Haziran 1937)

Bu kadar güçlü bir askeri kuvvetle devletin Dersim’de ne yaptığını anlamak için o dönem genç bir teğmen olarak söz konusu askeri kuvvet içerisinde bulunan ve daha sonra Hava Kuvvetleri Komutanlığı’na kadar yükselecek olan Muhsin Batur’un dikkat çekici ifadesine bakmamız gerekir:

“Günlerden bir gün Alayımıza emir geldi... Tren yolu ile Elazığ’a intikal edilecek, bir süre orada eğitim gördükten sonra o zamanlar Dersim denilen bölgeye gideceğiz. Tren yolculuğumuz 40 kişinin paylaştığı kapalı yük vagonlarında pek ilkel ve zor koşullar altında gerçekleşti. Elazığ’ın biraz uzağında Harput’un eteklerinde çadırlı ordugah kurduk ve bir müddet sonra ilk durak Pertek olmak üzere harekete geçtik ve iki ayı aşkın bir süre özel görev yaptık. Okuyucularımdan özür diliyor ve yaşantımın bu bölümünü anlatmaktan kaçınıyorum.”

Batur bu özel görevin neler içerdiğini yazmıyor, ama bu özel görevin Elazığ bölgesinde büyük bir manevra ve resmigeçitle bittiğini, subaylara ve kendilerine Atatürk imzalı birer madalya dağıtıldığını, Mareşal Fevzi Çakmak’ın da bu manevrayı izlediğini ve çok beğendiğini belirtiyor. (Batur, 1985: 25)

6. 1937’de Ulusal Politikayı Etkileyen İki Önemli Olay

1937 yılı Eylül ayında Dersim’de merkezi politikayı etkileyen ya da ondan etkilenen iki önemli olay meydana gelir. Bunlardan birincisi, resmi belgelerde “Dersim isyanının önderi” olarak tanıtılan Seyit Rıza’nın 12 Eylül 1937’de iki arkadaşıyla ve silahsız olarak Erzincan’da teslim olmasıdır. Bu olay üzerine 3. Ordu Müfettişi Kazım Orbay, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Başbakan İnönü ayrı ayrı Abdullah Alpdoğan’a telgraf göndererek bu sonuçtan dolayı kutlarlar (Bulut, 1991: 238-240). Tan gazetesinin resmi kaynaklara dayanarak verdiği bilgiye göre “Seyit Rızanın yakalanması ile Tunceli’de rejimin icaplarına aykırı yol tutan hiçbir şaki kalmamıştır. İmparatorluğun asırlarca ihmal ettiği dünkü Dersim’de şimdi tam bir sükun ve büyük bir ümran faaliyeti vardır.” (Tan, 14 Eylül 1937)

İkincisi, bu olaydan sadece bir hafta sonra Atatürk’ün yakın arkadaşı ve neredeyse isimleri bir arada anılır olmuş olan İsmet İnönü’nün başvekillikten ayrılması ve yerine İktisat Vekili Celal Bayar’ın getirilmesidir. 20 Eylül 1937 tarihli resmi tebliğe göre, “Başvekil Malatya Mebusu İsmet İnönü’nün talep ve ricası üzerine, reisicumhur Atatürk tarafından bir buçuk ay mezuniyet verilmiş ve başvekalet vekaletine İktisat Vekili Celal Bayar tayin edilmiştir.” (Soyak, 1973: 711) Tebliğ, “kararın, hiçbir fikir ihtilafından doğmadığı, Atatürk ile İsmet İnönü arasındaki arkadaşlık ve sevginin her vakit ki kadar derin ve samimi” olduğunu özellikle duyurmuştur (Tan, 26 Eylül 1937).

İnönü’nün ‘görevden alınması’ anlamına gelen bu kararın nedenleri yeterince tartışılmamış ve “başvekil” daha izin süresi dolmadan, 25 Ekim 1937’de başvekillikten kat’i olarak istifa ederek yerine Celal Bayar asaleten başvekilliğe atanmıştır (Saner, 1975: 223). Hakkında çok konuşulan ama aynı zamanda ortak bir değerlendirme sağlanamayan bu gerilim konusu, yıllar sonra, gene devletin en üst kademelerindeki konuşmaların içinde yer alan bir ayrıntıyla anlaşılır hale gelmiştir. Cumhurbaşkanlığı döneminde Süleyman Demirel’in Çankaya köşkündeki konuşmalarını aktaran Cüneyt Arcayürek, bu önemli konuda Demirel’in ağzından şu sözleri aktarır: “Atatürk ve mareşal Çakmak oturmuş, konuşmuşlar. Tunceli’yi temizlemek lazım geldiğine karar vermişler. İnönü’nün temizlik yapmaya fazla istekli olmadığını bildiklerinden, Celal Bayar’a sormuşlar; ‘yapar mısın?’ Celal bey bize anlattıydı. ‘Yaparım’ demiş. Girişmişler. İsmet paşada bir parça Kürt kanı vardı. Erdal Bey de bir iki kez ‘bizde biraz Kürt kanı vardır’ dedi.” (Arcayürek, 2000: 81)

Bildiğimiz kadarıyla resmi belgelerde hiçbir zaman yer almamış olan bu ayrıntı, konuyla ilgili genel tablo içine oturtulduğunda anlamlı hale gelmektedir. Bunun izlerini Celal Bayar’ın söylem ve icraatlarında görmek mümkündür.

İsmet İnönü için, başvekilliğinin son günlerinde 1937 Eylül ayında “Tunceli (Dersim) sorunu bitmiş ve devlet otoritesini tesis etmiştir.” 18 Eylül 1937’de Mecliste yaptığı konuşmada “birkaç aydır Türk efkarı umumiyesini işgal eden fakat bugün artık maziye karışmış olan Tunceli hadisesi” (abç) hakkında bilgi verirken, “bu harekâtın sonucu 51 yaralı ve 30 şehittir. İsyana iştirak edenlerin sayısı ise 265 maktul, 20 yaralıdır, müşevvik ve Sergerdeler faaliyet imkanlarından tamamıyla mahrum bırakılmışlardır,” demiştir (Tan, 19 Eylül 1937).

Ne var ki, İnönü’nün Eylül 1937’de başbakan olarak artık maziye karıştı dediği sorun, birkaç ay sonra Celal Bayar tarafından hükümetinin öncelikleri arasında yeniden yer almıştır (Mazıcı, 1997: 150) Bayar Hükümeti için “Dersim sorunu” o kadar önemliydi ki, görev süresi içinde pek çok kez konuyla ilgili demeçler verdiği gibi soruna yönelik önlemleri bizzat takip etmiştir. Hatta daha

hükümetin ilk günlerinde, kendisinin de dahil olduğu Atatürk'ün başkanlığındaki heyet Elazığ'a varmadan Dersim halkının kanaat önderleri yasal prosedür bile zorlanarak idam edilmiştir (Cılızoğlu, 2000: 68-78).^[22]

Başbakan olmasını izleyen aylarda Bayar TBMM'de "Memleketin Umumi İşleri"ne dair konuşurken sözü Dersim meselesine getirme ihtiyacı hissetmiş ve şunları söylemişti:

"Bu senenin [1938] dahili işleri noktayı nazarından size ehemmiyetle bahsetmeğe değer bir mevzuu vardır, o da Dersim meselesidir. Dersim'de bir ıslahat programımız vardır, bu program yürümektedir. Yol, köprü ve mektep inşası suretiyle geçen sene askeri harekât yapıldı. Bu, bütün teferruatıyla herkesin malumudur. Bu sene de programa göre askeri harekâtın geçen seneye nazaran, burada bu sene daha fazla kuvvetlerimiz toplanmıştır, birkaç yerde ufak tefek müsademeler olmuştur. Dersim için tatbik ettiğimiz programın icabı olarak bu meseleyi sureti katiyede tasfiye etmek için alacağımız bir tedbir daha vardır. Yakında ordumuz Dersim havalisinde manevralar yapacaktır. Bu münasebetle ordumuz Dersim için vazife alacak ve umumi bir tarama hareketi ile tedip kuvvetlerine destek olarak, bu meseleyi kökünden söküp atacaktır." (abç) (Şahingiray, 1999: 354)

Konuşmasını, "Dersimliler sesimizi işitmelidir. Bu kürsüden akseden her sedayı, kendi menfaatlerine göre muhakeme etmelidirler. Bizim sesimizde şevkat olduğu kadar kudret vardır. Bu ikisinden birisini seçmek kendilerine aittir. Bilmelidirler ki şefkatimiz de kahrımız da boldur" (Şahingiray, 1999: 354) diye bitiren Bayar yoğun biçimde alkışlanır. Bu konuşma, Ülkü dergisinde de yayımlanır (Ülkü, Sayı 65, Temmuz 1938, s. 385-394).

1938 bahar ayları geldiğinde Dersim'de yapılacak harekât için her şey hazırdır. O kadar ki, Elazığ'da Turan Matbaası'nda köy baskınlarının, ev yakmaların nasıl yapılacağını vb. anlatan bir kılavuz kitap bile bastırılır (Nokta, Sayı 25, 1987, s. 21). 1938 yılı bahar ve yaz ayları tam bir fiziki temizleme harekâtı olarak kayıtlara geçmiştir. Kasım ayına gelindiğinde resmi söylem yeniden, artık "Dersim sorununun tarihe karıştığı" (Mazıcı, 1997: 112) şeklindedir.

7. '38'de Neler Yapıldığına Dair Beyanlar

Devletin 1938 yılında nasıl bir askeri müdahale gerçekleştirdiği ya da Bayar tarafından ifade edilen "ordunun Dersim'de yapacağı askeri manevranın" tam olarak ne anlama geldiği uzun yıllar konuşulamamış, üzerinde konuşulması yasaklanmıştır. Dolayısıyla on binlerce insanın ya fiziken tasfiye edildiği ya da sürgün edildiği son derece açık olan bu soruna ilişkin resmi belgeler bilinmemiştir. Bu nedenle konuyla ilgili sözlü tanıklıklar ile kolektif bellek eşsiz kaynak oluşturmaktadır. Bununla birlikte, bazı resmi belgelere ya da 1938'de kamu görevi yapan kişilerin anlatı ya da raporlarına dayanarak bugün somut şeyler söylemek olanaklı hale gelmiştir.

1938 yılında Dersim'de görevli olan, Said-i Nursi'nin talebesi Albay İbrahim Hulusi Yahyagıl, kendilerine "canlı bir şey bırakmayın" diye emir verildiğini Necip Fazıl Kısakürek'e anlatmıştır. Necip Fazıl dinlediği, insanlık adına utanç verici bu Dersim öykülerini insanlık suçu diye niteleyerek aktarır (Kısakürek, 1989; 173-177)

Daha ilginç olanı, silahlı kuvvetlerin, Dersim'de 1938 yılı yaz ayları boyunca neler yapıldığını gün gün yazılı olarak kaydetmiş olmasıdır. Sadece bu raporlara bakarak fiziki ve toplumsal tasfiyenin boyutlarını görebilmek mümkündür (Bulut, 1991). Nasıl bir uygulama yapıldığını anlamak için bu

raporlardan bir iki örnek verilebilir:

“Haydutların sığındığı, ağızları mazgallı taş duvarlarla kapatılmış mağaralar, cesur askerlerimiz tarafından kuşatılmış, top ve makineli tüfek ateşinden başka 25. Alaydan gönderilen istihkam müfrezesi tarafından tahrip kalıpları atılmak suretiyle mağaralar tahrip edilerek içindekiler öldürülmüş, can havli ile dışarıya fırlayanlar da ateşle imha edilmişti.” (Bulut, 1991: 258)

“Sadece son 17 günlük tarama sürecinde (23 Temmuz-10 Ağustos 1938) ölü ve diri 7954 kişi ele geçirilmiş, 1019 silah ele geçirilmiş ve 4. Genel Müfettişlikten isimleri verilen 101 kişiden 73’ü yakalanmıştır.” (Bulut, 1991:278)

Genelkurmay belgelerinde bulunan, 1938 yılındaki askeri harekât ve sonuçlarıyla ilgili şu ifadeler ilginçtir: “Asilere bir hayli kayıp verdirilmiş ve 1084 küçükbaş, 342 büyükbaş hayvan ganimet alınmıştır.” (Bulut, 1991)

Sonuç olarak, raporlara göre Dersim’de 1938 yılında 13.100 kişi öldürülmüştür (Sabah, 19 Kasım 2009).

Bu sürecin bir dizi toplumsal sonucu söz konusu olmuştur. Bunlardan biri anne ve babaları öldürülen çocukların kaybolması, kız çocukların komutanlar arasında paylaştırılmasıdır. Bunun hayli geniş çaplı bir uygulama olduğu yıllar sonra yapılan araştırmalarda ortaya çıkmıştır.^[23] O kadar ki, 1938’in kayıp çocukları yetmiş yıl sonra bambaşka bilgilerle ortaya çıkmış, ’38’in bir insanlık dramı olduğunu gözler önüne sermiştir.^[24]

İkinci bir toplumsal sonuç da kitlesel sürgün uygulamasıdır. Gene resmi raporlara dayanılarak ortaya çıkarılan verilere göre yaklaşık 12.000 kişi 1938 yılında Dersim’den batıya sürgün edilmiştir (Aygün, 2009). Bunlar, ilgili belgelerde “Dersim Muhacirleri” olarak anılacaklardır. Fiziki tasfiyeden kurtulanlar, batıda Türk kültürünün hâkim olduğu bölgelerin köylerine, her köye bir aile gönderilecek şekilde serpiştirilmişlerdir (Aslan ve Yardımcı, 2008).

Üçüncüsü de, Dersimli kız çocukların ailelerinden koparılarak Elazığ Kız Enstitüsü içinde yatılı bölüm oluşturulup orada eğitilmesi ve resmen ifade edildiği gibi “Türkleştirilmeleridir” (Avar, 2004; ayrıca bkz. Aslan, 2009). Başka bir deyişle bu çocukların misyoner bir ruhla asimile edilmeleri gerektiği açıkça savunulmuştur.

8. 1940’lı Yılların Sonları: 5098 Sayılı Kanun ve Geri Dönüş Süreci

Dersim’de fiziki tasfiyeden sonra kitlesel sürgünler 7-8 yıllık bir sürece yayılmıştır. DİE (bugün TÜİK) verilerine göre 1935-45 yılları arasında Tunceli ili sınırları içinde nüfus yaklaşık 17.000 kişi eksilmiştir. Resmi belgelerde bunun nedenine ilişkin bir açıklama da yoktur (Aslan, 2010). Gerçekte bu nüfusun katliama uğrayanlar ve sürgüne gönderilenler olduğu açıktır. Nüfus sayımlarından yola çıkarak değerlendirme yapılırken, nüfus sayımlarında 1940 öncesi ve sonrasında aynı sınırların geçerli olmadığını, 1935 sayımı yapılırken yeni bir il yaratan Tunceli Kanunu’nun henüz yürürlüğe girmemiş olduğunu ve, daha önemlisi, bölgenin büyük bir bölümünde sağlıklı bir sayımın 1945 yılına kadar olanaksız olduğunu unutmamak gerekiyor.

1947 yılında DP ve CHP’nin ortak girişimiyle 5098 sayılı yasa çıkarılmış ve bu yasada sürgüne gönderilenlerin, isterlerse kendilerine verilen mülk ve hayvanlardan vazgeçmek koşuluyla

memleketlerine dönebilecekleri öngörölmüştür.^[25] Bu yasa, Dersimlilerin yeniden kendi topraklarına doğru kitlesel bir yolculuk yapmasına yol açmıştır. Gerçekte sürgüne giden ve dönenlerin sayısı hakkında tam/kesin veriler bulunmamaktadır. Bununla birlikte sürgüne gönderilenlerin % 90'ının zaman içinde geri geldiğı DİE nüfus istatistiklerine dayanılarak söylenebilir.

Sadece Pölümür ilçesine ilişkin verilere baktığımızda Dersim'in geneli hakkında fikir verebilecek şu verileri görürüz: Pölümür'den batıya 778 aileden toplam 4.066 kişi nakledilmiş, 1947 yılında yasada yapılan değışiklikle bunlar arasından 556 aileden 3.144 kişi geri dönmüş, 222 aileden 922 kişi de gittikleri yerlerde kalmıştır (Ülkü, 2001: 164). Başka bir deyişle, sürgüne gönderilenlerin % 70'inden fazlası geri gelmiştir.

Tunceli'de 1945 yılında 90.000 dolayına inen nüfusun on yıl sonra 121.000 dolayına yükselmiş olmasını da bu bağlamda yorumlayabiliriz (Aslan, 2010: 411).

Alan Çalışması

A. KAPSAM: KİMLERLE GÖRÜŞÜLDÜ?

Bu sözlü tarih alan araştırmasının kapsamı aşamalı olarak genişletilmiştir. Çalışmanın başında kimlerle görüşüleceğine ilişkin kapsam, “farklı kuşaklardan Dersim kökenli kişilerle” sınırlandırılmıştı. Ne var ki, araştırma ilerledikçe Dersim kökenlilerin yanı sıra 1937 ve 1938 yıllarında ve hemen sonrasında yaşanan olaylara farklı konumlardan tanıklık etmiş ya da aile ve yakın akrabalarından bazılarının tanıklığını aktarabilecek Dersim kökenli olmayan kişilerle de görüşme yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu kapsamda, o dönemde bölgede asker, subay, memur, öğretmen vb. konumlarda bulunmuş kişilerin ikinci kuşaktan çocuklarına ve yakınlarına ulaşılmaya çalışılmış ve kabul edenlerle görüşmeler yapılmıştır. Bunun yanı sıra 1938 yılında Dersim’den Türkiye’nin batı illerine sürgün edilenlerin gittikleri köylerdeki komşularına ulaşılmış ve onların tanıklıkları da kaydedilmiştir. Alan çalışması Ekim 2010’da başlamış ve ağırlıklı olarak Nisan 2011’de tamamlanmıştır. Daha sonra, sayısı az olmakla birlikte, bazı önemli olabilecek kaynak kişilerle de Mayıs ayı içinde görüşmeler yapılmıştır. Sonuç olarak, bu araştırma sırasında 125’i Dersim kökenli, 21’i Dersim kökenli olmayan toplam 146 kişiyle sözlü tarih görüşmesi gerçekleştirilmiştir.

1. Dersim Kökenlilerle Sözlü Tarih

Alan çalışması kapsamında kendisi ya da ailesi Dersim kökenli 125 kişiyle görüşme yapılmıştır. Görüşme yapılacak kişiler seçilirken kuşak (yaş), cinsiyet, meslek, aşiret kökeni, yaşanan yer farklılıkları gözetilmiş ve bu kategoriler arasında dengeli dağılım olmasına çalışılmıştır. Ayrıca Dersim 1937-38 askeri harekâtı sonrasında kendisi/ailesi Dersim’den batı illerine sürgün edilen, edilmeyen ve sürgünden 1947 yılında dönen ve dönmeyenler arasında da bir denge oluşturulmasına gayret edilmiştir.

Bu çalışmada konuyla ilgili diğer sözlü tarih çalışmalarından farklı olarak kuşaklararası (inergenerational) ve kuşaklararası (transgenerational) bellek aktarımı ile geçmiş algısı arasındaki ilişkiye yönelik niteliksel veri oluşturulması amaçlandığından, 1937-38’de bugün Tunceli denilen ili de içine alan Dersim^[26] bölgesinde yaşanan olaylara çocuk yaştan tanıklık etmiş olanlar, onların çocukları ve/ya torunlarıyla görüşmeler yapılmıştır.

Kuşaklar belirlenirken şöyle bir yol izlendi: 1937-38 yıllarında erişkin olanlar ile o yıllarda çocuk yaştan olanlar birinci kuşak olarak düşünüldü. 76 yaş üstünde 9’u kadın, 18’i erkek olan kişiler birinci kuşak kategorisinde yer aldılar. 1937-38 yıllarında erişkin olup da bugün hayatta olan az sayıda kişiye ulaşılabildi. İkinci, üçüncü ve dördüncü kuşaklar belirlenirken esas alınan, 1937-38 yıllarında erişkin ya da çocuk yaştan olan kişilerin çocuk ya da torunları olmalarıdır. Gene de kuşak tanımlamasının yaş aralıklarına göre kesinlik gösterdiği söylenemez: örneğin, sayıları çok olmamakla birlikte, 40’lı yaşlarda olan kişilerden bir kısmının anne ya da babasının Dersim ’38 olaylarına tanıklık etmiş olduğu anlaşıldı.

Görüşülen kişilerin en yaşlısı 95, en genci ise 21 yaşındadır. 95 ile 21 yaş arasındaki kişilerin doğum tarihlerine (dolayısıyla yaşlarına) göre dağılımı aşağıda verilmiştir. Görüşmelerin bir bölümü 2010 yılının son üç ayında diğerleri 2011 yılının ilk 5 ayında yapılmıştır. Aşağıdaki bölümlerde her bir anlatının başında anlatıcıyı tanıttıcı kısa bilgiler verilmiştir. Bu kapsamda, kişinin ad ve soyadı yerine harflerden oluşan rumuz kullanılmasının^[27] yanı sıra doğum yılı da belirtilmiştir.

Cinsiyet	1934 ve öncesi	1935-1955	1956-1975	1976-1990	Toplam
----------	----------------	-----------	-----------	-----------	--------

Kadın	9	16	15	9	49
Erkek	18	29	21	8	76
TOPLAM	27	45	36	17	125

Alan araştırmasının yerleşim yerlerine göre kapsamı belirlenirken bugün Dersim kökenli nüfusun yoğun yaşadığı yerler ile 1938 yılında sürgün edildikleri iller esas alınmıştır. Bu kapsamda Adana, Amasya, Ankara, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bandırma, Bursa, Çanakkale, Çorum, Diyarbakır, Elazığ, İstanbul, İzmir, Kayseri, Manisa, Mersin, Samsun, Tekirdağ, Tunceli olmak üzere Türkiye’de 20 ilde görüşme yapılmıştır. Bunun yanı sıra yurtdışında, Basel, Berlin, Toronto ve Viyana’da da görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Aşağıda görüşmelerin yerleşim yerlerine göre dağılımı verilmiştir:

Bölge/İller	Kişi Sayısı	Bölge/İller	Kişi Sayısı
Marmara Bölgesi	27	İç Anadolu	12
Bursa	6	Ankara	4
Çanakkale	6	Çorum	1
İstanbul	14	Kayseri	7
Tekirdağ	1	Güney Doğu Anadolu Bölgesi	5
Ege Bölgesi	14	Diyarbakır	5
Aydın	4	Doğu Anadolu Bölgesi	33
Bandırma	3	Elazığ	3
İzmir	3	Tunceli	30
Manisa	4		
Karadeniz Bölgesi	5	Avrupa/Kuzey Amerika	12
Amasya	4	Basel-İsviçre	3
Samsun	1	Berlin	6
Akdeniz Bölgesi	17	Toronto	2
Adana	6	Viyana	1
Antalya	6		
Mersin	5		
TOPLAM			125

Görüşülen kişilerin sosyo-ekonomik konumlarında çeşitlilik olmasına özen gösterilmiştir. Bu kapsamda farklı mesleklerden ve daha çok alt, alt-orta ve orta toplumsal sınıfları temsil eden kişilerle görüşülmüştür. Sosyo-ekonomik durumu görece daha iyi konumda olan, ‘işadami’, sanayici, eğlence yeri ya da sağlık işletmecisi vb. mesleklerden kişilerle iletişime geçilmiş, ama olumlu yanıt alınamamıştır. Görüşülen kişilerin mesleklerine göre dağılımı aşağıda verilmiştir:

Meslek/İş	Kişi sayısı	Meslek/İş	Kişi sayısı
Ev Kadını	18	Avukat	1
Çiftçi	14	Belgesel Sinemacı	1
Rençper	12	Bilgisayar Mühendisi	1
Emekli-Memur	8	Eğitmen	1
Emekli-İşçi	7	Elektrikçi	1
Esnaf	6	Emekli-Bürokrat	1
İşsiz	5	Emekli-Malulen	1

Serbest	5	İşçi-Öğrenci	1
Müteahhit	5	İşletmeci	1
Emekli Öğretmen	4	Kasap	1
İşçi	4	Mobilyacı	1
Öğrenci	4	Muhasebeci	1
Öğretmen	4	Siyasetçi	1
Emekli (Esnaf-Bağkur)	3	Taksi şoförü	1
Dekorasyon/inşaat	2	Teknisyen	1
Halkla İlişkiler Uzmanı	2	Tüccar	1
Hayvancılık/Çiftçi	2	Orman Mühendisi	1
Memur	2	Hemşire	1
TOPLAM			125

Görüşmeler ağırlıklı olarak Türkçe yapılmakla birlikte, yaşlı kuşaktan 11 kişiyle Kırmancı (Zazaca/Dımılı) dilinde yapılmıştır.

No.	Aşiretler	Kişi Sayısı	No.	Aşiretler	Kişi Sayısı
1	Abbasuşağı	6	21	Reşikuşağı/Reşikan	3
2	Ağusanlar	1	22	Kırgan/Kırğan	3
3	Alan	4	23	Koçuşağı	6
4	Areili	5	24	Kureyşan	15
5	Arslanuşağı	3	25	Laçın aşireti	4
6	Babamansur	5	26	Lolan	1
7	Bahtiyar	6	27	Maskanlı	1
8	Baluşağı	1	28	Mevalıyan	1
9	Beyituşağı	4	29	Mizan	1
10	Cunan	1	30	Pilvenk	2
11	Demenanlı	2	31	Sarısaltık	3
12	Dervişcemal	8	32	Şamuşağı	2
13	Dervişan	1	33	Seyit Savur	2
14	Ferhatuşağı	1	34	Siliç	1
15	Haydaran	3	35	Süruşağı	2
16	Hıran	4	36	Şadiye	1
17	İzoli	2	37	Yusufoğlu	5
18	Kalan	1	38	Bilmiyor	3
19	Hörmek	2	39	Sorulmamış	3
20	Karaballı	6		Toplam	125

Görüşme yapılan 125 kişinin aşiret kökenlerine göre dağılımı yukarıda verilmiştir. 125 kişiden 3'ü aşiret kökenlerini bilmediğini belirtmiş, 3 kişiye de sorulmamıştır. Tabloda görüldüğü üzere Dersim bölgesindeki aşiretlerin çeşitliliği büyük oranda temsil edilebilmiştir. Sadece ekonomik-siyasal nüfuzları olan aşiretler değil, Alevilikte Ocak aşireti, Dede aşireti, Talip aşireti denilen aşiretlerin çeşitliliğinin kapsanmasına özen gösterilmiştir.

2. Dersim Kökenli Olmayanlarla Sözlü Tarih

Dersim 1937-38 olaylarına ailesi ve/veya tanıdıkları tanıklık etmiş ve/veya bu tanıklıkların kendilerine aktarıldığını belirten kişilerle de görüşülmüştür. Bunlar arasında özellikle Batı ve İç Anadolu illerine sürgün edilen Dersimli ailelere komşuluk etmiş köy sakinleri ve o dönemde askerlik yapmış kişilerin anlatıları önemli veriler sunmuştur. O dönem Pertek yöresinde yaşayan Sünni Türk bir ailenin çocuğu ile Dersim bölgesine ilişkin önemli raporlardan birini hazırlayan dönemin Birinci Umumi Müfettişı'nin yeğeniyle de görüşülmüş olması, alan çalışmasını zenginleştirmiştir. Bunun yanı sıra literatür taramasıyla isimleri belirlenen ve 1937-38 yıllarında askeri veya sivil bürokrat olan kişilerin yakınlarına ulaşılmaya çalışılmış, dönemle ilgili kendilerine aktarılanlar derlenmek istenmiş, ama bunlardan pek çoğu görüşme yapılmasına gerek olmadığını belirterek; bazıları akrabalarının konuya ilişkin anılarını zaten yazmış olduğunu, bazıları o dönemde görev yapan akrabalarıyla aynı siyasal görüşte olmadığını, bazıları da kendisine konuya ilişkin aktarım yapılmadığını ifade etmiştir. Dersim kökenli olmayanlar kapsamında Diyarbakır'da 2 kişiyle Kürtçe görüşme yapılmıştır.

3. Alan Çalışmasında Karşılaşılan Sorunlar ve Kolaylaştırıcı Etkenler: Bazı Gözlemler

- Alan çalışması sırasında karşılaşılan engellerin bir bölümü Türkiye'nin bugünkü siyasal konjonktürüyle ilgilidir. Görüşme talebinde bulunulan kişilerin bir bölümü siyasal alanda acılarının araçsallaştırıldığını, gerek devlet katmanlarında gerek muhalif siyasal hareketlerce halen izlerini taşıdıkları ve sonuçlarını yaşadıkları Dersim '38 katliamının “şeyleştirildiğini”, popüler siyaset yapmakta kullanıldığını, o nedenle de anlatmak istemediklerini belirterek görüşmeyi kabul etmedi. Görüşme talebinde bulunulan bazı kişiler de anlatmaktan çekindiklerini, çocuklarının başlarına olumsuz şeyler gelebileceğinden korktuklarını ifade ettiler. Bununla birlikte tam tersini belirtenlerin sayıları da bir hayli yüksekti: bazı siyasetçilerin Dersim '38'i ‘katliam’ olarak dillendirmelerini samimi bulmadıklarını, yaşananların siyasal bir araç olarak kullanıldığını ifade edenlerin önemli bir bölümü bu nedenle konuşmak istediklerini belirttiler.

- Alan çalışmasında karşılaşılan sorunların bir bölümü ise Dersim '38 olaylarına ilişkin yapılmış ve yapılmakta olan çalışmalarla ilgilidir. Son yıllarda bu konuya ilişkin çalışmaların sayısının artması bazen alan çalışmasını kolaylaştırdı, bazen de güçleştirdi. Güçlük yaşanan anlar daha çok Dersim '38'in bazı kişilerce saygınlık ya da maddi rant elde edilmesi amacıyla kullanıldığını ilişkin algıdır. Bazı yerel sivil toplum örgütlerinin Dersim '38'e ilişkin çalışmayı sadece kendilerinin yapabileceği yönünde tavır ortaya koymaları da dikkat çekiciydi. Toplumsal travma alanlarına ilişkin sözlü tarih çalışmalarında uluslararası bilimsel etik kurallarına uyulmasında ve araştırmacıların hem kendileri hem de kendilerinden sonraki araştırmacılar için insanların güvenini zedelemeyecek biçimde davranmalarında yarar vardır.

- Alan çalışmasında karşılaşılan güçlüklerin bir bölümü de araştırmayı yürüten ve fon veren kurumların yerelde tanınmalarıyla ilişkiliydi. Ankara, Antalya gibi büyük kentlerde, proje yürütücüsü kurum olan Tarih Vakfı'nın biliniyor olması alan araştırmasını kolaylaştırdı. Ama Tunceli merkezde, ilçe ve köylerinde, Muğla, Aydın köylerinde ya da Çorum, Amasya vb. kentlerde proje yürütücüsü kurumun tanınmaması, daha çok da Türk Tarih Kurumu ile karıştırılması, görüşme yapılacak kişilerin ikna olmalarını özellikle başlangıçta güçleştirdi.

- Güçlük çekilen bir başka konu da köylerde kişilere ulaşılmasına aracı olan kişilerin yereldeki algılanışlarıyla ilişkilidir. Bazı araçların tanınır ve sevilir olması kaynak kişilere ulaşmayı, görüşme sürecine hızla geçmeyi sağlarken, bazılarını yönelik olumsuz algı alan çalışmasında bazı güçlüklerle

yol açmıştır. Bu tür durumlarda aracı olan kişiye durum uygun bir dille açıklanarak, kişiler üzerinden tartışmalara neden olunmaması yoluna gidilmiş ve yereldeki diğer aracılardan desteğine başvurulmuş ve/veya bu konuda ‘araştırma-inceleme’ vb. çalışmaları olan kişilerden yardım alınmış, farklı kanallardan kaynak kişilere ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu araştırma kapsamında sözlü tarih görüşmesi yapılan kentlerde konuyla ilgili olabilecek farklı alanlarda faaliyet yürüten sivil toplum örgütleriyle ilişki kurulmuş ve destekleri alınmaya çalışılmıştır. Özellikle kırsal bölgelerde, köylerde yapılan görüşmelerde diğer bir zorluk da aracı olan kişi veya kurumların görüşme sürecine dahil olma istekleridir. İlişki kurulmasında yardımcı oldukları kaynak kişilerle yapılan görüşmeleri izlemeleri, her ne kadar sözlü tarih uygulama tekniklerine aykırı olsa da, bazen engellenememiştir. Bu da bazen görüşülen kişinin gruba yönelik konuşan bir anlatıcıya dönüşmesine yol açmıştır.

- Alan araştırmasında yaşanan güçlüklerin bir bölümü de görüşmeyi gerçekleştiren kişilerin köken kimlikleriyle ilgilidir. Görüşme yapan ekipte dört kişi Dersim kökenliydi. Dersim kökenli araştırmacılara kaynak kişilerin yaklaşımı dikkat çekiciydi. Özellikle, Kırmancı/Zazaca olarak “Zone ma zona?” (Dilimizi biliyor musun?) sorusunun sihirli bir etki yarattığını belirtmekte yarar var. Bunun yanı sıra araştırmacılardan ikisinin Dersimli olmamakla birlikte ailelerinin Alevi oluşlarının kolaylaştırıcı bir rol oynadığı da gözlemlenmiştir. Ne Dersim kökenli ne de Alevi olan araştırmacılar için güven sağlamak ve kaynak kişiyi konuşması yönünde ikna etmek görece daha zor olmuştur. Bu nedenle alan ekibi ikişer kişilik alt gruplara bölünerek, her ekipte Dersimli ya da Alevi kökenli bir araştırmacının olmasına özen gösterilmiştir. Öğretmen, avukat, bürokrat vb. meslek gruplarında ve büyük kentte uzun süredir yaşayanlarda araştırmacının kökeninin diğerlerine oranla öneminin azaldığı gözlemlenmiştir. Bu konuyla ilişkili olan diğer bir husus da özellikle yaşlı kuşaklarla görüşen kişinin Kırmancı/Zazaca bilmesi hem kişinin görüşmeciyeye güvenmesini kolaylaştırmış hem de anlatının niteliğini artırıcı etkide bulunmuştur. Ama görüşülecek kişilerin ikna edilmesi, belli bir yakınlık kurulması açısından avantaj olarak görülebilecek olan Dersimlilik, Alevilik ve/ya Kırmancı/Zazaca bilmek gibi özellikler, görüşmenin içeriği ve niteliği konusunda her zaman bir avantaj sunmamaktadır. Bu durumlarda, örneğin karşıdakinin ‘mesele’yi zaten bildiğini varsayarak birçok ayrıntının atlanması söz konusu olurken, ‘yabancı’ biriyle yapılan görüşmede anlatılanlar mümkün olduğunca açık olmakta ve olgusal bilgiler konusunda bolca açıklama içermektedir, ki bu sırada çok değerli anlatıların ortaya çıktığı da görülebilmektedir. Nitekim, metodoloji konusundaki bölümde belirtildiği üzere, sözlü tarih görüşmelerinde neyin söylendiği ve hatta anımsandığı, mülakatı gerçekleştirenin özelliklerine de bağlıdır.

- Bunların yanı sıra başka bir güçlük alanı da zaman ve bütçe kısıtlarıyla ilgilidir. Yukarıda metodolojik çerçeve bölümünde belirtildiği üzere, sözlü tarih çalışmalarında ve özellikle toplumsal travma alanlarına ilişkin sözlü tarih çalışmalarında kaynak kişilerle birden fazla sayıda görüşme yapmakta yarar var. Bu, hem görüşmenin derinliğini artıracak hem eksik kalan konuların açılmasına olanak tanıyacak hem de görüşülen kişinin güven ilişkisi içinde kendi öyküsünü anlatması için cesaret verici olacaktır. Bunun yanı sıra sözlü tarihçiliğin psikanalizle yakınlığı bir ara alanda kişinin olası travmasından dolayı önemli sorumluluk da üstlenilmektedir. İdeal olan, her bireyle birden fazla görüşme yapılabilirdiği uzun soluklu çalışmalardır. Ne var ki, bu çalışmada fon sağlayıcı kuruluşlara taahhüt edilen zamanın ve bütçenin getirdiği sınırlamalar ile gidilen bölgedeki kısıtlar ve koşullar nedeniyle her bir kişiyle sadece birer kez görüşme yapılabilmektedir. Buna karşılık, görüşmelerin süresi olabildiğince uzun tutulmaya çalışılmıştır.

B. YAŞAM ÖYKÜLERİ NELER SÖYLÜYOR?

Bu araştırmada 125’i Dersim kökenli olan toplam 146 kişiyle sözlü tarih görüşmesi yapılmıştır. Bunlardan 66’sı yalnız ses, 85’i ise görüntü ve sesi içeren video kaydıyla gerçekleştirilmiştir. Toplam süresi 130 saat olan kayıtların tamamı, transkripsiyonları (bant çözümleri) yapılarak metne dönüştürülmüştür. Elde edilen 2.751 sayfalık metin, alan araştırmasındaki kişiler arasından oluşturulan 5 kişilik ekiple birlikte okunmuş ve belirli temalar dikkate alınarak taranmıştır. Temalar ve içerikleri okuma sırasında tartışılarak oluşturulmuştur. Her bir temaya ayrı bir renk kodu verilmiş ve böylelikle 146 görüşmede yer alan anlatılar tematik olarak gruplandırılmıştır. Bu temalar şunlardır:

- Dersim ’38 nasıl algılanıyor ve tanımlanıyor
- Sürgünde yaşananlar ve sonrası
- Dersim ’38 anlatılarında “ötekiler”
- Toplumsal cinsiyet bağlamında Dersim ’38
- Kuşaklararası ve kuşaklararası aktarım, direnme ve başetme stratejileri
- Dersim ’38 ile kimlik-aidiyet ilişkisi ve diasporada Dersimli olmak
- Dersim ’38 üzerinden devlet algısı ve toplumsal yüzleşme

Yukarıda sıralanan başlıklar altında ayrı ayrı tematik dosyalar oluşturulmuş ve her dosyanın kendi içinde değerlendirilebilmesi amacıyla anlatılar, farklı bölgeler ve kuşaklar bazında art arda sıralanarak proje koordinatörü tarafından ikinci kez okunmuştur. Anlatı parçaları arasındaki ilişki ve farklılıklar anlatıcının demografik özellikleriyle birlikte düşünülerek analiz edilmeye çalışılmıştır. Elde edilen ilk bulgular ve ipuçları metnin yazarları tarafından değerlendirilmiştir.

Bu alan araştırmasında derlenen sözlü tarih görüşmelerinin içeriklerine bakıldığında yukarıda sıralanan 7 başlık, her biri tek başına ve/veya birden fazlası birbiriyle ilişkilendirilerek çok sayıda çalışmanın yapılmasına olanak vermektedir. Bu alan araştırması raporunun amacı, derlenen malzemeden yola çıkarak ortaya konulmuş her bir konunun nasıl ele alınabileceğine ilişkin başlangıç niteliğinde gözlemlerde bulunmak, tartışmalar oluşturmak ve belleklerde yer aldığı biçimiyle Dersim ’38’in kuşaklararası bir bağlamda sözlü tarih haritasını oluşturmaktır. Kısaca bu rapor alan çalışmasında elde edilen malzemeden yararlanacak araştırmacılar için bir kılavuz olma amacı taşımaktadır.

1. Dersim ’38 Nasıl Algılanıyor, Nasıl Tanımlanıyor?

Bu bölümde çok genel olarak, bugün yaşanan bölge, yaş, cinsiyet, aşiret kökeni, sosyo-ekonomik konum, siyasal görüş vb. farklılıkları gözetilerek, kendisini Dersimli olarak tanımlayanların kısaca ’38 veya Dersim ’38 olarak adlandırdıkları, 1937-38’de Dersim’de yaşanan olayların hem yaşlı hem de genç kuşaklar tarafından nasıl algılandığı, nasıl tanımlandığı, kişilerin ailelerinin ve kendi bireysel yaşam öykülerinin hangi boyutlarıyla ilişkilendirdikleri anlaşılmaya ve yakalanan ipuçları sunulmaya çalışılmıştır.

Resmi tarihte Dersim İsyanı, sivil tarihte ise daha çok Dersim Katliamı diye anılan ve

Cumhuriyet'in ilk onyıllarında devlet ile toplum arasındaki ilişkinin nasıl bir yurttaşlık anlayışıyla kurulduğunun kristalleşmiş örneğini sunan bu kolektif travma için araştırma boyunca ve bu raporda, Dersim kökenli yurttaşların yaygın olarak kullandığı biçimiyle, Dersim '38 kavramı kullanılmıştır. Alan araştırması sonunda ortaya çıkan gerçeklerden en çarpıcı olanı, Dersim '38'in, kimin neyi hak ettiği, kimin devlet güçleriyle işbirliği yaptığı, kimin direndiği sorununun ötesinde, devlet kurumunun yurttaşlarına asla yapmaması gerekenler üzerinden karanlık bir dönemin ve halen yaşanan sonuçlarının açığa çıkartılması bağlamında ele alınması gerektiğidir. Bu yaklaşım Dersim kökenlilerin yaşadıkları acıların kamuoyunda bilinmesine, bugüne uzanan sonuçlarının doğru değerlendirilmesine ve resmi tarihin insani alanlarda oluşturduğu algılamaya körlüğünün etkisinden toplumsal olarak sıyrılabilmeyle olanak tanıyabilir.

Dersim '38, devletin o dönemde tanımladığı makbul vatandaş tanımının dışında 'kalanları' medenileştirme projesi bağlamında dil ve kültürden arındırma, merkezi otoriteye cebir kullanarak rıza göstermelerini sağlama ve bu projenin tehdit altında olduğu veya barışçı yöntemle kısa sürede uygulanamayacağı düşünüldüğünde de yürütülen imha operasyonunun unutulması tehlikesine karşılık, 'anımsayarak direnme'nin kuşaklar arasında aktarılmasını sağlayan bir kavramdır. Hem direnenlerin hem katledilenlerin hem ihanetle suçlananların hem de hayatta kalan mağdurların ve onların çocuklarının, torunlarının "imha, katliam, kırım (tertele), soykırım" tanımlamalarına göndermede bulunan bir kavramdır.

Görüşülen Dersim kökenlilerin tamamına yakın bölümünün 1937-38 yıllarında yaşanan insanlık trajedisinin, o dönemki devlet yöneticileri ve kurumlarınca planlanmış ve sistematik olarak uygulanan bir "imha projesi" olduğunu düşünmeleri önemli bir duruma işaret etmektedir. Bu kişiler o dönem resmi raporlarda "isyan" sözcüğünün kullanılmasında kasıt olduğunu, devletin yürüttüğü imha operasyonunun meşruluğunu sağlamak için kullanıldığını, gerçekte bir 'isyan' olmadığını, aksine düzenli ordunun saldırısı karşısında kendini korumak amacıyla direnmeye çalışan grupların olduğunu belirtmektedirler.

Daha önce belirtildiği gibi, çeşitli rapor ve araştırmalarda 1937 askeri harekâtının 1926 yılından itibaren aşamalı olarak planlandığına ilişkin verileri bulmak mümkündür (Akyürekli, 2011: 131). Bu kapsamda bazı aşiretler devlet nezdinde "sadık aşiretler" olarak görülmekle birlikte, onların "ihanele sonuçlanabilecek" kılavuzluğunun vurgulanması ve buna göre askeri stratejik önlemlerin alınması resmi raporlarda önerilmektedir (Yıldırım, 2011: 102-103). Yaşlı kuşakla yapılan bazı görüşmelerde 1937 askeri harekâtında devlet güçlerine kılavuzluk etme durumlarına işaret edilmektedir. Askeri güce zorla ya da çeşitli vaatlerle destek veren bazı aşiretlere mensup yaşlı kuşaktan bazı kişiler, o dönemin devlet politikalarını bir ölçüde mazur gösteren ifadeler kullanmışlardır.

Yazılı kaynakların bir kısmında 1937 yılının 21-22 Mart gecesi Demenanlar ile Haydaranlıların Kahmut ve Pah nahiyeleri arasında bulunan ve halk arasında 'Pah köprüsü' diye bilinen ahşap köprüyü yakmalarıyla olayların, 'isyan'ın başladığı ve 24 Mart'ta da Abbasanlıların liderliğinde Demenan, Yusufhan, Haydaran ve Kureyşan aşiretlerinin Sin karakolunu basmalarıyla alevlendiği yazmaktadır (Akyürekli, 2011: 134-135). Bununla birlikte, yaşlı kuşak anlatımlarında aynı aşiretin içindeki bazı ailelerin 'direnenler' cephesinde yer aldığına, 'muti' diye adlandırılan bazılarının da devlet güçlerine destek verdiğine ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Dolayısıyla kendisini Dersimli olarak tanımlayan genç kuşaklar arasında yaygın olan 'direnen' ve 'işbirlikçi' aşiretler ayrımının tartışmasız geçerli bir ayrım olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir.

a. İsyen mı? Katliam mı?

1925'te doğan, Haydaran aşiretinden, bölgeden sürgün edilmemiş, ticaretle uğraşmış bir ailenin çocuğu olan A.E. Bey, Dersim '38'de yaşanan olayların başlangıcını ve süreci şöyle aktarıyor:

“Abdullah (Alpdoğan) Paşa geldi, dedi ki, ‘Siz gelin, hükümete muti olun, silahlarınızı teslim edin.’ ... Çünkü yetki elindeydi, yani mahkeme, şu, bu kararı yoktu, kararı hep o verirdi... İster öldür, ister kaldır. O buralara kadar geldi, gezdi. Çok kurnaz adamdı, bilgili. Bütün ağaları topladı. ‘Hükümetin dediğini yapın, silahları verin hükümete. Sizin askerliğinizi indireceğim. Askerlik üç seneysel altı ay size.’ Tunceli'ye askerlik altı ay diye ilan etti. Herkes de geldi, teslim oldu. Millet askere gitti, askerliğini yaptı. Fakat işte '38'in çıkmasının sebebi de, [hükümet] her tarafa karakol verdi. Masuran köyü denilen bir köy vardır aşağıda, oraya da karakol vermişti. Orada karakolun askerleri bir gün bir kadının peşinden ormana gidiyorlar... O zaman, akşam gençler toplanıyor. Böyle ‘Vay!’ demişler, ‘Hükümet geldi, silahlarımızı topladı, biz teslim ettik, her tarafa karakol verdi. Şimdi de bizim karıların arkasına ormana gitmişler! Ne yapalım?’ Konuşuyorlar, diyorlar ki, ‘Bir gün karakolu basalım.’ Karakolla samimilerdi. Her gün içiyorlardı, yine başlıyorlar içmeye. Tabi askerler biraz sarhoş olunca kalkıp silahlarını alıyorlar, oradaki askerleri vuruyorlar. Bu isyan ondan sonra başladı. İsyanın sebebi bu. Biz o zaman buradaydık (Yeşilyazı). 1938'de karşı gelindi, amma zarar da çok oldu. Onlar hükümete karşı geldi. Çarpıştılar. Fakat esasen ağalar toplandılar, birleştiler. Sonunda Haydaranlı da başladı. Bazıları vazgeçti. Böylelikle tek tek aşiretler, yalnız olarak çarpıştı. Yani o birleşme olsaydı, o zaman hükümetin durumu zayıftı. Yani bir şey yap(a)mazdı. Fakat aşiretler birbirinden ayrıldı o zaman iş kötüye gitti. Tek tek... Haydaran... İşte, Bahtiyaruşağı ayrı başladı, Koçuşağı ayrı başladı... Birisi bittikten sonra öteki başladı, yani o birleşim kalktı ortadan... Haydaranlardan da çok sürgün olan var... Fakat bizimkiler, bu yakın aşiret de hükümete yardım etti, bir şey yapamadılar. Onlardan birkaç kişi vuruldu, askerden de bir akrabamız vardı, o da vuruldu. [Biz] devlet tarafındaydık 1938'de... Asker biraz çekildikten sonra, onlar da ‘Vay siz hükümet tarafını mı çektiniz?’ dedi, geldi bizim malları götürdü. Hatta bizden iki tane de adam vurdu. Amcamın oğlunu vurdular, bir de bizim köyün muhtarını vurdular. ‘Siz hükümete taraftınız!’ diye. Bu Koçuşağı vurdu... 1938'de burası kazaydı, bizim köy. Sonra işte bütün ağalar felan gelip teslim olunca kazayı kaldırdılar Ovacık'a. Ovacık'a neden kaldırdılar? Sebebi de Ovacık orta olduğu için...”

“Bu memlekette bir isyan yok, bir katliam vardır! Ama bu katliamın nedenini ne devlet bize söylüyor, ne de biz biliyoruz!”

Bahtiyar aşiretinden Y.A. Bey, 1937-38'de yaşananların isyan olmadığını sistematik olarak planlanmış bir imha operasyonu olduğunu düşünüyor.

“Ben Taşıtlı köyü[nde], eski ismiyle Torut'ta doğdum, 1935 tarihinde. '38 tarihini hatırlamıyorum, ama o dönemde ben daha bir buçuk yaşındayken, iki yaşımı daha doldurmadan babamı, aile efradımı kaybettiğim için, neden bu olaylar oldu burada, niçin oldu? Niye biz bu vaziyette kaldık? Niye bu katliama uğradık? Yani bu neyin nesidir, sebep nedir? Günahımız neydi? Bunu, öksüz kalınca insan daha çok merak ediyor. 1938'de biz, üstelik de birer yaşında, ikişer üçer yaşında, en büyüğümüz on bir yaşında sürgün edildik, çeşitli yerlere

sürgüne gittik. Bu sürgüne gidişimizde, dokuz sene orada kaldıktan sonra da tekrar geri dönme mecburiyetinde kaldık... '38 tarihinde bir katliam oluşturulmuştur. Yani zaman iyice olgunlaştıktan sonra bir katliam oluşturulmuştur. 1937'de başlamış hareketler... Bu memlekette bir isyan yok, bir katliam vardır! Ama bu katliamın nedenini ne devlet bize söylüyor, ne de biz biliyoruz! Yani bir katliamın yahut da bir isyanın birbirinden ayırt edilmesi gerekiyor. Eğer benim şu anda elimde bir silah varsa, bir hareket yapıyorsam bu benim şahsi bir hareketimdir. Ben alırım cezamı yahut da karşı çıkarsam vururlar ölürüm yahut da yakalanırsam mahkemeler benim cezamı verir, benim çocuğumun suçu yoktur. Ama 1938'de eğer ki birisinin elinde silah varsa o köy yanmıştır. O köy katliam görmüştür!”

“Yani 29 yıldır sürgündeyim ben, kesintisiz...”

1934 doğumlu, Laçın aşiretinden olduğunu ve yaşamı boyunca rençperlik yaptığını söyleyen H.G. Bey 29 yılını sürgünde geçirdiğini belirtiyor:

“1934'te Ovacık'ın Buzlutepe köyünde dünyaya geldim. Dört kardeşim vardı. Aslında bizim kökenimiz Malatya'dan gelme. Hozat-Ovacık-Çemişgezek üçgenine yerleşmiş dokuz aşiret var, bunların dokuzu da aynı dede evladıdır. Yani Türkmen, Türk kökenliyiz biz. Oradan zamanla gelmiş yerleşmişler, iki kardeş gelmiş. Dokuz aşiret şu anda, mesela Laçın aşireti, Semuşağı, Koçuşağı, Abbasuşağı, Karabaliuşağı... Yani dokuz aşiret... Kökenimiz bizim Malatya'dan gelme, Şıh Hasan'dan gelme... 1938'de sürgüne gönderilmişiz biz, babam sürgüne gönderildi, ben de beraberinde gönderildim, ben dört yaşındaydım '38'de. Dokuz yıl Manisa'da kaldık, ondan sonra dönüşümüzde her taraf açıldı [ama] Buzlutepe açılmadı. Yani devlet nezdinde bize hep potansiyel suçlu gözüyle bakıldı. Bütün çevre köyler açıldı bizimki açılmadı... Biz '47'de döndük, Hozat'a geldiğimizde her yer açılmıştı bizim köy açılmadı. Bizi bir sene Hozat'ın Lolan Taner köyünde tuttular, ertesi sene bizi Çemişgezek'e sürgün ettiler, yani kendi ilimizde sürgün yedik bu sefer de. Üç yıl da orada kaldık, 1950'de köye döndüm ben, Buzlutepe'ye, eski ismi Kakbil'dir. Orada işte 1994'te de tekrar bu terör nedeniyle köyler boşaltıldı. Artık o malumunuz, herkes biliyor bunu. O zaman da tekrar köyüm boşaldı, Ovacık'ın Kızık köyüne, yani şu anda oturduğum yere geldim, on altı yıldır da buradayım. Yani 29 yıldır sürgündeyim ben, kesintisiz... Şimdi aşiretler önceden zaten birbirleriyle sürtüşmedeymiş, yalnız devlete karşı değil, fakat sonuçta da işte şimdi isyankâr falan diye ismi geçiyor Tunceli'nin sürekli olarak. Bu Cumhuriyet döneminde de aynen ismimiz geçiyor bizim, yani kimileri için kanayan bir yara, ... çıbanbaşı deniliyordu bize yani. Bu çıbanbaşı sökülüp atılmadıkça ülkede düzen olmaz diye suçlanıyorduk biz! Aslında ben şahsen diğer illerimize de kırgınım, şöyle kırgınım yani; biz isyan falan etmiyorduk, aslında şimdi Tunceli halkı biliyorsun okumuş, sürgün görmüş, darbe yemiş, gelmiş geçmiş iktidarların hatasını biliyor... Ben batıda da gezmişim, bugün 29 yıl sürgünde kalan bir kişiyim, yani artık hayat üniversitesini bitirmişim. [Batıdaki] insanımız farkında değil, yani devlet har vurup harman savuruyor, vergisini alıyor! Adam gece yarısına kadar, geceli gündüzlü tütünde çalışıyordu, eğer karnı doyuyor, bir çorba bulabiliyorsa adam Allaha şükrediyor. Fakat bura öyle değil yani, hatasını görünce isyan etmiyor; diyor ki, yani bu yanlışdır mesela, sömürülüyoruz, eziliyoruz! O zaman ne oluyor? Tüm iktidarlar yani gelmiş geçmiş iktidarlar bunu yani bir hak arama değil de, isyankâr diye bildiriyorlar. Yani '38 öncesi de çevre iller bizden gerçekten çok çekmiş adamlar. Nedeni? Biz ne ayrı bayrak istemiştik! Ne ayrı devlet istemiştik! Sadece aç kalmış adam, aylarca, düşünebiliyor musun bu

Sile, yani Kımıl deniliyor, diğer ismi Sile'dir, çekirge geldiği sene [1929] otu dahi yiyip yerle bir ediyormuş. Ulaşım yok, yol yok, insanlar, af buyur, hayvan gibi aylarca otlar geçiniyormuş, aç kalınca da çevre illere saldırıyor adam, kelepir yani, eline ne geçtiyse! Devletin güvenlik güçleri peşinden gelince verse aç kalacak! İşte Tunceli'nin isyanı bundan kaynaklanıyor... Burada tabii ki katliamlar olmuş, aftan sonra bile olmuş yani. Bugün devlet bir vur emri veriyor, ardından af çıkarıyor mesela. Af, aftan sonra da mesela birçok haksızlıklar olmuş. Örneğin, bu siyasiler bazı partilere mal ediyor, o zaman tek partiydi yani. Katliamın en büyüğünü Celal Bayar yaptırmıştı... İsmail Hakkı Talay, önce ön yoklama alayı olarak o geldi, Elazığ'dan gelmişti. Karagedik'te çadır kuruyor, orada yirmi gün kalıyor, halkı ikna edip yani silah kullanmadan teslim olmalarını istiyor... Bizzat işte o İsmail Hakkı Talay'ın postasıydı benim aşiretimden Mehmet Dayı adında biri, daha beş sene önce vefat etti, oradan biliyorum. Dersim'de meşhur, yani bilhassa Hozat-Ovacık üçgeninde Mızraklı Alay ki diğer ismi Tunç Alayı diye geçiyor, bu alay Hıdırdamı'nda katlediyor, kurşuna diziyor, ateşe diri diri atarak yakıyor... Katliamlar, haksız katliamlar çok olmuş. Bunu bizzat ben çocuklarıma bile söylemiyordum yaşlılarımızdan duyduğumuz halde. Fakat bu siyasiler propaganda aracı yapınca, ben neden söylemeyeyim ki yani!? Katliamlar olmuş işte, bu yukarı Dersim olaylarını bilmiyorum, köprü işte bu Hozat'ta, mesela imha edilmiş. Sonradan, artık kışın kar yağınca teslim olmuşlar, sürgüne gönderilmişler... Fevzi Çakmak güya gelmiş de, artık kâğıt mağıt dağıtmış, bundan sonra katliam yasak diye, ama katliamlar taaa Kasım'a kadar devam etmiş. Açıkçası operasyondaki subayın insafına bağlı, eline geçmiş, eğer insaflıysa göndermiş, sürgüne göndermiş, değilse gerekeni yapmış yani!"

Tunceli'de 1990'larda terör gerekçesiyle boşaltılan köylerde yaşayanların anlatılarında, Dersim '38 ile 1990'lı yılların başında yaşadıklarını ilişkilendirdikleri görüldü. Bu, araştırmanın başında dikkatle üzerinde durduğumuz, mülakat sırasında çok-katmanlı travmaların ortaya çıkması anlamına geliyordu. Büyük bir travma olduğu bilinen Dersim '38'i konuşmak üzere bir Dersimlinin karşısına çıkıldığında, 1990'lı yılların devlet terörü ve zorunlu köy boşaltmaları sonucu yaşanan ikinci ve daha taze bir travmanın önceki travma ile iç içe geçmiş olduğu görülebiliyor.^[28]

Bursa'da görüşülen, Dervişcemal aşiretinden A.İ. Bey 1938 doğumlu. Ovacık'ta yaşayan ailesi 1938'de Manisa, Soma'ya sürgün ediliyor. 1947'de geri geliyorlar, ama yasak bölge mıntıkası yerleşime açılmadığı için köylerine dönemiyorlar. Rençperlikle geçimini sağlayan A.İ. farklı köylerde çalışıyor ve ancak yıllar sonra köyüne gidebiliyor. Ne var ki, 1990'lı yılların başında, bu kez de "PKK'ya lojistik destek veriyorsunuz" gerekçesiyle köylerinden ikinci kez sürgün ediliyorlar:

"1936'da bir tabur, askeriye gelmiş, insanlardan silah toplamış, zoraki. Vermeyenlere bütün hakaret, bin türlü zahmet... Benim bir dayım vardı. İlla silah vardır diye, adam halbuki garibandı, götürüp toprak eşelemişler, toprağa koymuşlar, etrafını çiğnemişler, sade boğazına kadar. Yani, illa silah vereceksin. Silahı hiç yok. Netice işte, bir arkadaş tembih ediyor; adam diyor, 'Getirin, kaç paraysa ben parasını ödeyeyim. Ne yapayım? Yoksa toprakla öldürecekler.' Ölecek o da... Netice silahı veriyor devlete, topraktan çıkarıyorlar. Yani bu çile karşısında insanlardan silahları topladı götürdü. 1937-38'de de Dersim basıldı. Silah da yoktu, hani herkesin gücü vardı. Yoksa bizim insanlarımızın o zamanki günde silahları elinde olsaydı, inan ki bizim oradaki insanlarımız [savaşır]... Babam bunu diyordu, 'Eğer insanlar birbirlerini tutsaydı, Dersim'e hiç kimse varamazdı.' Çünkü bu Dersim üzerine niceler gelmiş gitmiş. Dersim öyle bir yer ki kuş uçmaz kervan geçmez. Yani bu devletin askeri gene orayı

alamazdı. Ama, işte bizde bir yanlış var, aşiretlik var. ‘İşte ben bu adamı istemiyordum, bu adam beni istemiyordu, bu yardımcı oluyordu, ben de bu tarafa yardım ediyorum...’ Devlet buradan faydalanıyordu... 1937’lerde devlet gelmişti, silah toplamışlardı. Bize de geldiler mesela. 1990’da ... subaylar geldiği zaman bizden de silah topladılar.”

Dersim ’38 algısına ilişkin ikinci, üçüncü ve dördüncü kuşağın anlatılarına bakıldığında, hemen tüm anlatıcılar 1937-38 yıllarında Dersim’de yaşananların sonuçlarını sıraladıktan sonra Dersim ’38’i ‘katliam’ olarak algıladıklarını belirttiler. Görüşülen kişilerin anlatılarına bakıldığında Dersim ’38’in nedenleri konusunda ayrışanların, sonuçları üzerine konuşmaya başladıklarında birleştikleri görüldü. Yukarıda yöntem bölümünde, bu çalışmanın bir niteliksel araştırma olmasına karşılık, alan çalışmasında görüşülen kişilerin ‘temsil’ gücünü yükseltmek açısından birbirine benzer profillerle görüşme yapılmaktan kaçınıldığı belirtilmişti. Ne var ki, aynı aşiretten birden fazla kişiyle görüşülmüş olmasının anlatıların analizinde farklı bir açılım sunduğunu da belirtmek gerekir. Bunun yaş, cinsiyet, yapılan iş, ailenin sosyo-ekonomik konumu, alınan eğitim ve yaşanan yere bağlı olarak Dersim ’38 algısına ilişkin söylemlerin hangi noktalarda farklılaştığına ilişkin ipuçları elde edilmesinde yararı olduğu görüldü.

“Hiçbir gerekçe, çaba, çocuğun öldürülmesini haklı kılamaz!”

1964’te doğan, baba tarafının Alan aşiretinden, ailesinin Kırmanc-Alevi olduğunu belirten ve A.A. Bey, Tunceli’de bir kamu kuruluşunda tekniker olarak çalışıyor. Dersim ’38’le ilgili düşüncelerini şöyle aktardı:

“Bizlere de anlatıldı. Bir katliam yaşandı, çoluk çocuk, silahlı silahsız demeden bir katliamdan geçirildi, nettir açıktır. Ama hiçbir gerekçe, çaba, çocuğun öldürülmesini haklı kılamaz, her ne sebeple, her ne gerekçeyle olursa olsun. Yani dedem şunu söylerdi:... -biz diyorduk abartıdır, bu kadar olmaz diye düşünüyorsun mantığınla ama maalesef yaşanmış bir şeydir- ... Dedemler beş kardeştir. Dedemin 3 kardeşi şu Munzur vadisi ile hemen şehir merkezinin çıkışından 2 km ötede Anafatma Hanım denilen bir yerde, orda yaşıyorlar. Tabi Munzur Çayı hemen evlerinin önünden geçiyor, gece Munzur Çayı’ndan karşıya geçiyorlar. ‘Karşıya geçerken, cesetlere basa basa gidiyorduk, su bayağı azalmıştı’ diyor. ‘Yukardan cesetler geliyordu, insan cesetleri Munzur’a atılmış.’ ... Ve yine anlatırlardı, örneğin bu katliamdan öldürülme korkusuyla dağlara kaçarak mağaralara sığınan köylülerden silahsız kız, genç, kadın, yaşlı demeden sığınma yeri arıyorlar, ölümden kaçarcasına. Bebeklerin ağlamaları sonucu asker bir ses duyar, bizim yerimizi tespit eder diye bebeklerin ağızları kapatılıp bu şekilde boğulan bebekler de olduğu söyleniyor... ’38’de Dersim’de bu acılar yaşandı, ama halen Dersim’de ben bu acıların yaşandığı kanısındayım. Hâlâ operasyon oluyor, hâlâ ormanlar yanıyor, hâlâ dağ taş bombalanıyor, hâlâ gözaltında kayıplar oluyor, hâlâ insanlar kayıp... Yani Dersim isyanı deniyor, bizi bize anlattılar. Bize söylenen yanlış, isyan değil aslında, isyan diye bir şey yok. Bakın şimdi 1937, Cumhuriyet 1923’lerde kuruldu[ktan sonra] 15 yıl geçiyor, devlet hâlâ Dersim’e giremiyor. Nasıl giremiyor? Şimdi devlet diyor ki, ‘Ben tek tip yaratmaya çalışıyorum. Tek inanç ve tek dil.’ Diyor ki, ‘Dersim’i hizaya getirmek lazım. Dersimli okşanmakla yola gelmez.’ Bunu kim söylüyor? Bakın o dönemdeki, 1920’lerden sonraki, Cumhuriyet kurulduktan sonraki Türkiye Büyük Millet Meclisi arşivleri eğer incelenirse, orada İsmet İnönü’nün, orada cumhurbaşkanının, orada Celal Bayar’ın, orada müfettiş Abdullah Alpdoğan’ın, bütün bunların hepsinin ayrı ayrı adları var. Şimdi bunlar gelip, bölgede çeşitli şekillerde gözlemlerini, izlenimlerini raporlaştırarak

ve bu raporlar üzerinde mecliste bir tartışma sonucu Dersim’de böyle bir askeri bir harekâtın düzenlenmesinden başka bir yolunun olmadığını ileri sürüyorlar. Mesela dedem, babam anlatırdı. Derdi ki, ‘işte aslında aşiret ağaları devletin dediğini yapmış olsaydı belki bu kadar katliamı görmezdik.’ ‘Nasıl, dedim ‘baba?’ Diyor ki, ‘İşte dediler ki, gelin size başka yerde köy verelim, Elazığ’da, Malatya’da, Elazığ’dan öteye Kayseri, Adana’ya, işte ova yerlerinde, Batman... Çocuklarınızı getirin bize, yatılı okulda okutalım, bu cahillikten sizi kurtaralım.’ Şimdi bunun amacının buradaki halkı aydınlatmak, buradaki halkın okumasını sağlamak olmadığının, bu dönemdeki isyancı denilen aşiret liderleri ağaları bilincindedir. Yani bizim çocuklarımızı getirip uzaklaştırmak anlamında... Şimdi toplum genelde diyor ki, işte Fevzi Çakmak ya da İsmet İnönü, işte birkaç isim sayarlar, bunlar aslında olmasaydı Dersim kökten kararardı. Kurtarıcı olarak görüyorlar. Tabii bunlar empoze edilmiş ya da beyne yerleştirilmiş şeyler. Bence bunun gerçeklik payı yoktur. Niye yoktur? Çünkü demin bir belge okudum. Aslında zaman zaman basında bu tip belgeler, belgelerin fotokopileri, resimleri çıkıyor. Kimin Dersim hakkında nasıl rapor yazdığını, İsmet İnönü de dahil olmak üzere başta belirttim. Bunların hepsinin sunmuş oldukları raporlar, hepsi ortaktır. Ortak bir fikirde buluşuyorlar...”

“Dedeler yola düşüp gelirlerken, ‘bugün bize yine Kerbela’dır!’ diyorlardı ve ellerinde Kuran vardı, Kuran okuyarak gidiyorlardı.”

Babasının Hıran (Xıran) aşiretinden, ailesinin Kurmanc-Alevi olduğunu belirten, 1960 doğumlu emekli edebiyat öğretmeni G.B. Bey, Mazgirt’in Örsköy’ünde doğan babasının aktarımı üzerinden olayları şöyle yorumluyor:

“Mazgirt ’38’e katılmış bir yöre değil, yani bire bir gidip de silah kuşanıp işte devlete karşı savaşmış insanlar değil... Bugün gün ışığına çıkan tarihe baktığımız zaman, insanlar belki de kendilerini savunmak zorunda kalmışlardı! Belki de zorunlu olmuşlardı öyle bir harekete kalkışmaya! Ama Mazgirt anlamında düşünecek olursak, Mazgirt’te özellikle ağalar ve beylerin oturduğu mıntikalarda bu anlamda bir sorun yok. Çünkü Danaburan, Göktepe, İsmaili, Kızılcık, Öz ve Akpazar, buralar genellikle Sünni kesimin oturduğu, beylerin bulunduğu mıntikalardır. Bunların yaşam standartları çok iyidir... Mevcut sistemin onları hedef alması açısından da herhangi bir şey yoktur. Burada yalnız onlar mı otururdu? Karışıkta, başta da söylediğim gibi karışıkta bu yöreler. Yani hem Kürt vardı, hem Türk vardı, hem Ermeni vardı, hem Zaza vardı bu sözünü ettiğim yerlerde... İşte babam anlattığında şöyle derdi: ‘Bizim köyde toplanıp götürülen insanlar var. Bu insanların birisi Derviş Efendi’dir, biri Hasan Onbaşı’dır, bir tanesi İsmail Efendi’dir, İsmail Efendi bitişik köydedir, bir de bu Hıran aşiretinin Kurçık’ta önemli bir ağası vardır, Ali Rıza Efendi.’ Bunları Mazgirt’e götürüyorlar, Mazgirt’te Gölbağı’na. Ama babamın anlattığı kadarıyla Aktoprak denilen yerde bunlar katledilmiş! Aşiret gelenekleri vardır, aşiret geleneklerinde öleni ortada bırakmak, ölüyü ortada bırakmak diye bir olay yok, o ölüsünü kaldırır aşiret. Özellikle bizim köyden götürülen Hasan Onbaşı ve Derviş Efendi’yi. Babam küçük olduğunu söylüyordu; ‘Küçüktüm gittim ama’ diyor, ‘akşama doğruydı, müthiş bir koku vardı, cesetler kokuyordu. Ben’ diyor, ‘oraya gittiğim zaman, hani belirliyordum kimlerdir diye, birçok insan vurulmuş, ama ben kendi akrabalarımı, kendi köylülerimi, tanıdıklarımı çıkardım, gücüm yetmiyordu. Gücüm yetmediği için ancak çekebiliyordum, yerini belirliyordum. Tam o arada’ diyor, ‘başımda bir gölge hissettim döndüm, baktım askerlerdi. Beni aldılar, bir dereye doğru götürdüler, benimle

Karslı bir asker Kürtçe konuştu, ‘Kurmanci, seni nereye götürdüğümüzü biliyor musun?’ dedi. Babam da, ‘Biliyorum elbette, beni öldürmeye götürüyorsunuz’ dedi! Öyle deyince Karslı asker ona dedi ki Kürtçe, ‘Sen kaç, ben arkandan sıkacam, ama seni öldürmek için sıkmayacağım, kaç canını kurtar!’ ‘Onun o deyişiyle bir anda ben’ diyor, ‘koştum, derenin derinliklerine doğru gittim... Keçilerin sığınmak üzere, dağ keçileri ya da diğer keçiler de olabilir, sığınmak üzere kazdıkları bir taşın altına kendimi sığdırabildim... Onlar gittikten sonra’ diyor, ‘ben yerimden çıktım, köyüme gittim, köyümdeki büyüklerime haber verdim, bizim aşiretten vurulan insanlar falan yerdedir gidip alalım.’ Tekrar babam, işte geleneksellik burada işin içine giriyor, yiğitlik de burada işin içine giriyor, köylülerle birlikte geliyor, kendi cesetlerini alıp gidiyorlar... Bu kadar o güne dair benim anımsadıklarım... Bunu anlattı. Onun anlattığı başka şeyler de vardı. Alevi dedelerini götürüyorlarmış Kupik’te, Lödek’te, Şöbek’te, Kurkurik’te. Bu dediğim köyler dede köyleridir. Dede köylerinde yine okumuş ileri gelenlerini almışlar, toplamışlar ve diyordu ki, bunu birçok insan bilmez, ‘Dedeler yola düşüp gelirlerken, ‘bugün bize yine Kerbela’dır!’ diyorlardı ve ellerinde Kuran vardı, Kuran okuyarak gidiyorlardı.’ ... Ne ilginçtir, beylerin bir kısmı kıyıcı oluyor! İşte Mazgirt bölgesinde, büyüklerimizin bize anlattığı, kendi aralarındaki özel çelişkilerden dolayı birçoğunu ihbar ediyorlar. Muhtemeldir ki, bu Hıran kesiminde vurulanların büyük bir kısmı o beyler ile aralarındaki özel çelişkiden kaynaklanmıştır. Yani onların parmağı olmadan bu işlerin olabileceğini düşünemiyor insan... Mesela Alan aşireti ile Hıranlar yakın oldukları için, sınırdaş oldukları için dayı-yeğendirler; o onlardan kız almış, onlar onlardan almışlar, bu anlamda ilişkiler yakındır. Diğer tarafta da Kureyşan kesimine yakın olan yerlerde de yine aynı şekilde. Mazgirt bölgesi ’38’den önce de, ’38’den sonra da bu talana ve kıyıma uğrayan insanlara kucak açmış, onları misafir etmiş. Yani bütün bu şeylere rağmen gelenleri almış zaman içersinde, onlarla ilgilenmiş, mesela evlilikler olmuş... Demenanlılardan mesela babalarını yitirmiş, annelerini kaybetmiş, bizim tarafa gelen, Hıranların içine gelen insanlar olmuştur, gerek Gewan köyünden, gerekse Karaci’den^[29]. Buraya gelen, yerleşen insanları evlendirmişler, çocukları gibi görmüşler, kendileri onlarla evlenmiş, onlar onlarla evlenmiş bir şekilde. Zaten köken olarak aynılar, aynı insanlar bunlar. Yani coğrafi yapı aynı, birbirine komşu bu insanlar... Başlangıçta resmi tarihten bazı şeyler öğrendik. Tabii resmi tarih bilirsiniz kendisini haklı çıkarmaya çalışan bir tarihtir; işte şöyle oldu böyle oldu! Ama bu işin Cumhuriyet ile yakın bir ilgisi var, Cumhuriyet birçok yerde kendini kabul ettirmek istiyor, egemen olmak istiyor, iktidar olmak istiyor. Dersim’de [bu] anlamda iktidarını kuramamış, sözünü geçiremiyor. Fakat Dersim’de bir başkaldırı da yok yani, sözünü geçiremediği gibi, yani gidip de onlara karşı çarpışma diye bir olay da yok. Mesela Seyit Rıza’nın kendisi Osmanlı-Rus Harbi’nde kalkan görevini yapan bir insan. Az önce anlattığım Osmanlı-Rus Savaşı’nda işte 1915 ya da [19]17 yıllarında dedem gitmiş, orada canını vermiş. Şimdi böylesi bir ortamda Dersimlilerin isyan etmek gibi bir lüksleri yok zaten. Adamlar zar zor kendini geçindirebilen insanlar, evet herkesin bir silahlı gücü var, ama o silahlı güç böyle devlet kurabilecek bir güç değil. Fakat onurlarına çok düşkünler Dersimliler, yani onurları ile yaşamları arasında tercih yapabiliyorlar. Ha nedir, siz ... pek burada iktidar olmamış bir kesimi birden bire getiriyorsunuz, var olan düzeni sarsıyorsunuz, emir vermeye çalışıyorsunuz! Şöyle şöyle yapacaksın dediğiniz zaman, insanların yaşam ortamına müdahale ettiğin zaman elbette ki bazı karşılıklar olacak, olacak yani bu kaçınılmaz bir şey! Şimdi siz kendi evinizde yaşıyorsunuz, birileri geliyor birden bire orada kendine yer edinmeye çalışıyor, ne dersiniz? Bura benim evim diyorsunuz! Bu da böyle bir şey! Ben öyle

düşünüyorum.”

Tunceli, Ankara, Antalya, Bursa, İstanbul ve İzmir’de ikinci, üçüncü ve dördüncü kuşakla yapılan görüşmelerde Dersim ’38’in, devletin planlı ve sistematik olarak uyguladığı bir imha projesi olarak algılandığı görüldü. Söz konusu devlet anlayışının günümüzde de baraj ve hidroelektrik santral (HES) projeleri üzerinden sürdürüldüğü vurgulandı.

Tunceli il merkezindeki yerleşim ve ortak yaşam alanlarının mevcut nüfus için yeterli olmadığı belirtiliyor. Bu bağlamda Uzunçayır, Pülümür Vadisi ve Ovacık Vadisi üçgenini sular altına almayı hedefleyen baraj projelerinin şehir merkezine kadar uzanması bölge insanı tarafından şüpheyle karşılanıyor (Tunceli Barosu, 2011). Dersim kökenliler bunu 1920’li, 1930’lu yılların devlet zihniyetinin 2011 yılı Türkiye’indeki uzantısı olarak değerlendiriyor. Dersimlilerin çoğu yerel halkın istememesine karşın bölgede yapımı planlanmış 16 baraj ve hidroelektrik santralinin bir bölümünün uygulanmaya konmasını, Dersim ’38’e neden olan anlayışın, bölgeyi insansızlaştırarak Tunceli’yi kendine özgü kültüründen arındırma politikasının devamı olarak algılıyor. Bu kapsamda yapılan ve yapılacak olan baraj projelerinin yöredeki inanç mekânlarının (Gola Çetü-Xızır Mekânı, Topa Şihank vb.) sular altında bırakmasını Dersim ’38’le ilişkilendirerek aktaran anlatılardan birkaçına aşağıda yer verilmiştir.

“Neden Dersim? Neden? Yani neden Dersime karşı o kadar acımasızca insansızlaştırma politikası var?”

1970 yılında Tunceli’de doğan, ailesinin Karaballı aşiretinden olduğunu belirten ve esnafılık yapan F.K. Bey’le Tunceli’de görüşüldü:

“Dedemizin babası, büyük dedemiz Mehmet Ali Ağa, 1938’de Koti (Kolpi) köyü, Karabakır mevkiinde iki oğluyla beraber öldürülmüş... Bu biraz General Abdullah Alpdoğan ile ilintili bir politika, 1938’e biraz [geriye] gidersek, General Abdullah Alpdoğan o dönem Mehmet Ali Ağa’yla aşiret geleneğinde bir toplantı yapıyor. İşte Dersim aşiretlerini Hozat bölgesinde topladığı zaman [büyük dedem] Mehmet Ali Kangozade katılıyor o dönem toplantıya... Şimdi bizim [aşiret] o dönem biraz devletten yana tavır alıyor, devletçi oluyor. Tabii ’38 gelince önce onu ve iki oğlunu öldürüyorlar. İşte devletin o günkü politikası... Dersim katliamında, isyan değil, Dersim’de isyan yoktur. Meseleyi bir bütün [olarak] baştan alırsak, sorun Dersim ’38 değil aslında. Bugün siz de bir araştırma sonucunda belki de bunu zaman zaman insanlardan dinlersiniz. Dersim’in kararları 1924’de alınıyor. Cumhuriyet’in kuruluşundan sonra Dersim kararları ve Dersim’le beraber Koçgiri ayaklanması var, Koçgiri kararları var. İşte Seyh Sait kararları var. Devletin o dönem önüne koyduğu bazı hedefler var yahut o dönemki hükümetlerin önüne koyduğu hedefler var. Bu hedeflerden biri de Dersim. Şimdi Islah Projesi’yle geldiler, ama talan ettiler, katlettiler, bir sürü insan yok etmişler. Mesela Efendi Amca (büyük amcası) şunu söylerdi: ‘Bizim orada köyün küçük bir deresi var, o dereye yirmi otuz tane kadın, kız, erkek, yaşlı bulduklarını kurşuna dizerlerdi.’ Şimdi böyle bir gerçeklikle karşı karşıyayız... 1923’te Cumhuriyet’in kurulmasıyla beraber, kendisinin sorun gördüğü bölgelerde o bölgelere karşı bir ıslah politikası geliştirmiş ve bu ıslah politikasının adını da topluma kazandırma diyor, ama diğer taraftan bakıyoruz büyük bir katliam yapıyor. Büyük bir katliam yapıyor! Mesela 1927’de Dersim mebusu benim babamın öz amcası Hasan Hayri Kangozade ilk asılan bir milletvekilidir, Elazığ Buğday Meydanı’nda, şey Cumhuriyet Meydanı’nda, şu andaki adliyenin olduğu yerde... Dersim’in böyle bir

gerçeği var. İşte buradan yola çıktığınız zaman şunu söylemek lazım aslında, yani siz sormadan ben söyleyeyim. Neden Dersim? Neden? Yani neden Dersim'e karşı o kadar acımasızca insansızlaştırma politikası var? İşte bu politikayı '94'te, işte '38'de katliamlar üzerinden hayata geçirdiler. '94 ile '38 arası dönemlerde zaman zaman yine sürgünler olmuş, Dersim'de sürgünler hep olmuş. Şimdi, 2010 yılında neden barış politikalarıyla, barajlarla (baraj ve santral projelerini kastediyor) coğrafyayı ortadan kaldırıyor? Sorunun kendisi burada aslında...”

Yukarıda ifade edildiği üzere genç kuşakla yapılan görüşmelerin pek çoğunda Dersim '38 ile Tunceli'de yürütülen baraj ve HES projeleri arasında ilişki kurulması, geçmişte yaşanan toplumsal travmanın, devletin günümüzde dayattığı uygulamaların tehdit olarak algılanmasıyla yeniden tetiklendiğini söylemek mümkündür.

“İnsanlar katledildi, şimdi doğası katlediliyor!”

1989'da Ankara'da doğan H.K. Hanım'ın ailesi ekonomik nedenlerle 1987'de Ankara'ya göç etmiş. İlk ve orta öğrenimini Ankara'da tamamlayan H.K., özellikle öğrenciyken bazı konularda okulda sunulan ile evde, akraba çevresinde duydukları, yaşadıkları arasındaki farkın bazen kafasını karıştırdığını, bazı tartışmalı konularda babasına sorduğu sorulara karşılık ‘üniversiteye gittiğinde anlayacaksın’ yanıtını aldığını ifade etti.

“İşte tartışmalar yapılıyor, 10.000 kişi öldü, biri diyor 30.000, biri diyor 70.000! 10 bin ile 70 bin arasında benim için çok bir fark yok. Çünkü orada bir katliam yapıldı; çoluğu çocuğu, yaşlısı genci, bunların hepsi öldürüldü. Hani o yüzden sayının çok bir önemi yok ve bence sayılarla insanları oyalamaya çalışıyorlar. Ya da işte başbakan bile kalkıp ‘katliam’ dedi, ‘evet bunlar yapıldı’ dedi, ama arşivler hâlâ açılmıyor. Hani başbakanın yanında diğer bakanları da aynı şeyi söyledi, ama Dersim isminin geri verilmesi gene engellendi... Şu an devamına bakıyorsunuz. İşte baraj yapılıyor, devamlı orman yangınları var. İnsanlar yine oradan çıkartılmaya çalışılıyor. Hani, ‘siz bıkın, buradan gidin!’ Başka hiçbir amaç yok. Evvelki yıl gittiğimde kendim gördüm. Yakılmış bir arazinin üzerinde bir tabela vardı ve ‘mayın döşelidir’ yazıyordu. Ben bu mantığı hiçbir şekilde anlayamam. İnsanlar katledildi, şimdi doğası katlediliyor! İnsanlar yine oradan gönderilmeye çalışılıyor. İkisnin arasında çok bir fark yok doğrusu, sadece bu da herhalde modern katliam gibi bir şey oluyor. Yine insanlara bir yerde aynı zararları vermeye çalışıyorlar.”

Anlatılarda öne çıkan ve yaşlı kuşak ile genç kuşak tarafından farklı ifade edilen diğer bir konu da 1937-38 yıllarında Dersim'de yapılanlarda devlet adamlarının rolü ve Dersim '38 olaylarına ilişkin sorumluluklarıdır. Yukarıdaki, “İlk Büyük Askeri Müdahale: 1937” başlıklı bölümde, halk arasında Pah Köprüsü olarak bilinen ahşap Darboğaz Köprüsü'nün yakılışının devlet tarafından “isyan” başlangıcı olarak görüldüğü Genel Kurmay belgeleri üzerinden verilmişti. Anlatıcılardan bazılarının, 1937-38 yıllarında yaşananlara ilişkin olarak devlet adamlarının rolünü anlatırken, devletin “isyan” başlangıcı olarak gördüğü Kahmut'la Pah arasındaki Darboğaz Köprüsü'nün yakılışına ilişkin bu genelleyici yargıyı eleştirerek söze başladıkları görüldü.

1934 yılında doğan, ailesi Kureyşanlı emekli bürokrat R.C. Bey ile Ankara'da görüşüldü. Nazımiyeli ailesi Kütahya, Simav'a sürgün edilmiş, 1947 yılında Dersim'e dönmüşler:

“Bir tahta köprünün yakılması hiç isyan sayılır mı? İşte o tahta köprünün yakılması örneğin

isyan sayılmıştı, raporlar bu biçimde verilmişti. Haa kadınları karakollara toplamışlardır. Gitmişlerdir karakola, rica etmişlerdir onbaşısına, öyle diyeceğim, onbaşısına, ‘ya bunları bırak yani, ayıptır, şudur budur.’ E söz geçirememişlerdir, karakola silah sıkmışlardır. Bütün bunlar devlete karşı gelmek olarak yansıtılmıştır yetkililere. O nedenle de 1937’de işte o özel kanuna [göre] günün hükümeti bir karar alır, bir hat belirler. O hatta bir askeri operasyonun yürütülmesine karar verilir... O kararın alınması sırasında Atatürk de, Fevzi Çakmak da o toplantıda bulunurlar.”

“Biz küçüktük, bize anlatılırdı. Dersim harekâtı başlamış, Atatürk hasta yatağında. Olaya müdahale etmek istiyor, edemiyor...”

1973 yılında doğan, öğretmen R.Y. Bey’le Elazığ’da görüşüldü. Dersim ’38’in isyan olarak tanımlanmasının yanlış olduğunu belirterek görüşlerini şöyle dile getirdi:

“Dersim ’38’in tabii iki yönü var. Yani hep Alishir’i anlatırlar, yani kitaplarda okuruz ya da Seyit Rıza’yı anlatırlar, ama bir de madalyonun diğer yüzü var. Kendi insanlarını geçim kaynağı yaparak ihbar eden, öldüren, şikayet eden bir yapı da var. Yani ne yazık ki o zaman da var. Bunların ikisiyle ben tanıştım, iki kişiyle tanıştım, biri Pertekli’ydi, biri de Çemişgezekli’ydi. Çemişgezekli’yle tanışmam şu şekilde oldu: Bir ortamdaydık, adamın Dersim kökenli olduğunu biliyorum. ‘Dayı’ dedim, ‘eskilerden kim kaldı ki, Dersim’den bir sen kaldın, bir ben kaldım.’ Dedi ‘Yeğen nerelisin?’ Dedim ‘Çemişgezekli’yim.’ Dedi ‘Neresinden,’ dedim ‘Ali Boğazi’ndan, Hazeriye köyü Ali Boğazi’nin girişinde.’ Dedi ‘Ben de Çemişgezekli’yim, ben o zaman orada milistim.’ Dedim, ‘Nasıl dayı, yani milislik?’ ‘Askerlerin önünde,’ dedi ‘işte dağdakilerin önünde yol gösteriyordum.’ 17-18 yaşındaymış. Ama bilekleri şöyle kocaman, yani bu son dönemlerde çok yaşlı olmasına rağmen çok heybetli bir yapısı vardı, yani tam bir dağ adamı. Diğeri de Pertekli’ydi. Bu MAH diye bir örgüt var ben ilk ondan duydum, Milli Amele Hizmetleri (doğrusu Milli Emniyet Hizmeti). MAH’ta çalışmış. Kendisine sordum ‘Nasıl çalışıyordunuz?’ ‘İşte gidiyordum, Ahmet’le, Mehmet’le önce dostluk kuruyordum, sohbet ediyorduk, şey ediyorduk, bu ediyorduk. Ondan sonra güven[lerini] kazanıyordum, ne yaptın ne yapmadın. Onları şeye söylüyordum, işte sorumlu olduğum kişiye, onlar da gereğini yapıyorlardı, ya öldürüyorlardı ya kayadan atıyorlardı ya sürüyorlardı ya da cezaevine atıyorlardı.’ Böyle yani, bu yönler de biraz göz ardı ediliyor gibi geliyor bana. Bunlar yani hani ağacın kurdu içindedir misali, bu da o toplumsal yapının genetiğiyle oynanmasından dolayı. Bu tür sıkıntılar da var. Şimdi açıkçası Dersim isyanı tabirine ben karşıyım bireysel olarak. Yani çünkü ortada bir isyan yok... İsyen olması için bir önderinin olması lazım. Bizim bildiğimiz asıl katliam, yani toplum belleğindeki asıl katliam [Dersim] ’38. Ama ‘37’de bu hareketin önderi olduğu söylenen kişi çevresiyle birlikte idam ediliyor, Seyit Rıza. Yani dolayısıyla isyan etmiş, isyan bayrağı çekmiş gibiler. Oysa kendisi konuşmak için Erzincan’a gidiyor. Yani isyan eden birinin üç beş adamıyla gidip Erzincan’da devletle konuşmaya çalışması isyan kurallarına uygun bir şey değil. Çok isyan etmiş olsa der ki, ‘arkadaş, tanımıyorum seni.’ Bu biraz planlı programlı, yok etmeye yönelik... Beş yıl, on yıl, yirmi yıl, otuz yıl, elli yıl sonrasının hesaplarını yapıp ona göre hareket yapan bu Kemalist kadro ‘çıban başı’ diyor. Cerrahi müdahale, kökten çözüm, kökten kesme gibi algılandırılan bir hareket. Bana göre bir isyan söz konusu değil... İsyen olmuş olsaydı hareket öncesi yapılan tüm yollara izin verilmezdi. Ondan sonra yapılan köprülere izin verilmezdi. Orada bir kısım karakolların kurulmasına izin verilmezdi... Ama normalde bana göre isyan

değil, bilinçli, planlı, programlı yapılan bir soykırım. Yani böyle... Bugün işte Dersim katliamı diyor[lar], katliam olduğuna göre bu katliamın bir de faili olmalı. Faili kim? Yani sen ben miyiz, değiliz. Ya da Ahmet, Mehmet mi, Abdullah Alpdoğan mı, değil. Bireysel olarak katliam olamaz, ama sistemselsel olarak baktığın zaman devlet politikası... Biz küçüktük, bize anlatılırdı. Dersim harekâtı başlamış, Atatürk hasta yatağında. Olaya müdahale etmek istiyor, edemiyor. İnönü yıkıp döküyor, sonra Fevzi Çakmak bir şekilde trenle Elazığ'a geliyor. Ondan sonra tabii Elazığ'dan Dersim'e araç yok. Ata biniyor, karakollar üzeri tek başına ya da yanındaki adamlarla birlikte koştur koştur gidiyor. Atları o kadar çok yoruyor, o kadar hızlı koşturuyor ki, dört tane at çatlıyor, yani ölüyor, dört tane at yolda o hıza dayanamıyor ölüyor. Hatta işte Pertek'te ya da Pertek'ten sonra kahve içiyor. Daha sonra Kutu Deresi'ne gidiyor, bayrak sallıyor. Görüyorlar ki o Fevzi Çakmak'tır, orada katliamı engelliyorlar. Sonra öğreniyor ki, o kahve içtiği süre içinde yüz, iki yüz kişi öldürülmüştür, 'tüh keşke on dakikalık kahveyi içmeseydim' falan. Hani yaşlılarımız ya da bir kısım insanlar inanarak böyle anlatıyorlardı. İnanarak, gerçekmiş gibi! Ya da o zaman işte 1937'de bunlara yapılan işte hiçbir şekilde İnönü'nün işin dahilinde [olmadığı] ya da Atatürk'ün hiçbir şekilde yetkili ve sorumlu olmadığı, hasta yatağında yattığı [söylenir]. Ama adam işte '37'nin 16 Kasım'ında Elazığ'a geliyor, 17 Kasım'da Pertek'e gidiyor, Halkevi'ni açıyor. Yani bunu biz söylemiyoruz, devletin kendi arşivleri söylüyor, yayımladıkları fotoğraflar söylüyor. Hatta Pertek Hükümet Konağı'nda Atatürk'ün o Halkevi'ni açışı var, yani fotoğrafı var, kocaman fotoğrafı var. Sabiha Gökçen de var. Atatürk gelirken, bunu da biliyorsunuzdur, beş altı bin kişi duyuyor Atatürk geliyor [diye]. Bunlar Elazığ'a geliyorlar, Atatürk'ten af dileycekler, işte Seyit Rıza asılmasın falan. Ama Atatürk Elazığ'a gelmeden Seyit Rıza asılıyor. Tabii bana göre etrafında büyük bir fenomen yaratmış birilerinin bilgisi ve onayı olmadan, adını ne koyarsan koy, isyancı mı dersin, halk önderi mi dersin, yani hangi cepheden bakarsan bak öyle birinin devlet başkanının bilgisi ve iradesi olmadan asılması mümkün değildir. Devlet başkanının bilgisi ve iradesi dışında buradaki yerel yetkililer, işte savcı Pazar günü mahkemeyi kurdu kamyon ışıkları altında. Ondan sonra gittiler hemen infazı sağladılar. Buna kimse inanmaz yani.”

Yaşlı kuşağın anlatılarında 1937-38 askeri harekâtından “Atatürk'ün haberi olmadığı, hasta yatağında olduğu” ifadesi çokça geçmektedir. Ama hayatı boyunca köyde yaşamış, sürgün edilmemiş 76 yaş üstü kadın anlatılarında böylesi bir bilgi geçmemektedir. Bunun yanı sıra gene bu yaşlı kadınların anlatılarında Fevzi Çakmak'ın kurtarıcılığından söz edilmediği, boz atıyla Hızır'ın gelip kırımdan kendilerini kurtardığı ifadesi dikkat çekicidir. Bunun, kuşaklararası yaşam koşulları ve siyasal-sosyal konjonktüre bağlı olarak Dersim '38'e ilişkin anlatıların, hikaye ediş biçimlerinin değiştiğini, dönüştüğünü gösterecek bir ipucu olabileceği düşünülmektedir. Bu konunun derinlemesine incelenmesi bellek çalışmaları açısından yararlı olacaktır. Hem Tunceli'de hem de diğer illerde görüşülen orta ve genç yaş kuşakların çoğu ise askeri harekâttan Atatürk'ün haberdar olduğunu düşünüyor.

“Dersimde taş üstünde taş kalmadı”

1938 doğumlu köy enstitüsü mezunu H.Y. Bey'le Adana'da görüşüldü. Ailesinin Dervişcemal aşiretinden olduğunu, Afyon'a sürgün edildiklerini, sonra Hozat'a geri geldiklerini anlattı:

“Dersim olayının yaratılışının en büyük nedeni Abdullah Alpdoğan'dır. Ve çok acı bir şey, bizzat yaşayanlardan, bir amcamdan aldım... Atatürk Dolmabahçe Sarayı'ndayken Dersim

katliamı emrini kesinlikle vermemiştir. Mustafa Kemal hastalığı ağırlaşınca, '37-'38'lerde İstanbul Dolmabahçe Sarayı'nda, Celal Bayar ayda bir evraklar hazırlar, oraya gönderilir veya götürülür. Hatta Hasan Hayri'yi Mustafa Kemal bizzat çağırıyor. Kürt Teali Cemiyeti sekreteridir Hasan Hayri. Aynı zamanda Mustafa Kemal'in de oğludur, oğulluk olarak kabul eder. Diyor ki, 'Git Dersim'e, Dersimliler ne istiyor? Onların isteklerini, aşiret ağalarının isteklerini, ne istiyorlarsa [öğren] gel.' Mustafa Kemal'in Alevi olduğunu biliyor musunuz? Karaman, Kızıloğlu Kızılbaş Türkmenlerindendir. Selanik'e sürgün edilmiştir. Araştırın bulacaksınız. Bunun üzerine Hasan Hayri gidip, aşiret ağalarıyla görüşüp şey edince, ... [raporu] hazırlıyor, geliyor Ankara'ya. Celal Bayar diyor ki, 'Hasan Hayri bu raporu bize ver, şu boş kâğıdı imzala...' el yazısıyla yazmışmış. 'Biz onu,' daktilo o zaman bayağı aranan bir alet, 'daktiloya çekelim, paşaya verelim.' Ne oyun oynanmışsa orada oynanmış. O oyunun devamı, işte Laz doktorun Cafer Düzgünoğlu amcama anlattığı şu: 'Celal Bayar, Mareşal Fevzi Çakmak ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya' -Çerkez Şükrü Kaya'lar bilirsiniz, Çerkez Ethem'in amcası çocuğudur veya kardeşidir- 'yanında İngiliz doktorlar heyetiyle birlikte geldiler' diyor. 'İngiliz doktorlarına Mustafa Kemal'i muayene ettirdikten sonra kenara çekilip, Celal Bayar döndü dedi ki' diyor, 'Paşanın durumu ne?' 'Ben de yanlarındayım,' diyor Laz doktor. 'Celal Bayar dedi ki, o Lazdır,' diyor. 'İngilizce bilmez, sen İngilizce konuş.' ... 'İngiliz doktorların başı dedi ki' diyor, 'Paşa siroz, üç ay ömrü yok.' 'Döndü' diyor, İngilizce tekrar Mareşale, 'Hah dedi' diyor, 'şimdi işimiz oldu.' Ve diyor 'evrakları götürdü. Paşa'ya imzalattı, çekti gittiler. Bir hafta on gün sürmedi,' diyor. Sabiha biliyorsunuz uçağa biniyormuş. Ali Boğazı Deresi'nin üzerinden geçerken, askerler ateş ediyor. Koşa koşa geliyor. Merdivenlerden çıka çıka, 'Paşa baba, Paşa baba' 'Ne oldu kızım' diyor. 'Kalk,' diyor 'Dersim'de taş üstünde taş kalmadı.' 'Sen ne diyorsun yav' diyor. 'Paşa baba' diyor, 'emri sen vermişsin' diyor. 'Hatta' diyor, 'planörüme ateş ettiler, 2-3 kurşun yarası da planörümde.'

O hasta haliyle oradan kalkıyor. Bir saat kadar da Yıldız Parkı'nda, Elazığ['daki] tarihi Yıldız Parkı'nda Abdullah Alpdoğan oyalıyor, kahve içirtiyor. Singeç Köprüsü'ne gelince ağırlaşıyor. Abdullah Alpdoğan o acıyı orada Dersime ateşe vermeye aldırıldı. Bizzat o yazı da Celal Bayar'la, Fevzi Çakmak tarafından götürülerek imzalanmıştır. Çok iyi duymanız lazım, büyüklerimiz derdi ki, 'Mareşal Fevzi Çakmak Hızır gibi yetiştirdi. Olmasaydı hepimizi katlederlerdi.' Ama tarihin içine girdiniz mi iş karmakarışık."

"Yani onun Alevi olması meşru mu kılacak o hareketi?"

1955 doğumlu, ailesinin Karaballı aşiretinden olduğunu söyleyen öğretmen Z.A. Bey'le Çanakkale'de görüşüldü:

"Askeri harekât emrini büyüklerimizden [öğrendiğimize göre], Bayar'ın başbakanlığı döneminde Celal Bayar vermiş, Atatürk'ü biraz da koruyorlar bizimkiler. 'O ölüm döşeğindeymiş, yapmadı, etmedi' diyorlar, 'o daha çok Celal Bayar'ın işi.' Fevzi Çakmak bu işi yapmadı, gibisinden birtakım söylentiler de var. Biz şimdi bakıyoruz, arşivlere giriyoruz, öyle olmadığını da görüyoruz... Yani bu yeni, mesela üç günlük bir olay değil. Diyelim 1937'de hemen Bakanlar Kurulu'nu toplayıp da Dersim'i yok etme kararı almamış ki! 1934-35'lerde başlayan bir Dersim harekâtı var, Tunceli Kanunu var, isim değiştirme var, Tunç El Operasyonu adını koymuşlar! Yani şimdi yeni yeni bakıyoruz, onlar yeni yeni ortaya çıkarılıyor. Mesela Tunceli Operasyonu anılır, Tunceli diye bir yer yok, Dersimdir,

Kalan'dır, Mameki'dir... Tunceli'yle hiçbir ilişkisi yoktur. Onun, operasyonun adını oraya vermişler, bunları sonradan duyuyoruz. Şimdi, mesela bir arkadaşımız gitmiş, Karadeniz'de, Trabzon'da müzede Atatürk resminin altında, Atatürk düşünüyor, şöyle diyor, altta yazıyor, 'Atatürk Dersim Harekâtı'nı buradan yönlendirdi' diye. E şimdi Atatürk'ün Dersim Harekâtı'ndan haberdar olmaması bence mümkün değil, çünkü harekât bir günlük bir olay değil, 1937-38 dorukta olduğu yıl. Yani o dönem 300-500'lerin öldüğü yıl, ama '37-38 10 binlerin öldüğü bir yıl olduğu için, Atatürk'ün de hastalık dönemine denk geldiği için Atatürk'ü korumaya kalkıyorlar. Bir de bizim Aleviler, Tunceli Alevileri, genelde Türkiye Alevileri biraz içi yanık, bağı yanık, korumacı bir anlayışa sahipler. Hatta Atatürk'ün de Alevi olduğunu söyleyip onu korumak istemiş de olabilirler. Alevi olsa ne fark eder ki yani? Şimdi öyle kabul edelim, Atatürk Alevi diyelim, ne oldu? Öldürdükten sonra, bu yanlış sistemi uyguladıktan sonra, yani onun Alevi olması meşru mu kılacak o hareketi? Bir şey ifade etmiyor! Alevi olsa ne yapar, benim için fark etmiyor ki. O harekât döneminde o cumhurbaşkanıdır, Celal Bayar Başbakan'dır, Fevzi Çakmak Genel Kurmay Başkanı'dır, bunların hepsinin payı var ve hepsi de emir komuta içerisinde olmuş!”

Ailesinin Kureyşan aşiretinden olduğunu söyleyen 1960 doğumlu E.K. Hanım'la Berlin'de görüşüldü:

“Rahmetli annem de, 'Atatürk'ün bir suçu yoktu ki' diyordu. Atatürk çok ağır, ölümcül bir hastalığa yakalanmış o dönem. 'Atatürk hastanedeymiş, Celal Bayar yapmış bu olayı' diyordu. Anlatırlardı. E, tabii biz o zamanlar inanırdık. Yani 'Atatürk Alevidir,' bizimkiler derlerdi, işte 'Selanik Alevilerinden' derlerdi. Babasının adı Rıza'dır, annesinin adı Zübeyde'dir, falan filan. Ama tabii o zaman çocuksun. Anne, büyükler ne derlerse inanıyorsun. Ama sonra bir bilimsel ortama geliyorsun ki, her şey düzmece. Hani nasıl inançsal olarak bizde düzmeceler gelmişse, yani nasıl dilimiz yok olmaya yakınsa, inancımız da yok olmaya yakın, yani asimile politikası çok güzel devam ediyor. Düzmecelerlen halkı inandırıyorlar. Yani Atatürk hasta olmasaymış bir '38'in Türkiye'de yaşanmayacağını bizim büyüklerimiz anlatırlardı.”

Anlatılarda öne çıkan bir konu da Dersim '38'in devlet nezdindeki gerekçeleriyle ilişkilidir. O döneme ilişkin resmi raporlarda geçen 'medenileştirmek' için ıslah etme ve askeri müdahale yöntemlerinin dayanaklarının doğru olmadığı düşüncesi mülakatlarda öne çıkmaktadır. Bu konuya ilişkin anlatılarda geçen gerekçeler şöyle sıralanmaktadır: Bölgede bulunan iller arasındaki ilişkilerin dil engeli nedeniyle kurulamadığı, tehdit olarak algılanan ağalık düzeninin Ege ve Güneydoğu Anadolu'daki gibi olmadığı, ağaların o dönemki ekonomik varlıklarının hayvan sayısıyla ölçüldüğü ve iddia edildiği gibi çok zengin ağaların olmadığı, bugün 'şuç' kavramı içine daha kolaylıkla alınabilen 'eşkıyalığın' o günkü varlık nedenlerinin farklı olduğu ve eşkıyalığın sadece Dersim'e özgü bir durum olmadığı, diğer bölgelerde de yol kesip insanları haraca bağlayan grupların olduğu. Alan araştırması sırasında sözlü tarih görüşmesi ya da bilgi almak için konuşulan Dersim kökenlilerin çoğunun devletin 1937 askeri harekâtıyla uyguladığı 'imha' politikasının 'akla yatkın bir nedeninin olmadığını' belirtmesi dikkat çekicidir.

“Ayrıca bu eşkıyalık olayları o dönemde sadece Dersim'de yoktur ki... Hatta ismi ağa olarak geçen insanlara bakıyorum, pek varlıklı insanlar göremiyorum civarımda.”

Ailesi Beytuşak aşiretinden olan işçi emeklisi Y.U. Bey, Tunceli, Ovacık'a bağlı Solhasen (yeni

adı Akyayık) köyünde 1954'te doğmuş. Ailesi Salihli'ye (Manisa) sürgün ediliyor. 1947'de Y.U.'nun ailesi Ovacık'a dönüyor. 1977'de ekonomik nedenlerle ailesiyle Salihli'ye yeniden göç eden Y.U. daha sonra İzmir'e gelip yerleşiyor. Y.U.'nun ailesinin yaşadığı göç öyküsü, Dersimli diğer birçok aile gibi bir ömür içinde farklı nitelikteki zorunlu göç deneyimlerinin yaşandığını göstermektedir: Dersim '38 sürgünü, 1970'lerden başlayarak ekonomik nedenlerle (bazen daha önce sürgün gidilen yerlere) bazen art arda birden fazla yere göç ve 1990'larda köy boşaltmaları nedeniyle zorunlu göç bir yaşam öyküsünde üst üste binmektedir:

“Bir gerçeği vurgulamakta fayda var. Birçok insana sorun, inanın size şunu söyleyecekler: işte biz hak ettik, biz rahat durmadık ya da işte biz de rahat durmadık gibi şeyler anlatır[lar]. Yani insanlar bunu öylesine kanıksamış ki, rahat durmayanlar da olabilir, suç işlemiş olmayanlar da olabilir, ama yani çoluk çocuğun, kadının, ergenin, tarlanın, evin, barkın yakılması[nın] hiçbir haklı gerekçesi, nedeni olamaz. Ama maalesef Dersim şeyinde böyle bir şey de var. Örneğin benim teyzem -ki babası öldürülmüştür, şu anda da 80 yaşını geçmiştir, babasız büyümüştür- zaman, zaman ‘Ee biz de hak ettik, biz de rahat durmadık’ gibi [şeyler söyler]... E tabii Dersim’de birtakım olaylar olmuştur, o görmezlikten gelinemez... Ama o olayların olmasındaki neden ne? Vatandaş bilemiyor, ama böyle kendilerini suçlamak yönüne gidiyor insanlar... Yağmalar, talanlar, başka bir aşirete ait davarların, hayvanların gasp edilmesi gibi, bu ve buna benzer şeyler hep anlatılırdı... Sebebi ekonomik nedenler, geçinememe yani. Aşiretlerin tarım arazileri yeterli değil, sadece hayvancılıkla geçiniyorlar. Üretim yok. Biraz daha evveliyatına gitmek isterseniz; Dersim’e uzun yıllar Osmanlı tarafından bir türlü girilemiyor. Bir bakıyorsunuz kuşatma altına alınmış, alınıyor ve sürekli daraltılıyor. Yani şunu demek istiyorum, Dersim’in nefes boruları adeta kesiliyor. Oradan Dersim’i teslim olma zorunda bırakma, Dersim’i göç etme zorunda bırakma ya da Dersim’i devlete kayıtsız şartsız [teslim olmaya zorlama]. Çünkü diğer türlü bir türlü Dersim’e hâkim olunamıyor. Şimdi adam hayvanını, davarını götürüp Erzincan’da satamıyor, götürüp Elazığ’da satamıyor. Dolayısıyla yiyecek, giyecek alamıyor. Dolayısıyla ticaret yok, alışveriş yok. Hayat yok, yani hiçbir şey yok. Sadece tarım, artık ne miktarda yapıyorsa... Ağırıklı olarak hayvancılık var... Deniliyor ki Dersim eşkıyalık yaptı, işte Kemah’ı soydu, Erzincan’ı soydu ki doğrudur, doğrudur. Ama Dersim neden Erzincan’ı soydu, neden Kemah’ı [soydu], onu diyemiyor. Çünkü Dersim aç kalıyordu. Açlıkla baş başa kalan Dersim bu sefer de eşkıyalık yapmak zorunda kalmıştır. E giderek o eşkıyalık da birtakım insanlar için ... adeta meslek haline geldi... Ama gerçekten Dersim bilerek ve isteyerek [eşkıyalığa] zorlanmıştır, ama onun dışında da ayrıca bu eşkıyalık olayları o dönemde sadece Dersim’de yoktur ki, Türkiye’nin her tarafında var. Yani hangi vilayetine gitseniz, güçlü olan, zorba olan, silahı olan hep vardı. Ama Dersim’deki olay biraz daha farklı, yani Dersim ticaret yapamıyor, Dersim’e yiyecek gelmiyor, Dersim’den hiçbir şey dışarı çıkmıyor, Dersim Erzincan’a, Dersimli Erzincan’a gittiği zaman adeta dağdaki ayı gibi kovalanıyor, dövülüyor, hakaret ediliyor. Dersimli derdini anlatamıyor, Türkçe bilemiyor... Dersim böyle, böyle bir gerçeklik var. Adeta ... yaşaması için başka bir alternatifi yok yani. Daha çok ekonomik nedenlere dayalı çatışmalardır, yani yaşamak için... Dersim’de zengin, varlıklı aşiretler belki vardır, ama ben civarımda zengin varlıklı aşiret görmedim. Hatta ismi ağa olarak geçen insanlara bakıyorum, pek varlıklı insanlar da göremiyorum civarımda. Çünkü ayrıca şunu söyleyeyim, örneğin Ovacık çevresinde ağalara marabalık yapmak falan böyle çok cüzi... Bir bakıyorsun az da olsa herkesin bir toprağı var. Bir bakıyorsun az da olsa aşiret mensuplarının hepsinin kendine

ait damı, evi, malı, davarı var. Böyle tam[amen] ağanın hizmetinde çalışmak, tam[amen] ağanın toprağını sürmek, böyle bir şey biçimi de yok ... bildiğim çevremde. Öyle ağaların nüfuzu var, yani feodal bir nüfuz var, ama onun dışında zavallı ağaların da öyle çok güçlü bir şeyleri yok. Belki bazı ağaların hayvan olarak, hayvan sayısı olarak, işte 300, 500, 200 davarı vardı, ama onun dışında öyle çok güçlü şey yok yani Dersim’de. Onu da, demin dediğim gibi, adam kullanamıyor, satamıyor, alamıyor, veremiyor. Bir defa ticari hayat diye bir şey yok yani. Dolayısıyla üretim de yok. Yanılmış olabilirim, ama böyle benim düşüncelerim.”

Bazı görüşmelerde de Dersim ’38’le ilgili olarak marabanın, köylünün ağalar ile devlet güçleri arasında kaldığına ilişkin anlatılar bulunmaktadır.

“Ağaları söyleyin, onları sürgüne göndereceğiz, siz geriye kalanlar da böylece kurtulacaksınız”

Bugün Tunceli merkezine bağlı Demirkapı köyünde 1930’da doğan S.I. Hanım’la Çanakkale iline bağlı Ovacık köyünde görüşüldü.

“Hayır hayır, sadece bizim köyü kırdılar. Dağ köyü (Çılga köyü) duruyor Ox (Esenyurt köyü) duruyordu. Sadece bizim köyün fermanı çıktı. Burada herkes zengindi. Hali vakti yerindeydi. Şikayet mi ettiler ne oldu ise, ‘zenginler’ diye, onlar da gelip, ‘Zenginleri söyleyin’ dediler, ağaları yani... ’Ağaları söyleyin, onları sürgüne göndereceğiz, siz geriye kalanlar da böylece kurtulacaksınız,’ dediler, ama söylemediler. O ağalar da milleti tembihleyip, ‘Hepimiz evimizin ağası, hepimiz evimizin fukarasıyız deyin,’ dediler. Onlar da, ‘Günahınız sizin boynunuza’ deyip, herkesi tarlalara toplayarak kırdılar. Eğer söyleselerdi bizim köy o kadar ağır kırığa uğramazdı. İki üç evi söyleselerdi onları alıp giderlerdi, geriye kalanlar da kurtulurdu... [Bizim köyün ağaları] ... Süleyman’dı, Hüseyin’di, ne bileyim çoktular. Soyadlarını bilmiyorum, ama Süleyman, Mehmet, Kocalı ve Yaşar ağaydı. Dört tane ağaydı. Çok zenginlerdi. Eğer söylemiş olsalardı o dördünü götürürlerdi, geriye kalan köylüler ise kurtulurdu.”

“Ağa başlarında bir yandan, asker, devlet bir taraftan böyle...”

1950 yılında doğan G.D. Hanım’ın annesi ve babası Denizli’ye sürgün edilmiş, bir süre sonra da Aydın’a göç etmişler. Bazı anlatılar ikili bir düzlemde hareket ediyor. Masumluluğu ve arada kalmışlığı yoksullukla ilişkilendiren G.D., Dersim’deyken babasının sosyo-ekonomik durumunun diğer köylülere göre daha iyi olduğunu, Çivril’e (Denizli) sürgün gönderildikten sonra çok geçim sıkıntısı çektiklerini belirtiyor. Görece varlıklı ailelerin varlık durumlarının sürgünle birlikte sona ermesi olgusu başka anlatılarda da görüldü.

“Ağa başlarında bir yandan, asker, devlet bir taraftan böyle. Mesela bunların başında ağa var, ağa ne derse o oluyor. Babamgil de, ‘Bizim başımızda ağa vardı. Ağanın emrinden çıksak, o öldürürdü’ diyor. Devlet ile ağanın arasındaki, işte cezayı bunlar çekiyor gülüm. Öyle işte. Halk mesela eziliyor ... ‘orada malımız vardı, kurulu düzenimiz vardı’ diyor. ‘Kendi malımızla uğraşıyorduk. Buraya geldik süründük’ diyor. ‘Orada’ diyor babam, ‘babamın durumu yerindeydi. Kendi yerlerimiz vardı. Onları bıraktık. Kapımızda bir sürü insan çalışırdı, babamın yanında. Ben geldim burada işçi oldum.’ Hani 9 çocuğu geçindirmek kolay mı? Mesela babamgiller çok çile çekmiş. Hiç yoktan var etmek kolay olur mu gülüm?... ’38’de yerle bir etmişler. Tarumar etmişler bir kısmını. Öldürüp bir kısmını bağışlamamışlar, bildiğim kadar. Hepsini tarumar, yerle bir etmişler orayı. Ne kadar canlı hayvan kaldıysa,

bilmiyorum. İnsan olarak bir şey kalmamış. Tarumar etmişler, dağıtmışlar orayı. Ateşe vermişler, hani dikili bir şey kalmamış orada canlı olarak... Bildiğimiz kadar, anlattıkları kadar büyüklerin, evlerini ateşe vermişler, yerle bir etmişler. Adamları tarumar etmişler... Neydi bu kadar yani? Hadi içinde 5 kişinin içinde 2 kişinin suçu varsa, 3 kişinin günahı neydi? O evin, o kadın, kızların, çoluğun çocuğun, günahsızların neydi o suçu da asker o kadar içine girip o kadar hınçla... Sonuçta bu bir Türk vatandaşı ya... Benim eşim bir suç işlemişse, oğlum bir suç işlemişse, benim suçum neydi mesela? Temsilen. Günah değil miydi? Anasının karnındaki çocuğun suçu neydi? Bu yine filmlerde izleniyor, içler acısı. Baktığımız zaman içimiz bölünüyor gülüm. Günah değil mi? Bir de yeri geldiği zaman Tunceli öyle, Tunceli böyle deniliyor, ama yani bu kadar da acımasızcasına da öldürülmez yani. Günah de'mi? Bu kadar içine girip de yani. Dedim ya içinde ağanın, beyin suçu varsa, onları tut götür git. Bu kadar halkın günahı, suçu neydi? Yerle bir ettiniz.”

Bazı anlatılarda 1938’de sürgün edilen ailelerin bir bölümünün zaman içinde Alevileşmiş Ermeni kökenli aileler olduğunu anlıyoruz. Bu ailelerden olanlar görüşme konusunda daha çekingenlerdi.

“Dedem, annemin babası, onlar mesela Tuncelili değil aslen. Onların da kökenleri Ermeni...”

1956’da Tunceli Ovacık’da doğan K.B. ev kadını. Babaanne ve dedesi beş çocuğuyla Konya’ya sürgün edilmiş. 1947 yılında dönüyorlar, ama köylerine gidemedikleri için Maden’e (Elazığ) yerleşmişler. Askeri harekât başladığında babaannesini ile dedesinin diğer köylülerle kaçtıklarını, ormana saklandıklarını, hatta Munzur Çayı’ndan geçerken askerler tarafından nasıl tarandıklarını anlatan babaannesinden söz ederken gözleri dolan K.B. ile Bandırma’da görüşüldü. Evlilik nedeniyle Bandırma’da yaşamaya başlayan K.B., görüşmenin ertesi günü adının kullanılmamasını, anlattıkları nedeniyle çocuklarının başına olumsuz olaylar gelmesinden çekindiğini belirtti:

“Ben liseye gittiğim zaman da Ermeni vardı. Evet, Ermeni vardı. Ama onlar artık oranın, bizim gelenek göreneklerimize göre [davranıyorlardı]. Ermeni gibi değil de, bizden biriymiş gibi yani, onlar da asimile olmuşlardı. Mesela benim kendi dedem, annemin babası, onlar mesela Tuncelili değil aslen. Onların da kökenleri Ermeni. Artık tam bir Dersimli gibi yaşıyorlardı... Ermeni olduklarını söylüyordu, inançsal anlamda bir Dersimli gibi yaşıyordu. Sadece lakap olarak öyle kalmıştı: Gemo Ermeni... Bizim büyüklerimiz öyle anlatırlardı. [Dersim ’38’in] bir namus davası olduğunu, namustan dolayı çıktığını. Osmanlı’dan önce Dersim orada bağımsız, ... hiç o zamana kadar oraya ne asker girmiş, ne vergi ödemiş. Dersim ’38 [için] şimdi diyorlar Dersim isyanı, bir isyan değilmiş ki aslında. Gerçekten o güne kadar hiçbir devlet oraya girmemiş, ne onlara yatırım götürülmüş. Osmanlı’da da kendi başınaymış. Ben de yetiştim, biz de çocuktuk. Bizim köyümüzde bir kavga, herhangi bir münakaşa olduğu zaman, hiçbir zaman savcılığa intikal etmezdi olaylar. Kendi rehberlerimiz vardı, dedelerimiz vardı. O köy veyahut da aşiret reisleri, o aşirette sözü geçen, yani o toplumda saygınlık kazanmış kişiler, onlara haber verilirdi. Onlar toplanırdı, gelirdi, konuşulurdu. ... Onlar gelirdi, arayı bulurdu yani. Haklıyı haksızı o da dinlerdi. Onu da dinlerdi onu da, kim haklıdır, kim haksızdır. Onlara da çok uyulurdu. Eğer bir dede mesela sürgün verirse -sürgün benim zamanımda bile oldu- yani bizim köyde mesela sürgün verildiği zaman bir aileye, o aile giderdi. Öyle yani devlete intikal etmezdi.”

“0.0.1938’de, bir yılbaşı gecesi sıfır saatte... Nasıl bir hastalıksa aynı saatte, aynı günde ölebiliyorlar!”

Anlatılarda, aile büyükleri katledilmiş sürgün çocuklarının kökenlerine ilişkin araştırmaları sırasında akrabalarının akıbetini merak ettikleri ve nüfus müdürlüğüne başvurarak bilgi almaya çalıştıkları anlaşıldı. Bu konuda Hüseyin Aygün'ün çalışmalarında da belirttiği üzere öldürülen aile üyelerinin ölüm tarihlerinin hepsinin 00.00.1938 olarak nüfus kayıtlarında yer alması dikkat çekicidir (Aygün, 2009 ve 2011).

Babasının Hörmek aşiretinden olduğunu belirten, 1942 doğumlu yüksek okul mezunu K.A. Bey'le İstanbul'da görüşüldü.

“Silahlar toplandıktan sonra 1937'de harekât başlıyor. Yani niçin isyan değil Dersim'de. Dersim'de isyan şudur. Yani fazla bir şey bilmeye gerek yok, terminolojik anlamıyla bir kümenin, bir grubun, etnik mensubiyetin yahut da topluluğun birtakım hükümrandan, birtakım haklar elde edebilmek için silahlı direnme veyahut tepkisel bir davranışı. Dersim olayını incelediğinizde yani ister siyaset bilimci olun, sosyolog olun yahut akademisyen olun, Dersim meselesinde Dersim'de böyle bir talep yok. Yani ne bir Kürt devleti kurma ne bir Alevi meselesi ne bir devlet nezdinde, efendim, bu haklarımızı gasp ettiniz, vermiyorsunuz bu haklarımızı biz talep ediyoruz, bunun için valla verirsiniz verin, vermiyorsanız biz silaha sarılacağız gibi, isyan edeceğiz, direneceğiz, böyle bir şey yok kesinlikle. Mazlum ve mağdur bir halk, yani böyle bir şeyi yok. Nasıl dersiniz buna isyan ya?... Benim ailemden Dersim '38 harekâtı neticesinde, o hadisede bizim aileden 55 kişi, karnındaki çocukları da söylersek 55 kişi, diğer muhtar Süleyman, iki tane Memo, ... bir de Seyid'in katledilmesiyle birlikte, yalnız bizim köyde Cıvrak'ta 58-59 kişi katledilmiştir. Cıvrak'ta katien silah milah attıkları yok, direnişleri de yok... Şimdi annem derdi ki, bu arada onu vurgulamak lazım, 'Yani ne gariptir ki, yani bir tecellidir ki, ne bir kaderdir ki, böyle ne zulümdür ki, gözyaşımı dökebileceğim annemin yahut atalarımın bir mezar taşı yok.' Öyle diyordu kadıncağz, eğitim görmemiş. Şimdi bu bir somut olay, bu tip olaylar çok yerde olmuş, Dersim'in çoğu yerlerinde olmuştur, sürgün olaylarında olmuştur, bu tip katliamlar da olmuştur. Bu çileden teyit edici mahiyette bir kayıt alındı. Bertal Yurtsever ailesinin resmi kaydı var. Kadastro için alınmış ve başka amaçlarla kullanılamaz diye de üstüne yazılmış. Bizim maksadımız zaten herhangi bir husumet musumet, bir hesap sorma değil... Kazım, Bertal'ın oğlu, ölüm 0.0.1938. Ondan sonra Fatma Yurtsever, ölüm 0.0.1938. Şimdi bu yalnız Yurtsever ailesinin, kısmen o zaman kaydı olanlar; kayıt edilmeyenler de var. Bütün isimler değil zaten. Diğer taraftan Akbayır ailesi var, yine amca çocukları, bir de bu Memik ağa var, Süleyman ağa var, onların da kayıtları ele geçirildi. Resmi kayıtlar yine aynı tarihlerde, 0.0.1938'de bir yılbaşı gecesi sıfır saatte... '38'de, aynı günde hepsi ölmüşlerdir. Hepsi salgın hastalıktan dolayı aynı günde öldü, nasıl bir hastalıksa aynı saatte aynı günde ölebiliyorlar!”

Dersim '38 trajedisine tanık olan bazı kadınların anlatımlarında, o yıllarda bölgedeki asayişin ve aşiretler arası dengelerin bozulduğuna ilişkin ayrıntılı anlatımlar bulunmaktadır. Devletin bölgeye müdahalesiyle aşiretler arasında yeni husumetlerin ve ayrışmaların ortaya çıktığı, karşılıklı adam öldürme eylemlerinin arttığı bazı anlatılarda öne çıkmaktadır. Eşleri öldürülen kadınların Dersim '38 travmasının etkisini katlanmış olarak yaşadıkları anlaşılmaktadır.

“O zaman Kırmanciye zorluk içindeydi. Basıyorlardı... Ben dayımın oğlu ile evliydim. Onu öldürdüler. Kardeşime söyleyeyim, üç çocuğum vardı. Yetim kaldılar!”

1916 doğumlu Haydaranlı G.E. Hanım tanık olduğu olayları Kırmancı/Zazaca olarak anlattı.

“Asker geldi bizim köylüleri toplayıp Burnağ köyüne götürüp, hapse atıp sorguladılar. ‘Kim öldürdü?’ diye sordular, ama hiç kimsenin üstünde ispat olmadı. Ondan sonra da asker geldi, işte öyle oldu... Asker Kocanlıların üzerine varmış. O asker onların üzerine varınca Kocanlılardan biri kaçıp benim babamın evine geldi. Babamlarda bir iki ay kadar kaldı. Orada ihbar edip, ‘O adam mezrada oturup haydutları besliyor’ demişler. Babam için söylüyorlar bunları. Babamı götürüp iki üç gün hapse attılar. Ondan sonra bıraktılar. O ‘haydutlar’ yüzünden bizim evi yaktılar, yıktılar. Bizi de alıp buraya (Yeşilyazı köyü) getirdiler... ‘Sen buraya gelmişsin, burada haydutları besliyorsun. Köye gel!’ diyerek alıp buraya getirdiler. Kardeşime ne söyleyeyim? Neler geldi başımıza neler. Neylersin. Orada evimiz öyle güzeldi ki, sana nasıl söyleyeyim... Davar çoktu, sürümüz vardı. Sürüyü çobansız olarak dağa salıyorduk, gidip otlayıp geliyordu. İşte o ‘haydutlar’ yüzünden bize bunu yaptılar. Buraya geldik, ama burada da kulaklarımız rahat değildi. Bu kez de Kocanlılar kudurdular. Beytanlılar, Kocanlılar her gün gelip bu köyü basıp davarları alarak gidiyorlardı... Götürüp yiyorlardı. O zaman Kırmanciye (Dersim) zorluk içindeydi. Basıyorlardı. Bir gece geldiler, burada Rıza Kamberoğlu adında biri vardı. Onu öldürdüler. İki gün sonra gelip, bu kez de dayımın oğlunu öldürdüler. Ben dayımın oğlu ile evliydim. Onu öldürdüler. Kardeşime söyleyeyim, üç çocuğum vardı. Yetim kaldılar! Babasını öldürdüler... Kocanlılar, Reşkanlılar ve Beytanlılar birlik olup gelmişlerdi. Reşkanlı birinin öldürdüğünü söylediler. Ondan sonra neler geldi başıma... Ben on beş yaşında anne oldum. Beni gelin olarak götürdüklerinde çocuktum. On iki yaşında evlendim, on beşimde çocuk sahibi oldum. Ondan sonra kaç olduğumu bilmiyorum. Yirmi olunca kocamı vurdular. Bizi de buraya (Ovacık, Yeşilyazı köyü) getirdiler... Otuz sekizde asker gelip katliam yaptı. Sürgün etti. Kocanlıları, Beytanlıları sürgün ettiler, öldürdüler. Seyit Rıza’yı da o zaman öldürdüler. Getirip burada Zeranik’te hapsedtiler. İki üç gün Zeranik’te hapiste kaldı... Ondan sonra çıkarıp götürdüler. Artık ormanda mı öldürdüler, nerede öldürdüler, yoksa astılar mı bilmiyorum. Kimi dedi ki ‘idam etmişler’, kimi de ‘öldürdüler’ dedi. ... Aşiretlerin araları iyi idi, ama o yıl bozdular. Asker gelince bozuldu. Kimini öldürdüler, kimini ise sürgün ettiler. Artık aşiret kalmamıştı ki! Yeter artık sana ne anlatayım...”

11 Mayıs 1937 tarihli resmi bir raporda Dersim’e gönderilecek muallim ve memurların da silah ve bomba kullanabilmeleri, bu yönde yetiştirilmiş kişilerden olmaları önerilmekteydi (Yıldırım, 2011: 100). O dönem bölgede görev yapan askeri bürokrasinin yanı sıra ‘sivil’ kamu görevlisi olan yöneticilerin bölge halkına yönelik yaklaşımlarını ve aralarındaki ilişkileri betimleyen bazı anlatılar rapordaki önerinin hayata geçirildiğine ilişkin ipuçları sunmaktadır. Bazı anlatılarda, örneğin konumunu kötüye kullanan nahiye müdürleri, yüzbaşı, binbaşı vb. rütbeli subaylardan söz edilmektedir.

b. Dersim ’38 Nasıl Başladı?

En yaşlısından en gencine kadar, yapılan görüşmelerin tamamına yakınında olayların başlangıcı, karakolun yeri ve adı değişmekle ya da tam olarak belirtilmemekle birlikte, üç askerin Dersimli bir kadına tecavüz etmesi ve eşinin akrabalarıyla karakolu basıp askerleri öldürmesi olarak anlatılıyor.

“Bizim milletin başına gelenler düşmanımın başına gelmesin.”

1926 doğumlu, Aslanuşağı aşiretinden, müteahhitlik yapmış M.B.E. Bey, 1937-38 yıllarıyla ilgili şunları söylüyor:

“Üç asker bir eve gitmişler. O evde yalnız başına bir kadın varmış... Askerler o kadını yere yatırıp, tecavüz ediyorlar. Kadın yerde kalıyor. ... Ölmüyor ama kımıldayamıyor. Yerden kalkamıyor. Kocasını içeri giriyor ki karısı yerde. ‘Ne oldu?’ diyor. Karısı, ‘Hâl, vaziyet böyle böyle’ diyor. Silahını alıp peşlerine düşüyor. Askerler tam karakola varmak üzereyken arkadan ateş açıp üçünü birden yere seriyor. Böyle başladı. En büyük kötülük oradan geldi. Bizim milletin başına gelenler düşmanımın başına gelmesin. Ne ar, ne namus ne de başka bir şey kaldı. Biz yol çalışmasına giderken on tane kadını tabura götürerek tecavüz edip halden çıkarmışlardı. Zavallı kadınlar da adım atacak hal bile kalmamıştı. Bizim atlarımıza bindiriyorlardı. Yani onların yaptığını Hristiyan bile yapmazdı. O zaman on üç yaşımdaydım. Bizim köyden iki-üç kişiyi öldürdüler. Asker öldürdü. Biri Sırrı yüzbaşını şikâyet etti, suçu buydu ve o sebepten dolayı gitti. Amcası da onun yüzünden arada gitti. Otuz sekizde gençler devletin işine gitmiyorlardı. Her köyden iki at alıyorlardı. Atların ardından biz çocukları gönderiyorlardı. Atlar yükleri yamulunca gitmiyorlardı. Bizi dövüyorlardı. Asker bizi alıp atların ardından Pülümür’ün karşısına, yakınına kadar götürüyordu. Açlıktan ölecek gibi oluyorduk. Acı elmaları alıp suda ezerek yiyorduk ki, ölmeyelim, hayatta kalabilelim... Seyit Rıza körü körüne gitti. Hiçbir günahı yoktu.”

“O zaman aşiret reisleri vardı. Bizim aşiretimiz Bahtiyar aşiretidir. Bahtiyar aşiretinin burada altı-yedi tane reisi vardı.”

Bahtiyar aşiretinden, geçimini çiftçilik yaparak sağlamış, 1933 doğumlu, Eskişehir’e sürgün edilmiş ve 1947’de dönmüş olan H.A. Bey’le Hozat’ta görüşüldü. Sürgüne gönderilenlerin evlerine el konulduğunu ve kalanlara verildiğini anlatan H.A., geçmişteki ağalık sisteminin gençler tarafından doğru anlaşılmadığını belirtiyor. Yaşlı kuşağın anlatılarında Dersim’deki ağalık yapısının Güneydoğu Anadolu’daki toprak ağalığı biçiminde olmadığına, daha çok hayvancılıkla uğraşan ağaların ve köyün ileri geleni olarak bilinen kişilerin himayesinde çalışanların maraba olarak adlandırıldığına ilişkin bilgiler bulunmaktadır.

“Şimdikiler var ya, gençler diyorlar ki, ‘Hırsızlar vurup kırıyorlardı!’ kafadan atıyorlar. O zaman Ağa derlerdi. Ankara gibi yere götürdüler, her tarafa, Elazığ gibi yerden daire verdiler, almadılar... Günde elli kişi etrafında gezerdi, günde elli kişiyi doyururlardı. Bu son çıkanlar, ‘Babanız falan, dedeniz hırsızmış!’ diyorlar... Yani görmeyenler. Yeni çıkan takımlar var ya... Onlar görmediler. E ben kavuştum hepsine... O zaman aşiret reisleri vardı. Bizim aşiretimiz Bahtiyar aşiretidir. Bahtiyar aşiretinin burada altı-yedi tane reisi vardı: Yusuf Ağa, Süleyman Ağa, İbrahim Ağa, Süleyman Ağa, Şahin Ağa, Veli Ağa, Hasan Ağa... Yedi sekiz tane aşiret reisi vardı ki, yani bütün dünya etrafına toplandı mı gittiği yerde vurup götürür... O zaman evlerde, en olmayan bir evde elli keçi vardı. Yüz, yüz elli keçi vardı. İnek, davar, artık büyükler hariç. Herkesin evinde yoktu, ağaların evinde vardı... 1937’de silahlar toplandı... Çoğunda yoktu o kadar, birkaç kişi de verdi yani. Ötekiler, kolay kolay kim silah verecek? Birkaç kişi, olan çekti verdi. İcabında yirmi tane silahı olsa, beş tane silahı var dedi, verdiler. O silahları topladıktan sonra 1938 başladı... Harman yeri vardı, geniş, oraya topladılar. Şurada bizim bir köylü vardı. İstanbul’da çalışıyordu. Buraya gelmişti gözcü olarak. Taci Yüzbaşı vardı, atın üzerinden inmezdi... Karşıda bir yayladaydık, asker köyün etrafını sardı. Dereden, yukarıdan sardığı gibi, bizi topladılar... Hepimizi topladılar harmana. ‘Harmana toplayın!’ dedi, topladılar. Kadınlar bir tarafa, erkekler bir tarafa. Topladılar evin arka tarafına kadınları. Sonra benim nenem ağladı, o Mehmet, adamıdır ya,

İstanbul'dan gelen, gözcü olarak onu bıraktı. Her amcanın iki tane çocuğu vardı. Sonra bir tane aza vardı, buranın muhtarı, 'Komutanım,' dedi, 'altı kişi daha var.' 'Sus ula eşekoğlueşek! Bak kaç tane varsa evrakları elimde,' dedi. 'Nüfustan almışız kaydını.' Yalnız onları attılar havaya, kadınları, çoluk çocuğu, yirmi iki nüfus. Bizim yanımızda erkek olarak beş-altı kişi vardı. Bir tane kız çocuğu vardı büyük, ağladı 'Annem gidiyor!' diye. Ağladı, gitti atın yanına. Gittiği o yüzbaşı dedi ki, 'Dayı, madem annesi gidiyorsa, onu da at hayvana.' dedi. Onu da attılar, doğrudan onu götürdüler... Halamı çağırdılar, götürdüler karakola. Meğerse karakolda o zaman Şahin'in kellesini getirmişler, karakoldaymış. O ona bakıyor, çocuğuna bakıyor, ağlıyor. 'La' diyor, 'bu namussuz memlekette hiç böyle adam vurulur mu?' O zaman daha kellesi oradaydı. Sonra halam ağladı, çünkü oğlunu götürdüler ya, salmadılar diye... Arazinin çoğu gitti. 1938'de Tosun vardı burada, evleri vardı, muhtar. Biz gittikten sonra taksim ediyor, tapu ediyor üzerlerine, üç-beş haneye... Önüne geleni götürdüler. Askerin arkası döşteyse önü ta sırttaydı. Arkası buradaysa önü ta Hozat'taydı. O zaman davar, inek, dana, koyun sürüyle; yirmi beş kuruşa inekleri kimse almadı... Asker aldı, götürdü işte. Yattığı yerde kesip yiyorlardı. Hozat'a götürdüler, Elazığ'a götürdüler arabalarla. Bir inek yirmi beşe, kimse yüzüne bakmazdı. Korku alameti. Sen ne diyorsun babacığım, Allah göstermesin, o öyle bir zaman geldi geçti, siz görmediniz... Neler oldu, neler."

Görüşmelerin geneline bakıldığında gerek yaşlı kuşağın gerekse genç kuşağın anlatılarında 1937 askeri harekâtı öncesindeki toplumsal yaşam ve ilişkilere ilişkin bilgilerin yanı sıra devletin bölgeye yönelik yol yapımı, vergilendirme, askere alma vb. uygulamalarına ilişkin de ayrıntılar bulunmaktadır. Bunlar bir sonraki bölümde ele alınmıştır.

c. Askeri Harekât

Yaşlı kuşağın anlatımlarında 1937'de gerçekleştirilen ilk askeri harekât öncesinde silahların toplanması, karakolların açılması, yol ve köprülerin yapılması gibi, devletin bölgede yaptığı hazırlıklara ilişkin ayrıntılar bulunmaktadır.

Dersim'in hem askeri hem milli hem de iktisadi açıdan ülkeye entegre edilmesine ilişkin raporlardan biri de Dahiliye Vekili Şükrü Kaya tarafından 1930 yılında hazırlanmıştır. Bu raporda Dersim'in üç yılda aşamalı olarak dönüştürülmesi öngörülmektedir: Silahların toplanması, aşiret reislerinin aile ve akrabalarıyla batı illerine sürgününün ardından devletin mali, adli ve askeri hegemonyasını kurabilmesi için yöre halkının askerlik ve vergi verme görevini yerine getirmelerinin sağlanması, suç işleyenlerin yakalanması, donanımlı memurların bölgede görevlendirilmesi, Dersim halkının batı vilayetlerine iskanı, dağınık iskanın yasaklanması ve halkın ova köylerine yerleştirilmesi ilk yıl gerçekleştirilecek çalışmalardır (Günboğa, 2011: 25-26). Söz konusu projenin ilk aşamasının uygulandığını anlatılarda görmek mümkündür.

"Yolda çalış. Efendim, hayvan vergiye bağlandı, tarla vergiye bağlandı, mal vergiye bağlandı."

Yusufhan aşiretinden, ailesi sürgün edilmemiş, 1927 doğumlu emekli öğretmen H.K. Bey'le Tunceli merkezde görüşüldü. 1938 yılında 11 yaşında olan H.K., o sırada babasının Sancak Karargahı'nda çavuş olduğunu belirtti:

"Yolda çalış. Efendim, hayvan vergiye bağlandı, tarla vergiye bağlandı, mal vergiye bağlandı, buğday çıkarıyordun, ee efendim kaç tenekede bir devlet alıyordu, alıyordu yani. Onu da sen çalışıp yaptığında da gene devlet alıyordu. Ondan sonra hem hayvandan vergi alıyorlardı hem

katırdan hem eşekten hem inekten hem öküzden. Efendime söyliyeyim bu yetmedi, senin tarladan çıkardığın mahsulden de alıyordu, o mahsulden de alıyordu.”

1937 askeri harekâtı öncesinde ve sırasında devletin bölgeye müdahalesiyle yöredeki toplumsal ilişkiler, hiyerarşik toplumsal bağlar ve değerler sistemi çözülmeye başlamıştır. Özellikle toplumsal alanda ilişkileri düzenleyen dini ve hiyerarşik konumların değersizleştirilmesinin ve toplumsal güven ortamını sağlayan bağların koparılmasının, birinci kuşak anlatılarında olduğu kadar ikinci kuşak anlatılarında da sıkça yer aldığı görülmüştür. Oluşan kontrol edilemez kaotik ortamda kişisel ya da aşiretlerarası husumetlerin, anlaşmazlıkların ‘intikam alma’ düzlemine taşınmış olmasında devleti yörede temsil eden askeri bürokrasinin tutum ve uygulamalarının etkisinin olduğunu belirtmek mümkündür. Anlatılarda devlet güçlerinin ‘ihbar etme veya öldürme karşılığında ödül verme’ uygulamasından söz edilmektedir. Aile üyeleri ya da yakınlarının diğer aşiretlerin bazı üyelerince katledildiğini belirtenlerin, anlatılarında Dersim ’38’in nedenini ağalarla ilişkilendirerek aktarmaları, özellikle de bazen ‘direnen’ ağaları suçlamaları dikkat çekicidir.

Tunceli’de, sürgün edilmemiş, ama ailesinden bir ya da daha fazla kişi diğer aşiret milislerince öldürülmüş kişiler ya da onların çocukları olan ikinci, üçüncü kuşaklarla da görüşülmüştür. Bu görüşmelerde “isyan vardı, ama devlet çok kıyım yaptı” ifadesi sıkça geçmektedir. Kendi ya da aile öyküsünde sürgünle birlikte kayıp ve katlediliş anlatısı olan kişilerin anlatımlarında Dersim’de resmi raporlarda geçtiği gibi bir isyan hareketinin olmadığı, saldırıya karşı direnişin olduğu, devletin planlı bir katliam yaptığı görüşü daha fazla öne çıkmaktadır.

“Devlet çok zarar verdi. Her şeyi darmadağın ettiler. Arıları, balı vardı. Alıp gittiler.”

Areili aşiretinden Pülümür’ün Rabat köyünde 1930 yılında doğan, okuryazar olmayan Ö.K. Hanım olayların çıkışını (Zazaca/Kımancki) şöyle anlattı:

“Seyit Rıza katillik yaptı, devlet o yüzden gelip bu kadar milleti kırdı. Onlar öyle yapınca devlet girdi ve kırdı. Eğer öyle yapmasalardı belki de devlet bu kadar milleti kırmazdı. Anladın mı? Onlar köprüyü yaktılar... Askere gitmiyorlardı... Ağalık yapıyorlardı. Devletten korkmuyorlardı. Devlet mecbur... O zaman zayıftı. Öyle yaparlarsa böyle olur. Bir taraftan girip kırıp içinden çıktılar... Hep o ağalar yüzünden oldu... Devlet çok zarar verdi. Her şeyi darmadağın ettiler. Arıları, balı vardı. Alıp gittiler. İnsanlar korktular. ‘Bizi kırmasınlar da, arı mı götürürler, bal mı götürürler, davar mı götürürler... Ne götürürlerse götürsünler’ dediler... Amcamla dedemin kafasını kestiler... Bizim aileden başka kimse ölmedi.”

1951 doğumlu emekli öğretmen A.K. Bey’le Aydın, Germencik’te görüşüldü. Dedesi ’38’de öldürülen A.K.’nin babası 11 yaşındayken annesi ve kardeşleriyle Aydın’a sürgüne gönderilmiş. Kısa bir süre sonra A.K.’nin babaannesi ölmüş ve babası evlatlık edinilmek istenmiş, ama amca ve halaları engel olmuş. Babası küçük yaşta boyacılık yapmaya başlamış, ilkokulu dışarıdan bitirip, belediyede bekçi olarak çalışmış ve emekli olmuş. Çok zor bir yaşamı olan bir babanın çocuğu olarak dünyaya geldiğini belirten A.K., çocukluğunun ve gençliğinin pamuk tarlalarında çalışarak geçtiğini, babasının kendisiyle birlikte diğer dört kardeşini de okuttuğunu söyledi. Dersim ’38’le ilgili algısını şu cümlelerle ifade etti.

“Vatandaş böyle sindirilmez ki. Gerçekten bir suçlu varsa, suçluyu yakalarsın, götürür cezasını verirsin. Bunlar ne yapmışlar? Bombalamışlar oraları, resmen bombalamışlar. Camiye doldurup hepsini birden yak, suçlu, suçsuz. Bu bir soykırım. Yani Alevi, Aleviliğin

merkezi Tunceli zaten. [Bunu] günümüzde sürdürmeye çalışan, en yoğun çalışan gene Tunceli. Devlet başkaldırı olarak görmüş, ama ben başkaldırı olduğunu düşünmüyorum. Büyüklerimin hiç öyle dediklerini de duymadım, kendi aralarında olan çatışmalar, aşiret çatışmaları, ufak tefek hırsızlıklar, onlar, bunlar; bu tür şeyler çok olurmuş, ama devletle ilgisi yok.”

Büyükanne ve büyükbabasının Samsun, Bafra’ya sürgün edildiğini belirten A.A. Bey, 1963 yılında Pülümür, Aşkirek (yeni adı Kocatepe) köyünde doğmuş. Babasının Baluşağı aşiretinden olduğunu belirten A.A. İzmir’de yaşıyor ve yaşamını şoförlük yaparak sürdürüyor:

“İlk başta 1936’da, Kurtuluş Savaşı’ndan sonra, ‘Bütün etnik gruplara tanınma hakkı verilecek Meclis’te’ diye vaatler [verildi]. İlk başta köprüler, yollar yapıldı ve insanlar köyümüzde çalıştı. Köprüler yapıldı, kışlalar kuruldu ve buna bir zemin hazırlandı. Çünkü bütün yollar açıldı, demiryolları yapıldı, köprüler atıldı. Asimilasyon politikalarına bu şekilde devam etmeye başladılar. Son olarak bunu ateşleyen, kıvılcımını çakan, buradaki Dersim Olayları’nın, ar namus olaylarının ayyuka çıkması ilk sebep olarak gösterilir ve eşlerinin kocalarının gözünün önünden alınıp götürülmesi, kızlarına tecavüz edilmesi olayın fitilini ateşler. ... Köprü havaya uçurulduktan sonra... Mazgirt’te bir köprü. havaya uçurulduğu zaman ondan sonra tabi topyekun bir soykırım başlar artık. Yani kadın, çoluk çocuk demeden... İnsanlar toplanıyor, işte yüz elli kişi bir mağarada, Aşkirek’in Gedik tarafında bir çöle toplanılır. Ve o çölde mitralyöz dedikleri, makineli tüfekle Türk askeri bizi katlediyor... Biz bu bağımsızlık savaşına biat ettik, can verdik. Çünkü bağımsızlık adı altında her kültürü temsil eden bir bağımsızlık, her kültürü, her inancı kucaklayan bir bağımsızlık bekleyen insanlar ve birden etnik temizlik başlanıyor çünkü. O nedenden dolayı bizim kendi dedelerimizden, nenelerimizden dinlediğimiz, her seferinde, her akşamleyin Dersim’de güneş battıktan sonra o suyun sesini dinlediğim zaman, inanın bu yaşanmış olayları bire bir kendiniz yaşamış gibi oluyorsunuz. Çünkü içinizden bir reaksiyon gösteriyorsunuz, içinizde sanki bir nefret ürüyor. Tabii bu nefret ne bir topluma karşı, ne bireylere karşı, ne bir kültüre karşı; ama böyle bir şey oluşuyor, insanın içinde, insanım diyen herkesin içinde oluyor.”

Anlatıların bazılarında devlet güçlerinin ağalarını ele vermeyen köylülere fiziksel şiddet uyguladıkları anlatılmaktadır. Elazığ’da görüşülen, 1936 doğumlu emekli memur H.G. Bey, annesinin kendisine anlattığı, ölümden kurtuldukları anı şöyle aktarıyor:

“O zaman, süvarilerin geldiği [zaman] Fevzi Çakmak Hozat’a kadar geldi. Oradan iki süvari gönderiyor Ovacık’a, Ovacık imha edilmesin diye. Rahmetli annem anlatıyordu, ‘Etrafımıza ağır makine[li] kurmuşlar, sen küçüksün benim için,’ diyor, ‘küçüksün, üzerine eğiliyorum ki ilkin kurşun bana değsin sana değmesin... O anda’ diyor, ‘iki tane süvari çıktı, bayrak sallayarak geldi.’ ... Bizim köyde dayım [var,] Aydın Ağa isminde biri, işte o zamanki çete. Vurduğunu vuruyor, kıldığını kırıyor. Onun yüzünden bizim köyü yakıyorlar. O dayımın yüzünden yakıyorlar. O anda [annem] diyor, ‘Ağır makine[li]leri kaldırdılar; bir subay önde, iki tane asker peşinde geziyorlar.’ Soruyorlar, ‘Burada Aydın Ağa’nın yeğeni varmış, kimdir o?’ Annem için, annem abisinin kızı, Aydın Ağa’nın abisinin kızıdır, Aydın Ağa amcası. O askerler, tercümanlar galiba, bizim dille diyorlar ki, ‘Eğer içinizde varsa söylemeyin, yoksa öldürürler, götürüp öldürürler, sakın söylemeyin. Yani yoksa götürüp onu imha ederler.’ Diyorlar ki, ‘Burada Aydın Ağa’nın kimsesi yok.’ Neyse biz kurtardık, geldik gördük, köyü yakmışlar, viran olmuş, herkes aç susuz, yatak yok, davar yok, mal yok. Büyük çile, otlar [besleniyorlar], açlıktan ölen, açlıktan bayılan [oluyor], öyle bir çile.”

“Evin etrafını sarıyorlar ve birden ‘ta ta ta’ diyerek makinelileriyle taramaya başladılar.”

Yaşlı kuşağa ait bazı anlatılarda harekât sırasında askerin evlere girerek yağma yaptığına ve evleri kullanılamaz hale getirdiklerine ilişkin ayrıntılı anlatımlar var. Erkeklerle oranla kadınların anlatımlarında kişilere, ilişkilere dair ayrıntıların daha fazla olduğu söylenebilir. Tunceli, Ovacık’ta yaşadığını ama 1937-38 yıllarında ailesiyle köy köy, dağ dağ gezdiklerini anlatan 1930 doğumlu H.U. Hanım, ağa olmayan babası Seyit Süleyman’ın Dervişcemal aşiretinden olduğunu Zazaca/Kırmancki aktardı:

“Mercan’da düzlük denen bir yer vardı, ama şimdi Mercan yok oldu artık. Benim doğum yerim orasıdır. Ben orada doğdum. Ondan sonra babama kışlacı diyorlardı. Yeri yurdu yoktu. Bir gün o köyde, diğer gün başka bir köyde konaklayıp kalıyordu. Göçerdi, yerden yere konup geçiyordu. Biz Tercan’da kalıyorduk. Tercan şu taraftadır. O zamanlar çocuklar vardı. Senin gibi büyüktüler. Oyun oynuyorlardı. Gozıke ve Çel oyunu vardı. Onu oynuyorlardı... O zaman burada, Ovacık’ta devlet yoktu. Yukarıda Yeşilyazı diyorlardı, hükümet oradaydı. Hükümeti önce oraya kurdular, sonra Ovacık’a getirdiler... Buranın asıl adı Pulur’dur. Çocuğuz. Öğlen davarı gelmiş. Biz de ‘Xasxasık’ (bir tür oyun, ‘Hashasık’ diye okunabilir) oynuyoruz. Birden güm diye bir el silah patladı. Silahın patlamasıyla etrafımda üç tur döndüm... Evin etrafını sarıyorlar ve birden ‘ta ta ta’ diyerek makinelileriyle taramaya başladılar. Askerler makinelilerini kurmuşlardı. O zamanlar biz henüz bir şey görmemiştik ki? Hepsi babamın ardına düştüler. Askerin biri eve giriyor. Amcamın oğlu evdedir. Bizim Kırmanclar da var tabi. Taliplerimiz filan... Çocuğun adı Düzgün idi. Annem gidip kendilerine söyledi. Dedi ki, ‘Düzgün arka odadadır, ama jandarma da geliyor.’ Onlar da gitti, ‘Sen neden burada duruyorsun? Eşkıya kaçtı ardından gitsene’ deyip onu da kaçırıp götürdüler. Babam nereden gitmişse artık bilmiyorum. Annem, ablam ile bana ‘Askere görünmeden ormana gidin, -davarı orada ormanın aşağı kısmında yatırmışız- siz davarın yanına gidin’ dedi. Biz de çıkıp ormana gittik. Tabii bizden sonra asker geliyor. Asker gelip evimize giriyor ve evi öyle bir karıştırıyor ki, resmen yoğurdu yünlere sarıyor. Yüzbaşı geç geliyor. Gelip anneme ‘Askerden dolayı sizin bir kaybınız, bir zararınız oldu mu?’ diye soruyor, ama annem korkuyor tabii. Kendi kendine ‘hele askeri üstümüzden alıp gitsin o bize yeter’ diyor. Verilen zararı söylemiyor. Bilmiyorlar tabii... Yüzbaşı kendisine ‘Evinden çıkma, evinde sana bir şey olmaz’ diyor. Asker gidiyor... Biz beş kız kardeştik. Yola koyulduk. Meğer babam ıslık çalıyormuş. Ablam dedi ki ‘Babam buradadır.’ Annem kızdı, ‘Baban sağ mıdır ki burada olsun? Onu çoktan öldürdüler,’ dedi... Babam ablamın ‘ıslık çaldı’ dediği yerden çıkıp geldi. O zaman üzerinde Amerikan bezinden yapılan beyaz pantolon vardı. Öyle bir mermi yakmışlardı ki, sanki ateş yağıyordu. Kurşunlar kıyafetinin her yanını delip geçmiş ama bir tane bile kendisine isabet etmemişti. Elbiseleri delik deşikti. ‘Yüzbaşı size ne dedi?’ diye sorduğunda annem de ‘böyle böyle söyledi, ama elçi gönderenler ille de evden çıkın diyorlar,’ diye cevapladı. Babam bizi eve gönderdi, ama kendisi evde durmadı. Dışarıda kaldı. İki gün orada kaldıktan sonra göçümüzü sarıp başka bir yere gittik. Evimiz orada kaldı. Şu ‘Werting’ denen yere gittik. Werting’de talipler var, onların arasına gittik. Babam gidiyor ki eve ... orada kalanlar onların marabalarıdır. Bir de bakıyor ki, evimizi götürüyorlar. Davarları sağa sola yaymışlar. Babam kızıyor, ‘İt oğlu itler size mi kaldı benim evimi dağıtıp götürmek? Davarı toparlayın!’ diyor. Babam o çocuklarla bütün köyün davarını toparlayıp Werting’e getiriyor. Çocuklar keyifleniyorlar, yayılıp davarı toplayıp götürüyorlar. Babam

büyükleri tembihliyor, diyor ki ‘Sey Bıra (Seyit Bıra),  ocuklara söyleyin sakın davarı ziyan etmesinler. Ben sinirlendim milletin davarını alıp geldim ama götürüp geri vereceğim.’ Bu kez de davarın etrafını sarıyorlar ve kimsenin hayvanları  almasına izin vermiyorlar. Öğlen olunca babam yine o çocuklarla davarları götürüp köylülere verdikten sonra geri dönüp geliyor.”

“Demenanlılar köyümüze girdiler, davarlarımızı sığırlarımızı aldılar,

gittiler...”

Tunceli merkezde görüŖülen 1930 doğumlu F.S. Hanım Zazaca/Kırmancki anlattığı yaŖam öyküsünde, babasının Yusufhan aŖiretinden olduğunu ve DeŖt köyünde doğduğunu, 1937 askeri harekâtı sırasında dağlarda saklandıklarını, sürgüne gitmediklerini Ŗöyle anlattı:

“Asker gelip köyü kuŖattı. Biz kaçıp gittik. Hasan amca, babam, kardeŖim ve Elif hala bizi alıp dağa götördüler. Ta dağın zirvesine... Ŗu bizim Ali o zaman çocuktu. Yürüyemedi. Elif hala onu orada bırakmadı. Omuzlarının üstüne oturarak dağdan dağa taŖıdı. Hasan amca, Onu bırak, taŖıma sen gel, onunla uğraŖma, neden onu dağdan dağa taŖıyıp duruyorsun’ dedi... Halam gidip fesi ile birazcık su getirdi. Suyu içtik, tekrar geri dönüp SauŖ (Heniyeye SauŖ) çeŖmesi denen yere geldik. Oradan tam yukarıya çıkmıŖtık ki, babam adeta fırtına gibi koptu bizden. Esti gürlledi, bir solukta köyün karŖısına vardı. Etrafı iyice süzdükten sonra, ‘Gelin korkmayın, asker gitmiŖ köyde kimse yok’ dedi. Böylece çıkıp köye geldik. Babam hemencecik süpürgeyi alıp ahırları temizlemeye baŖladı. Ne yapsın zavallı, asker gitmiŖti artık. Gece, [Hasan Amcanın] karısı Seyit Hüseyin’in kızıydı, KeyŖanlı (Keysunlu) idi. Henüz çocuğu yoktu. ‘Ben KeyŖan’a kardeŖlerimin yanına gideceğim’ dedi, kendisine yağ, çökelek ve ekmekten oluŖan bir azık hazırlayıp yola düŖtü. Kaleye varınca bir de bakıyor ki ne görsün, aŖağıdan asker geliyor Askerin geldiğini görünce yeniden geri dönüyor, evlerinin arkasında ‘Kört’ denen bir yer var, gelip oraya gidiyor. Dedi ki, ‘Baktım biri çağırıyor, yenge, Seyit Hüseyin’in kızı buraya gel’ diyor. ‘Beni yakalayıp tecavüz ederler [diye] korktum gitmedim. Gel korkma Fatma da burada deyince gittim.’ dedi. Biz de çok çektik... Demenanlılar köyümüze girdiler, davarlarımızı sığırlarımızı aldılar, gittiler. Onlar dağlardaydı. Kıvılcım Hüseyin (Uso Çık) diye biri vardı. Hasan amca bir teneke yağ verdi. Sadızın Melli’ye götördüler. Demenanlılar dereden karŖıya geçince annem onlara çok ağır küfürler etti. Uso Çık da arkadan seslendi, ‘Dayı siz her Ŗeyi zaten götürdünüz, hiç değilse boğalarımı bırakın onları neden götürüyorsunuz?’ dedi. ‘O zaman karını gönder de gelip götürsün’ diye cevapladılar. Düşünsene bunu kocasına söylüyorlar. O hiç karısını gönderir mi? Alıp gittiler. Bunlar da peŖlerine düŖtüler. Kıvılcım Hüseyin’in karısı hayvanların arasına girip birkaç tane küçükbaŖ hayvanı sürüden ayırmayı baŖarmıŖtı, fakat fark ettiler. Çabucak yetiŖip beŖlilerinin dipçik darbeleriyle kadını yere serdiler. ‘Sen gelip buradan hayvan götürebileceğini mi sanıyorsun’ diye dövmüşler... Asker geldi. Demenanlılar Mum kayalıklarında (Kemere Çıle) yolunu kestiler. Burhan bey orada öldürüldü... Mum kayalıklarının oradaki köprüyü gazyağı döküp yaktılar. Sandılar ki, köprüyü yakarsak asker sudan karŖıya geçemez... Neyse... ondan dolayı asker köylere girdi. Gelip Ŗu Kure Mıç’ın üst tarafına gittiler, oraya çadırlarını kurdular. Murte Memede Mursay (Murto’nun Mehmet’inin oğlu Musa) İsmaili köyündendi (Çarsacak’a yakın). DemiŖ ki, ‘Burhan Bey öldürüldü, Fındık Ağa dedikleri benim. Kamer Ağa’nın oğluyum.’ Halbuki Fındık Ağa o gün evdeymiŖ. Yusuf Ağa’nın evinde toplanıp eğlendiler. Dediler ki, ‘Fındık Ağa’yı getirin,’ onlar da ‘Biz gidip nereden onu bulalım’ diye cevapladılar. O olaydan sonra Fındık Ağa kaçak durumuna düŖtü. Dağlardaydı, diyordu ki, ‘Ben pirimin evine gidiyorum, fakat pirim beni korkudan dıŖarıda yatırıyor. Kalanlıların içine gidiyorum, onlar içimize geldiklerinde ben onlara bir yük un veriyordum, ama onlar beni götürüp Fidan Hanım’ın konağının damında yatırıyorlardı.’ Rahatsızlık duyuyor tabii... Gece yatağı terk edip gidiyor. ‘Madem böyleyse siz hepiniz öldürölüp kırılacağınıza ben gider

teslim olurum daha iyi' demiş. Gidip teslim oldu. Onu, Yusuf Ağa'yı ve ailesini birbirlerine bağlayarak hepsini kırdılar. Çocukları kızları ve kadınları dahil hepsini götürüp kırdılar. Bizi de geceleri önlerine koyup gezdiriyorlardı. Diyorduk ki, 'bizi acaba nereden öldürecekler?' 'O burada değil ki,' diyorlardı. O yığitti, çok yığitti, erkeklerin en güçlüsüydü, onların şefi gibiydi... Yusuf Ağagil'i ayırıp götürdüler zaten. Yusuf Ağa'nın ailesini Fındık Ağagilleri ayırdılar, götürüp öldürdüler. Fındık Ağa ile babası da cezaevinde kaldılar fakat Fındık Ağa'yı astılar... İvise Sey Kali Demenanlıydı. O gitti kavgaya girdi ve orada öldürüldü. Pir Hatun tepesinde [Pule Pir Xatune] öldürüldü. Askeri getirip üzerine saldırttılar. O orada öldü. .. Çok insan öldü. Demenanlılar da çok asker öldürdüler."

"Bu Dersim'in başını yiyenler içimizde elini kolunu sallayarak geziyorlar... Dünyada insanlık kalmamış."

1928 doğumlu, Yusufhanlı aşiretinden, memur emeklisi H.K. Bey askeri harekât sürecini şöyle aktarıyor:

"Asker geliyor Dersim'e, Türüşmek de nahiyeydi o zaman ... Nisan-Mart ... böyle bu aylarda, daha bu yol da kazma kürek yolu. Pertek'i geçmiş, Balçiçek'e kadar gelmiş. ... Hani oraya kadar yol gelmiş, biz oraya o zaman paytonla geldik, paytonu bilir misiniz, bilmez misiniz bilmem! Annem, ben, babam, bir annenin bir babanın bir çocuğuyum o zaman. Geldik, oradan da atnan geldik dayımgile. Geziyorum ... birden bir silah atıldı, şu bacaklarımın arasından sanki böyle bir şimşek geçti gibi. Rahmetli anam koştu, 'Vay' dedi, 'oğlumu vurdular.' Ben dedim, 'Anne korkma bir şey yok!' Girdim içeriye. Askere de, benim rahmetlik dayım kendi konağını onlara vermiş, nahiye ya onlar, asker orada bir tabur... Dayım zengin o zaman. Türüşmek'te Cumhuriyet mahallesi var ya oraya kadar dört kardeşin malı. Tabii babam dedi ki, 'Oğlum hadi biz de gidek.' O zaman, burası Mameki'ydi, Kalan'dı. 'Nereye gidek baba' dedim. 'Oğlum bak, dayının bu hükümet konağı var ya Munzur suyunun kenarında,' diyor. 'Hükümet konağının' diyor, 'memur evlerini almış taşeronluk yapıyor.' Ben, babam, dayım geldik, Orman İşletme var ya, orada attan indik, geze geze gettik. O zaman bir köprü, tahta bir köprü yapmışlar buraya gelirken. Biraz yürüdük, bir silah sesi geldi, ta ta ta ta ta ta, böyle makineli haa, o zaman bilmiyordum makineli olduğunu. Babam koştu, şu iki suyun birleştiği yer var ya, çat, ben de arkasına... Gittik de ne gidek. Çoluk, kadın, erkek, ihtiyar sabah erkenden, orada böyle söğütler vardı, kalabalık, böyle bağlamışlar, makineli tüfeklen tarıyorlar. Üste de süngüyü batırıp kaldırıyorlar, 'oğlan mı kız mı' diye gebe kadınların çocuklarını soruyorlar, ben bu kulağımnan [duydum,] bu gözümle gördüm... Yani anlatılacak bir şey değil. Bu Dersim'in başını yiyenler içimizde elini kolunu sallayarak geziyorlar... Dünyada insanlık kalmamış... Yani ne diyeyim, daha hiç kimse, bilgisi olmayan, hukuku tanımayan, Allah korkusu olmayan insanlar Tunceli'nin başını yediler!... Köydeler, bir yere kaçtıkları yok ki, adamların suçu yok, zaten suçu olmayan insanları kırdılar... Yahu şu kadar çocuk, ne suçu olur onun? Bir bayanın ne suçu olur, bir kız çocuğunun ne suçu olur? Yani demek istediğim üçkâğıtçılık yapanlar, terbiyesiz insanlar, maddiyat için, kendi hayatları için, yani kendi kendilerine bir yer tanımak için, o milletin malına mülküne sahip çıkmak için bu işi Dersim'in üzerine getirdiler. Atatürk, rahmetlik hasta yatağında can çekişiyor, diyor ki, 'Mareşal Fevzi Çakmak'a haber verin, Dersim'i yaktılar yıktılar, Dersim'i kurtarsın!' Mareşal Fevzi Çakmak geliyor Pertek'e, süvariler çıkarıyor, af, beyaz bayrak ellerinde, atlarnan geliyorlar. Benim rahmetlik dayımgili de, askerleri 6 ay beslediği halde, yedirip

içirdiği halde, Bağışirin tepesine götürdüler, altınları için 40 kişiyi katlettiler ve mezarları da belirsiz, kaldırmış hep dereye atmışlar, biraz taş toprak üstüne üstüne. Dersim '38'e sebep olan Celal Bayar, İnönü. Şimdi bizim halkımız İnönü dediğin zaman 'Vayyy siz nasıl İnönü'ye laf atarsınız? Adam bilmiyor,' diyor Atatürk Dersim'i kırmış... Yani biz birbirimizin başını yedik. Asker bizi kırmadı, biz kendi kendimizi kırdık.”

“‘Kızım’ dedi, ‘kandırıyorlar’ dedi, ‘sizi süngüyle öldürmesinler’ dedi, ‘kurşun değerse kurşun rahattır. Kurşunla ölün’ dedi.”

1928 doğumlu, Demenanlı R.C. Hanım ile Kayseri’de görüşüldü

‘Askerleri gündüz gördük. Annem dedi ki, ‘Kızım’ dedi, ‘kandırıyorlar’ dedi, ‘sizi süngüyle öldürmesinler’ dedi, ‘kurşun değerse kurşun rahattır. Kurşunla ölün’ dedi. Süngüyle öldürmesinler sizi, kaçın’ dedi. Çorum’daki bacım da beş yaşına girmiş ya da girmemiş, daha annemin kucağında... Hemen o bacım kaçtı. Ben de onun arkasında kaçtım. Kaçtık, bilmiyoruz daha annem kaçtı mı, kaçmadı mı? Birbirimizden haberimiz yok. Ben bacımı kaybettim, göremedim nereden kaçtığını. Ben de ayrı gittim, bir meşenin altına girdim.”

“Sonra o oraklar, ... hatta topladılar yine avuç avuç aldılar, zorla oldu... Hep buğdaylar bütün telef oldu gitti”

Pertek köylülerinin buğdayları biçmek için kullandıkları orakların asker tarafından zorla toplatıldığına ilişkin anlatılar bulunmaktadır: 1938 yılında buğdaylar biçilemediği, açlık yaşandığı, ama o dönem hayatta kalmış olmaktan başka hiçbir şeyin önemli olmadığı da anlaşılmaktadır.

1930 doğumlu Pertekli P.A. Hanım şunları aktarıyor:

“Sonra o oraklar, ... hatta topladılar yine avuç avuç aldılar, zorla oldu... Hep buğdaylar bütün telef oldu gitti ha... Bir de yemek koydular, cevizin altında kazanları kurdular, askere yemek veriyorlar. Bana kap vermiş anam, der ki ‘git git’ der, ‘korkma, git sana da yemek verirler.’ Ben dedim ‘Bizi öldürürler ha...’ ‘Yok yok yok daha bir şey yoktur,’ dedi. Kabı elimde gördüm, ben taa uzakta durmuşum, böyle durmuş. ‘Gel gel gel’ dedi, ‘sana da vereyim fukara.’ Allah razı olsun o da biliyor ben gittim, öyle seviniyorum, öyle seviniyorum. Dedik, ‘ohh yemek getirdik.’ Ya ne yapalım? Askere hep dağıttı verdi, asker gelmiş ya açtır... Fevzi Çakmak’a da Allah razı olsun, yine adam af çıkarttı. Allaha şükürler olsun!”

Annesinin karnında Çankırı’ya sürgüne giden, Hörmek aşiretinden 1939 doğumlu Ş.V. Hanım sürgünde, Çankırı’da doğuyor. Babası bir yıl sonra Çankırı’ya gelebiliyor. O dönem ailesinin yaşadıklarını şöyle aktarıyor:

“İşte babam da diyor, ‘Biz asker önünde kaçtık, karın altına girdik, dere vardı, bizi süngüledi... Biz suyun içinde donduk, kaldık’ diyor. Kar, çığ gelmiş ya, suyun üstünü örtmüş, onlar da askeri görüyor, o suyun içine kaçıyorlar, o derenin içine kaçıyorlar, işte onlar geliyor, süngü ediyor, tüfek ediyor, ne yapıyorsa karın altında, altı su üstü kar öyle kalıyorlar. Gece oluyor asker çekiliyor, bunlar çıkıp kaçıyor dağa, kaçıyor öyle... Dedem vuruluyor. Dedem, babam iki kardeş beraber kaçmış, babam kurtuluyor, dedemle amcam vuruluyor... Mercan Dağları’nda, Erzincan’a kaçıyorlar, orada vuruluyorlar. İşte babam, onlar biraz, yani epey, iki gün mü kalıyor, bir gün mü kalıyorlar bilmiyorum, dönüyorlar, ‘gidip ölülerimizi

kaldırak' diyorlar. Geliyorlar, orada nasıl kaldırıyorlar, ne yapıyorlarsa yeri kazıyorlar, öyle elbiseleri yerin altına koyup gidiyorlar, gidip Erzincan'da teslim oluyorlar. Teslim olunca işte bir sene oralarda kalıyorlar. Hükümet araştırıyor, getiriyor, Çankırı'da yetiştiriyor, yani bize. Yetiştiriyor, orada işte neler çekmiş."

Anlatılarda devlet nezdinde "isyancı" olarak görülen aşiret üyelerinden kadın ve erkeklere ihbarda bulunmaları için işkence yapıldığına ilişkin bilgiler de bulunmaktadır. Örneğin 1940 doğumlu D.K. Hanım, annesinin, yaşadığı korku ve travma nedeniyle, kendisi 1,5 yaşındayken öldüğünü şöyle aktarıyor:

"38'den iki sene sonra dünyaya gelmişim. Babam naklediyordu. Benim anam Demenanlı olduğu için, [anama] 'Git kardeşlerini getir teslim et,' demişler. Annemgil gitmiş, bir dayımın bir kolu yokmuş. İşte yani ağır yaralıymış, gelmemişler teslim olmamışlar. Anam gelince anamı dövmüşler, tüfek kullanmışlar, 'Sen niye gittin getirmedin?' O da demiş, 'Yok gelmemişler.' Sonra ihbar ediyorlar, diyor ki, 'Bunun karısı Demenanlıdır, bu da Demenanlıymış, işte nerede, burada saklıyor.' Babamı götürüyorlar Tüllük'te, babam o zaman dil bilmiyor, bir şeyi yokmuş. Götürmüşler oranın muhtarına, o tercümanlık etmiş, demiş ki, 'İşte yok kimse, bunların büyükanne tarafı asıl Demenanlı, ama gerisi orada yoktur.' İşte ... kardaşların hepsini kırmışlar... Ben bir buçuk yaşındayken de anam ölmüş."

"Onlar milleti kırmış, milletin malıdır."

Anlatılarda 1937-38 yıllarında askeri operasyon ve direniş hareketlerinin daha çok bugün Tunceli merkez denilen, geçmişte Kalan, Sin, Mamekiye denilen bölgeler, Hozat'ın güneyi, Ovacık'ın kuzeybatısı, Çemişgezek'in kuzeydoğusu ve Nazımiye'nin batısında Kutu Deresi civarında olduğu belirtiliyor. Pertek, Mazgirt tarafında olaylar daha sonra gelişmiştir. Katledilenlerin ya da sürgün edilenlerin hayvan sürülerinin Elazığ'a götürüldüğünü belirten tanıklıklar bulunmaktadır. Pertek köylerindeki yoksul, maraba olan halkın yoldaki sürüden hayvan kaçırdığına, askerin götürdüğü sürüden hayvan aldığına ilişkin anlatılar bulunmaktadır.

1930 doğumlu P.T. Hanım şöyle aktarıyor:

"Biz gitmiştik dut dökmeye, bir kız gelmiş, böyle ölümlerin altından çıkmış. O zaman korku vardı ya kız geldi dedi ki, 'Ne olur bir avuç dutu verin bana yiyeyim.' Biz dut döktük, getirip pestil yapıyorlar. Pekmez yapıyorlar, hani reçel yapıyorlar. Fukaraya bir avuç verdiler bari. Kız öyle ince zayıf bir şey, sonra çıktı ki fakirdir. Ölümlerin altında kurtulmuş. Gitti Hüseyin Abbasgil getirdi, besledi zavallıyı. Ne yapsın? ... Ha işte o zaman davar getiriyorlardı, davarı köyden getiriyorlardı, herkes atıyordu oraya biz derdik haramdır. 'Niye, onun babasının malı mı o? Onlar milleti kırmış, milletin malıdır. Onlara ne?' [Ama] millet açtı, mecburen ... davarı çalışıyorlardı. Davarı böyle sokakta salıyorlardı, askerler de saldırıyor arkasına sürüyor, o da gizli alıyordu, atıyordu içeriye. Babam onlara derdi işte, 'Günahtır, niye alıyorsunuz?' Bir tane de benim kardeşim almıştı, Kamber... Babam 'Niye alıyor dedi?' O da 'Ne yapalım,' dedi, 'onlar da telefı getirmişler, onların malı olsa deriz ki onlarındır yazıktır. Bu halkın malıdır getirmişler.' Bir de yiyordular, ama ne yapsın açtılar, yokluktur, fakirliktir."

"38 olmuş. Dil yasak, konuşmayın hiç. Kürtçe konuştu mu götürürler. Biz de korkuyoruz, konuşmuyoruz."

Pertek ve Mazgirt tarafında olayların seyrinin daha farklı olduğu anlatılardan anlaşılmaktadır. Köy köy gezip marabalık yapanlar, askeri harekât başlayınca ağaların yanına sığınırılar. Babası Kırhanlı, annesi Kureyşanlı aşiretinden, maraba bir ailenin kızı olan P.T. Hanım o günleri şöyle aktarıyor:

“Çocukluğumda Pirinççik’e geldik, Hasbak’a geldik, Sumak’a geldik. Pertek’in köyleri. Karakar Böğütlan köyüne geldik. O zaman herhalde ben 11 yaşına girmiştım... Geldik oraya, dediler ’38 olmuş. Dil yasak, konuşmayın hiç. Kürtçe konuştu mu götürürler. Biz de korkuyoruz, konuşmuyoruz. Yani Türkçe konuşuyorduk, ama böyle tek tük. Böyle ara sıra yani. Dedeler evveli kendi diliyle konuşurdular. Dediler ki Pirinççik’te toplamışlardı ağaları, Alevi ağalarını toplamıştılar. Memli Ağa’yı getirmiştiler, Hüseyin Ağa’yı getirmişler, Hıdır Ağa’yı getirmişler Pirinççik’te, Mazgirt’te hep toplamış getirmiştiler... Babamla annem gitti. Böyle ben de eteğini tutmuştım annemin. Baktım babam ona Rayber der. ‘Memli Ağa’ der, ‘sen ne yaptın ki böyle oldu?’ Ama Allah var şahittir. Biz nasıl Türklere yardım etmişsek, Türk de bize yardım etmiş. Allah şahittir. Onlar da bizi bir odaya koydular. Bizi toplu şekilde topladılar, ağalarımız bizi odaya koydular. Orada da böyle gizli baktık... Böyle asker gelmiş, ... buğdaylar kelle vermişti, buğday neredeyse buğday olacak.”

Anlatıların bir kısmında Dersim ’38 ‘soykırım’ olarak tanımlanmaktadır. Siyasal angajmanı olan ikinci, üçüncü ve dördüncü kuşaktan kişiler soykırım tanımının geçmişte yaşananları daha açık ifade ettiğini düşünüyorlar.

“Dersim Kürt halkını, Alevi Kürt halkını soykırıma uğratmaktır”

1961 yılında Dersim’de doğduğunu, baba tarafının Kureyşanlı, anne tarafının Lolanlı olduğunu belirten işçi A.Ö.’nün ailesi Nazımiyelidir. Sürgün edilmemiş bir ailede doğan A.Ö. Bey’le ekonomik nedenlerle göç ettiği Antalya’da görüşüldü:

“1937-38 olayları tarihten gelen, Alevi Kürt halkına karşı beslenen düşmanlığın son bir halkasıdır bana göre. Yani daha önce de orada katliamlar olmuş. Osmanlı tarihi boyunca sürekli seferler olmuş, ama son yapılan tamamen, bana göre bir soykırımdır. Dersim Kürt halkını, Alevi Kürt halkını soykırıma uğratmaktır bana göre, yani benim düşüncem odur. Bunun başka bir izahı olamaz. Kendi il sınırları içerisinde yaşayan bir halkı kadını çoluğu, çocuğu suçlu, suçsuz ayırımı yapmadan katletmek başka hiçbir türlü izah edilemez bana göre. Kaldı ki, orada suçlu da yoktur bana göre, yani suçlu kimdir? Suçlu o halkın kültürünü, dinini yasaklayan zihniyettir bana göre. Şimdi başka halka, örneğin siz bilmiyorum nerelisiniz, hangi halktansınız, size de aynı şey yapılırsa, siz de doğal olarak aynı tepkiyi gösterirsiniz. En doğal temel insan haklarından biridir, refleks gösterilir. Bana göre bir soykırımdır. Bana göre devlet orada bir soykırım yapmıştır. Bunun ayrıntılarıyla, arşivleriyle açıklanması lazım ve halktan özür dilenmesi lazım bana göre. Yani olması gereken odur...”

Mobilya ticareti yapan, 1984 Adana doğumlu C.K. Bey’le Adana’da görüşüldü:

“Ben ’37-38 dönemini bir katliam olarak nitelendirenlerdenim. Kesinlikle Dersim insanının hiçbir suçu yokken işlenmiş bir katliamdır. Bize çıban diye hitap edenlerin yaptığı bir politik davranıştır. Biz hiçbir zaman başkaldırıda bulunmadık. Evet benim de ruhumda var asilik, ama bu asiliğin sözlükteki anlamı mı, devletteki anlamı mı, oraya bir çizgi çekmek lazım. ’37-38’de, duygusallığa belki bürüneceğiz, ama Munzur su değil de kan akıyorsa, bir dere insanlara, ölmüş insanlara bürünüyorsa, bu insanları toprak açıp açıp gömüyorsa ve bu

insanlar bir trenle başka yerlere sürgün ediliyorsa, biz bunu unutmayız.”

d. Dersim '38 Dersim Kökenli Olmayanlar Tarafından Nasıl Algılanıyor?

Sözlü tarih alan araştırması kapsamında kendisini Dersimli olarak ifade etmeyen ya da Dersim kökenli olmadığını belirten kişilerle de derinlemesine görüşmeler yapıldı. Bu kapsamda Dersim '38 olaylarına, sürgün edilenlerin yaşadıklarına tanık olan ya da aile büyükleri tanık olan kişilere ulaşılmaya özen gösterildi. Görüşülen kişilerin farklı siyasal görüşleri ve farklı sosyo-ekonomik konumları temsil edebilmesi bakımından çeşitlilik sağlanmaya çalışıldı.

Alan çalışması kapsamında Balıkesir, Bilecik, Çorum, Diyarbakır, İstanbul ve Kayseri’de kendisi ya da aile büyükleri Dersim '38 mağdurlarının yaşadıklarına tanık olmuş veya evlilik ya da arkadaşlık ilişkisiyle haberdar olmuş kişilerle görüşüldü. Bu kişilerden biri aile kökeni itibariyle Pertekli ve Sünni Türk bir aileye mensup olduğunu belirtti. Her ne kadar o yıllarda Pertek coğrafi bakımdan Dersim sınırları içerisinde görülse de, Kürt Alevi, Kırmanc/Zaza Alevi ve bazı Türk Alevi bölgelerinde uygulanan ‘imha’ operasyonu Sünni Türk nüfusun yaşadıkları yerde uygulanmamıştır. O nedenle bu kişi Dersim kökenli olmayanlar kategorisinde yer almaktadır. Aşağıda anlatıcının belirttiği üzere, Pertekli Sünni Türkler Dersim '38 travmasını izleyici olarak yaşamışlardır.

“Bizim Pertekliler de kendilerini Dersimli kabul etmezler, Dersimle bir bağlantılarının olduğunu düşünmezler.”

Bu görüşmelerden en dikkat çekici olanlarından biri eski TKP’li, ailesini Pertekli Sünni Türk bir aile olarak tanımlayan iktisatçı M.M.O. Bey’le İstanbul’da yapılan görüşmedir. 1928 doğumlu olduğu için 1937 askeri harekâtı öncesinde ve sırasındaki silah toplanmasına, 1937’de Atatürk’ün Pertek’e ziyaretine çocuk yaşta tanıklık etmiş. Dersim '38 öncesine ve sonrasına ilişkin hem tanık olduğu olayları hem de nasıl algıladığını anlattı:

“1928 yılında Hozat’ta doğdum. Babam Hozat’ta ilkokul başöğretmeniydi. Sene 1928. Aslen Pertekliyiz. [Pertekliler] Dersimli olduklarını söylemezler, değillerdir zaten. Dersim bizim kuzeyimizdeki bir coğrafi bölgenin ismidir. Bizim Pertekliler de kendilerini Dersimli kabul etmezler, Dersimle bir bağlantılarının olduğunu düşünmezler. ... Şimdi bir defa Perteklilere göre Dersimliler, Dersim’de ayaklananların hemen hepsi kendi mezheplerinin dışında Alevi ve Kızılbaş, Perteklinin gözünde... Milliyetçilik o dönemde o yıllarda, ta Osmalı’dan kalma bir durum olarak milliyetçilik bilinci yoktur. Onlar için din ve mezhep ayrılığı, farklılığıdır önemli olan; o dönemde Pertekliler için, Tunceliler için hemen hemen Doğu Anadolu’daki bütün iller için, hatta Türkiye için. Milliyetçilik henüz yeni yeni, yani Mustafa Kemal’in merkezi üniter bir devlet, cumhuriyet kurma politikasının gereği olarak fişiklenen bir milliyetçilik hareketi vardır ki, bu aslında İttihatçıların son dönemlerinde Ziya Gökalp’lerden başlayan bir Türkçülük akımı, milliyetçilik, Türkçülük akımı vardır. 1930’larda doğuda henüz esamisi okunmayan bir hareketti Türkçülük... Bütün İç Anadolu, güneydoğusu, doğusu kendilerini tarif ederken, tanımlarken Müslüman diye nitelerler ve o şekilde tanımlarlar kendilerini. Yani milliyetçilik, Türkçülük o dönemde yoktur... Doğu Anadolu’da din farklılığına göre insanlar ayrılırlardı.

İlkokula Pertek’te başladım. Hatta bu arada babam öğretmenliği, mesleği dolayısıyla Hozat’tan sonra Çemişgezek’e [tayin oldu]... Çemişgezek’te 1932-33 yıllarında öğretmenlik yaptım. Dolayısıyla Cumhuriyet’in onuncu yıldönümünü çok iyi hatırlıyorum. Otuz üç yılında

Çemişgezek'te yapıldı. Büyük merasimler, geçit alayları, şenlikler... Ben o zaman sene 1933 olduğuna göre beş yaşındaydım... Olayları iyi hatırlıyorum. Çemişgezek'teyken bir iki defa kış aylarında hangi aylar olduğunu hatırlamıyorum bir iki baskın oldu, Ovacık tarafından. Baskın yapan aşiretin ismini de bilmiyorum. Çemişgezek ilçe merkezine eşkıyalar baskın yaptı dediler. Bu baskında bazı dükkanları yağmalamışlar ve çekip gitmişler. [Biz] '37-38 Dersim isyanı ve olaylarını -babamın tekrar Pertek'e nakli yapıldığı için memleketimize döndük- Pertek'teyken yaşadık. '37'nin Eylül ayıydı galiba, Eylül ayı evet hatırlıyorum: Mustafa Kemal Atatürk yanında Celal Bayar, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Nafia Vekili yani Bayındırlık Bakanı, galiba Fevzi Çakmak da vardı, Fevzi Çakmak ve Dördüncü -merkezi Elazığ'da olan- Dördüncü Umumi Müfettişlik Korgenerali yani Müfettişi Abdullah Alpdoğan da yanında olmak üzere Pertek'e geldiler... Eylülün ortası olduğu için, eylülün galiba ortasıydı evet, henüz okullar açılmamıştı. Çünkü o zamanlar okullar ekim başında açılıyordu, 1 Ekim'de açılıyordu. Mustafa Kemal'in işte Pertek'i ziyareti haberi alınınca kaymakamlık tarafından öğrencilere, ilkokul öğrencilerine karşılamak için, yapılacak olan merasimde karşılamak için o törende bulunmak üzere haber salmışlar. Pertek'in yedi mahallesi var, daha doğrusu ufaklı irili yedi mahallesi, o mahalleden ilkokul öğrencisi olan çocukların ilçe merkezinin kaymakamlık mahallesi olan İstiklal Mahallesi'nde yapılacak olan törende bulunması için haber saldılar, oraya gittik. Yani iyi hatırlıyorum, dizildik sıra sıra. Mustafa Kemal Elazığ'dan bir otomobil konvoyuyla birlikte, o sırada Murat Nehri üzerinde beton köprü henüz yapılmamıştı, ahşap köprü vardı ve o ahşap köprü daracık, biraz da bakımsızdı yani pek fazla netameli bir durumda değildi, o köprüden geçerek Pertek'e geldiler. Ve o zaman 1937 Eylülü, evet... Sabiha Gökçen de var. Yanına Sabiha Gökçen'i de almıştı, öbürleri biraz daha, bir iki adım geriden takip ederek... Törenin yapıldığı yerde hepimizin suratlarına böyle tek tek bakarak adeta, yürüyerek Halkevi'ne doğru gitti. Orda kendisine hazırlanan dinlenme yerinde kahvesini, suyunu içti. ... Mustafa Kemal'in Pertek'i Eylül ortasında ziyareti sırasında o zaman Seyit Rıza'nın Elazığ'daki mahkemede mahkemesi devam ediyordu. Yani Mustafa Kemal'in Elazığ ve Pertek'i ziyaretiyle Seyit Rıza'nın mahkemesi ve idam edilişi arasında, daha doğrusu idam edilişi arasında üç dört gün fark vardı.^[30] Önce miydi sonra mıydı, pek hatırlayamıyorum... Fakat o kadar yakın bir tarih var ikisi arasında. Seyit Rıza'nın idam edildiği yer Elazığ'da Buğday Meydanı'ydı. Kendisi, oğlu ayrıca yedi de aşiret mensubu veya aşiret reislerinden yedi kişi Buğday Meydanı'nda idam edildiler... İdam sahnesinde (sehpasında) Seyit Rıza kendisini cellada teslim etmemiş yani ipi, idam ipini kendisi yürümüş ve boynuna geçirmiş, kendi eliyle boynuna geçirmiş. Ayağının altındaki sandalyeye tekme vurmış ve kendi kendini asmış. Asmadan önce, tabii idam edildiği saat şafak vakti, gece, şafaktan da hatta önce, o meydanda kimsecikler yokmuş. Sadece görevli olanlar orda o idam sahnesinde bulunmuş. Kendisinin suçsuz olduğunu, masum olduğunu söylemiş; yapılanların haksız, zulüm ve günah olduğunu söylemiş. Tekmeyi vurmuş ve de ipte sallanmış. Adamın idam edilmesi için mahkeme, yaşı büyükmüş bunun yaşını küçültmüşler, idam edilmesi için. O dönemde kaç yaşında olanların idamlık hükmünü müebbede çevirip hapse attıklarını bilmiyorum, ama bunu asabilmeleri için yaşını küçültmüşler. Oğlunun yaşı küçükmüş, on altı on yedi yaşındaymış, onun da yaşını büyütmüşler, yirmi bir yirmi iki mi ne yapmışlar ve babasıyla birlikte oğlunu da asmışlar. Ayrıca o yedi kişiyle beraber. Aslında mahkeme sanıkların on biri hakkında idam cezası vermiş. Bunun dördü yaşları geçkin, büyük olduğu için otuz yıla mahkûm olmuşlar. Seyit Rıza, oğlu ve geri kalan diğer beş kişi idam edilmiş. Seyit Rıza yaşı küçültülerek, oğlu yaşı büyütülerek idam edilmiş. O geri kalan dört

kişi var ya yaşları dolayısıyla otuz yıla mahkum edilenler, onlar da zaten daha sonra hapishanede ölmüşler. Yani hapishane sürecinde. Seyit Rıza'nın ölümünden sonra, aşağı yukarı iki iki buçuk ay sonra İkinci Dersim Harekâtı başlatıldı. Yani Birinci Dersim Harekâtı '37'de mart mı şubat mı ayında başlıyor, Seyit Rıza'nın yakalanmasıyla, Elazığ'a getirilip, ... mahkeme edilip, asılmasıyla daha doğrusu yakalanması galiba eylül başında oluyor. Eylül onunda mahkeme başlıyor Elazığ'da; on gün, beş-on gün içinde işi hallediyorlar. Mahkeme -sözümüne mahkeme oluyor- ve 20 Eylül'den önce asıyorlar bunları... Böylece Dersim harekâtının birinci bölümü Seyit Rıza'nın ve arkadaşlarının ölümü, idam edilmesiyle kapanmış oluyor birinci bölüm. İkinci harekât iki iki buçuk ay sonra yani 38'in Ocağında falan başlıyor... İkinci harekât da çok kanlı bir biçimde [yürütüldü] ve '38'in ağustos ayında bitti. Gayet iyi hatırlıyorum, '38'de 30 Ağustos bayramı sırasında Elazığ Uluova'da büyük bir askeri geçit töreni yapıldı. Bizim Pertek'ten de kamyonlara doluşturdular bizleri ... O askeri geçit törenini seyretmek için -herhalde ibret-i alem [için] olsa gerek- öyle bir niyetle bizi Elazığ'a götürdüler. Orda ben hatırlıyorum yani 1938 Ağustos'u, işte on yaşımdayım. Sıcak bir ağustos günüydü. Askerlerin geçit törenini bütün süvari, piyade, topçu birliklerinin bir arada geçişini seyrettik efendim, o ağustos sıcağının altında. Ondan sonra bitince merasim, tekrar kamyonu bindik, döndük geldik Pertek'e. Yani o olaya bizzat şahit oldum...

'37-38 Harekâtı'nın yapılmasının sebebi ... Dersimliler açısından şu: Aynen Şeyh Sait'in halifelüğün kaldırılmasına itiraz etmesi gibi. Dersimlilerin Osmanlı'dan beri yaşayageldikleri geleneksel bir özerk, muhtar ilişkileri var merkezi hükümetle. Ankara, üniter devlet yapısı gereği olarak Dersim'in bu özerk, muhtar haline son vermek, [bölgeyi] doğrudan merkeze bağlamak [istiyor]. Merkeze bağlamanın da göstergesi [olarak], 1) askere alınma, askere gitme mecburiyetini kabul etme; 2) vergi verme; 3) merkezi hükümetin kanunlarına riayet, uyma koşulları dayatılıyor Dersim halkına ve aşiretlere. Aşiretlerin itirazı buna. Merkezi hükümetin kendi üzerlerinde kurmak isteği merkezi bir yönetim ve denetim politikasına itiraz ediyorlar... Ve bununla bir isyan hareketi başlatmak üzere kendi aralarında bir birlik çağrısı yapıyor Dersim aşiretleri, Seyit Rıza'nın öncülüğünde. Rivayet edilir ki Seyit Rıza Ankara'nın kendileri üzerinde uygulamak istediği bu politikayı reddedip, ona karşı direnmek için diğer aşiretlere haber salıyor. Yani kimlere, hangi aşiretlere? Demenamlara, Bahtiyar aşiretine, -kendisi Abbasuşağı'ndan, Seyit Rıza Abbasuşağı aşiretinin reisi- ondan sonra Kureyşanlılara, Yusufhanlılara... Bir tane daha vardı onun reisi de Cebrail'di galiba. Çeşitli aşiretlerin reislerine haber iletiyor ve Munzur kenarında bir buluşma ve görüşme için, kendi aralarında bir karara varmaları, ortak bir karara varmaları için haber gönderiyor ve gerçekten orada bir araya geliyorlar. Seyit Rıza bunların Ankara'nın merkezi hükümete bağlanma politikasına itirazını [sadece] asker ve vergi [meselesiyle] açıklamıyor. 'Bunlar karılarımıza bile sahip çıkacaklar' [deniliyor]. ... Böylesine bir propagandayla onları bir araya getirmiş. Ve de işte Seyit Rıza'nın öncülüğünde bir isyan patlatıyorlar. Ankara zaten kendisini hazırlamış. Daha İnönü'nün Dersim Islahat Reformu Kanunu'yla Dersim'de yapmayı düşündüğü düzenlemenin neler olması gerektiği 1934'te ... belirlenmiş. Dolayısıyla Seyit Rıza'nın bu yaptığı aşiret reisleriyle toplantı ve orada alınan karar sonucunda başlayan bir direniş harekâtı Ankara'nın da bir anlamda arayıp da bulamadığı bir olay oluyor adeta. Yani oraya nihai bir çözüm biçimini dayatmak için '37 askeri harekâtını başlatmanın bir vesilesi, sebebi oluyor. Hani dediniz ya bu '37-38 harekâtının Dersim açısından sebepleri ne olabilir diye, bilebildiğim bu benim. Yani Dersim'deki aşiretlerin Ankara merkezi hükümetinin dayatmış olduğu doğrudan merkeze bağlı, Osmanlı'dan beri gelen o özerklik, muhtariyet

durumuna son vermek için dayatmış olduğu politikalar Dersimlilerin direnmesine, dolayısıyla isyan etmesine sebep olmuş oluyor...

“Onların Dersim İsyanı’yla hiçbir ilgileri yoktu.”

Pertek genellikle Türk nüfusunun, Türk Müslüman ve Sünni Hanefi mezhebine bağlı Türk nüfusunun ağırlıkta olduğu bir kasaba. Yani o iki bin, iki bin beş yüz nüfuslu dediğim küçük kasabanın nüfus ağırlığı Sünni, Hanefi. Beş on ev de Kürt kökenli Alevi Kızılbaş olan aileler de vardı. Bu Dersim Harekâtı sırasında Abdullah Paşa’nın emriyle bu ailelerden hemen hemen hepsini yine Ermenilere yapıldığı gibi Murat Nehri’ne götürüp orada, derede süngülediler, öldürdüler. Ki onların Dersim İsyanı’yla hiçbir ilgileri yoktu... Dördüncü Umumi Müfettiş olan Abdullah Alpdoğan Paşa’nın fermanıyla Tunceli’nin bütün kasaba ve köylerinde, nahiyelerinde bir silah toplama seferberliği yapıldı. Bilaistisna, yani silah var mı yok mu evde, hanede hiç sorulup, sual edilmeden herkes dedi, her aile, her hane en az bir silah getirip teslim edecek. Tabi bizden de istedi. Pertek’te her aileden istendiği gibi. Bizde silah yok. Yani o kadar ki, av tüfeği bile yoktu. Amcam, en küçük amcam kalktı, Murat Nehri’ni geçti yüzerek -sığ tarafından, nehrin sığ tarafından geçti. Ve karşı bilmem ne bağları denir, ordan kaçak silah satın aldı getirdi, götürüp jandarma karakoluna teslim edildi. Yani bizde olmayan silahı satın alarak temin ettik, getirip emre bağlı olarak jandarmaya teslim ettik. Bütün aileler de aşağı yukarı aynı durumdaydı, yani Pertek’in sakinleri içerisinde öyle silah sahibi, evinde silah bulunduran pek az insan vardı. Ha diğer kasabalarda da yani Pertek’in dışındaki diğer ilçelerde, köylerde aynı şekilde uygulanmış ve ne kadar silah toplanmış bilemiyorum tabii. Bizim Pertek’ten de ne kadar silah toplandığına ilişkin bir fikrim yok. Yalnız böyle adeta genel bir savunma yapıldı, dolayısıyla herkes silah temin edip bulunduğu bölgenin karakoluna teslim etmek zorunda kaldı.

Pertekliler 1937-38 Dersim İsyanı ve Harekâtı’nı nasıl karşıladılar, ne düşündüler, ne tavır aldılar? Bunu belirleyici olarak Perteklilerin Dersimlilerden farklı olan mezheplerinde aramak lazım. Dediğim gibi Pertekliler Sünni Hanefi’dir, Dersimliler Alevi Kızılbaş’tır. Milliyet farkı yoktur. Ama Kürtlere karşı, hele hele Alevi ve Kızılbaş Kürtlere karşı Pertekli Sünni Hanefiler arasında oldukça dışlayan bir bakış vardır. Onları ötekileştirmişlerdir. Hakir görürler. Bu hakir görüşlerinde belirleyici olan unsur dediğim gibi dini mezhep farklılığıdır. İkinci etken de Kürtlük ve Türklük; çünkü bizimkiler kendilerini Sünni Hanefi kabul ettikleri gibi ayrıca Türk kabul ederler. Kürtlükle bir bağlantılarının olmadığını düşünürler. Oysa Dersim ‘37-38 Harekâtı’nı, direnişini yapan Dersimliler hemen silme itibariyle Alevi ve Kızılbaş. Bu çok önemli ayrım ve farktır, Sünnilerle Kürtler, Alevi Kürtler arasında önemli farktır. Dolayısıyla bu isyan hareketinde de bakışları ona göre. ... Merkez, Pertek’i Tunceli vilayetinin içerisinde bir kasaba olarak görür. Ve Tunceli Kanunu’na uygun olarak o kanunu öbürlerinden ayırt etmeksizin uygular. Yani Hozatlıya, Pülümürlüye, Nazımiye’ye, Mazgirt’e uyguladığı gibi Pertek’e de o Tunceli Kanunu’nun gereğini yapar... Buna rağmen Pertekli bu harekât sırasında psikolojik olarak, eylem ve düşünce, düşünsel olarak Ankara merkezi hükümetinin yaptıklarını normal, haklı bulur. Yani Dersimlinin yanında değildir. Yanında olmamak, karşında olmaya varan bir kerteye de götürür onları. Dolayısıyla ‘37-38 Harekâtı sırasında ordunun, askerin Dersim’de gerçekleştirdiği baskı, terör, kıyım, katliam olaylarına bakışı da Perteklinin farklı değildir merkezi hükümetten. Yapılması gerekli operasyon olarak, diyelim, kabul eder. Çünkü özellikle en yakın tarihte, yani 1921’de Koçgiri İsyanı’nı yaşamıştır, o Koçgiri İsyanı sırasında da Pertek’in aşiretler tarafından basıldığını ve talan

edildiğini yaşamıştır. Bu fiili yaşanmışlık durumu nedeniyle de Kürtlere, Dersimlilere, onların isyanına, direnmesine katılmamışlardır, sempati duymamışlardır, hatta haklı bulmuşlardır bunlara yapılan mezalimi. Bu çok önemli bir noktadır. Yani Sünnilik ve Alevilik, Aleviliğin Kızılbaşlık kolu [ile] Sünniliğin Hanefilik kolu gibi iki karşıt dini inanç sistemi içerisinde bulunan insanların veyahut grupların birbirlerini ötekileştirmeleri gayet anlaşılır bir şey.”

Bu görüşmeler arasında lise yıllarında Dersim sürgünü olan komşularından söz eden emekli bürokratin anlatısı dikkat çekicidir.

“Ama niye yerinden edildi? Dünyanın her yerinde buna benzer uygulamalar olması bizi mazur göstermez”

1920 Niğde doğumlu S.Ö. Bey emekli bir bürokrat. Memur ailesi çocuğu olduğu için ilk, orta ve lise öğrenimini Anadolu’nun farklı illerinde tamamladığını belirtti. Lise öğreniminin ilk iki yılını Afyon’da tamamladıktan sonra, 1938 yılında Birinci Umumi Müfettiş olan amcasının yanında lise son sınıfı okumuş. S.Ö., 16-17 yaşlarındayken Dersim sürgünü olan komşularından söz etti:

“Doğu Anadolu’daki ağalar, beyler Anadolu’nun başka yerlerinde oturmaya mecbur edilmişti. Onlardan bir tanesi [Afyon’da] bizim komşumuzdu. Annemle, evin hanımı, ailenin anası iyi dostlardı. Evin babası çekingen bir zattı. Babam galiba bir ya da iki defa konuşmuştur kendisiyle, ama o çekingendi fazla gelmezdi... Babamla galiba bir kez görüşmüşler de, ama ondan sonra aralarında git gel olmadı... Türkçe biliyorlardı. Zaten dünyanın her yerinde azınlıkların başını çeken kişiler devletle arada aracılık yaptıkları için ana dili bilirler. Onun gibi Türkiye’deki bütün aşiretlerin başlarındaki kişiler, onların adamları meramlarını çok iyi anlatacak kadar Türkçe konuşurlar. Hatta bir kısmı bayağı yasa bilir... Oğulları bizim mahalleden arkadaşlarımızdı. Onlardan duyardık... Aynı yaşlardaydık. Gönü tok çocuklardı. Böyle bizim o zaman bir tabirimiz vardı, ‘Şimşik’ derdik. Şimşik, hırpani gezen, efendim bir şey istemeye her zaman hazır olan adam. Hiç şimşik değildi bu çocuklar. Bir şey ikram edildiği zaman evvela almak istemezlerdi. Çocuktuk, bir şey elimizde olduğu zaman bölüşmek isterdik... Sonradan, sonradan onun öyle (sürgün) olduğunu öğrendim. Bilmiyorduk. Tabii bir insanı yerinden etmek çok ağır bir şeydir. Ama niye yerinden edildi? Dünyanın her yerinde buna benzer uygulamalar olması bizi mazur göstermez. Ama Türkiye’de unutmamak lazım ki, Kürt kökenli yurttaşlarımızın otuzdan fazla başkaldırısı olmuştur. Bunlardan önemli bir kısmı yurtdışı bağlantılı işlerdir... Amcamın arkadaşları tabii bizimle konuşmazlardı. Askeri harekâta bulunanlardan duymadım, ama sanıyorum ki orada demin söylediğim o askeri arkadan vurma hikâyeleri, askerin buna karşılık, ondan sonraki operasyonlarda köylüye çok kuşkuyla yaklaşıp ona göre tavır alması sanırım çok dramatik hallere meydan vermiştir. Ama olaylar zamanına göre, şartlarına göre diyelim, o şartlarda bugün çok kötü gördüğümüz koşullardan başka koşulda mümkün değildir... Genelkurmay’ın Harp Tarihi Dairesi’nin yayımladığı belgeler var. Onlardan bir tanesini hatırlıyorum. Orada deniyordu ki, ama yerini tam bilmiyorum, hatırlamıyorum şimdi, bir isyancı gurubun kovalanması sırasında köyde hasat zamanı bir sap yığınının yanından geçerken köylülere soruyorlar, ‘Üç tane beş tane eşkıya bu taraflardan geçti, gördünüz mü?’ Onlar da ‘Şöyle geçti’ diyorlar. Öyle geçti denilen taraflara yöneldikten sonra o sap yığınının içinden çıkan 3-5 tane eşkıya, o gidenleri arkadan tarıyorlar. Bundan sonra, o birlikler geçtikleri yerdeki bütün sapları, samanları muhakkak

denetliyorlardı. Denetleme imkânı yoksa, acele ise, kuşku, daha önce sabıkası olan yerlerde ise başka şeyler yapıyorlar, bunları duymuştuk... İnsan, canının tehlikede olduğunu gördüğü zaman ölçsüz güç kullanır. Mesele burada. Siz eşkıyayı takip ediyorsunuz, güveniyorsunuz oradaki kişilere, onlar sizi yanlış yöne gönderiyor hemen arkadan çıkan, onların orada sakladığı adamlar sizi vuruyor, arkadaşınız ölüyor. Siz yeniden aynı bir tip operasyona başladığınızda, oradaki bir saman yığını, sap yığını nasıl karşılırsınız? Veya unutmayın ki, herkesin canı çok değerlidir. Onu korumak için ne gücü varsa kullanır. O bakımdan yapılan, böyle oturup da muhakeme edilerek eğrisi doğrusu falan hesap edilerek, oluşan bir şey değildir. Canı tehlikededir, kötü olduğuna, çok zararı olduğuna inandığı kişileri takip etmektedir. Onu takip ederken ona engel olacak, daha kötüsü kendisini öldürecek kişilere karşı tedbirli olmak zorundadır. Bunu yaparken onun gıdası olan buğday saplarını yakabilir, maalesef kaçınılmaz bunlar. Hangisi daha önce başlar onu bilmek çok zordur.”

“Dersim de, dediğim gibi bir bölge, büyük bir millet, hepsi baskı altına alınıyor katliama uğruyor, işgal ediliyor, yakılıyor, yıkılıyor.”

1941 yılında Bitlis’te doğan İ.T. Bey’le İstanbul’da görüşüldü. Kendisi, doğmadan önce, 1939-40 yıllarında Mutki yöresine yapılan askeri bir harekât sırasında ailesinin evinde kalan bir askerle ilgili babaannesinin aktardıklarını anlattı

“Ben Bitlis ilinin Mutki ilçesine bağlı Meydan köyünde 1941’de doğdum. Gerçi kimliğimde ‘43 yazılıdır fakat 2 yıl sonra yazılmışım. Bunu sonradan öğrendim. Benim doğduğum yıllarda biliyorsunuz İkinci Cihan Savaşı vardı dünyada. Hemen hemen memleketimizin her tarafında bir kıtlık, yokluk var, bir sıkıntı var. Bu tabii ki bizim o bölgeye de yansımıştı. Ben küçük yaştayken babam vefat etmiş ‘44’te. Küçüklüğümüz işte öyle köylerde geçti. Okul filan bölgemizde hiç yoktu. Türkçe bilen de hiç yoktu. Biz kendimiz Zazaca konuşurduk, Dimilice yani. Ha çevre köylerimizde çoğunlukla Kurmanci, Kürtçe’nin Kurmanci lehçesi konuşuluyordu. Türkçe hiç kimse bilmiyordu... 1950’de bizim nahiyede, Meydan’da okul yapıldı. İlkokula gitmeden abim bana demişti ki, ‘11 numara İ.T. denildiği zaman buradayım diyeceksin, öğretmen listeyi okurken.’ Tabii ben İ.T.’nin benim adım olduğunu biliyordum ve heyecanla bekledim. Öğretmen ‘11 numara İ.T.’ dediği zaman bağırdım, ‘buradayım’. O zannetti ki Türkçe biliyor. Çok sevinmişti öğretmen. Bizim öğretmenimiz de Elazığ’ın bir yöresindendi, aslen Dersimliydi ve Alevi’ydi aynı zamanda. Onların ailesi de o tür şeylere uğramışlar zorunan. Bak öyle bir korku sarmıştı ki, adam 3 yıl öğretmenlik yaptı bizim köyde, hiç Alevi olduğunu veya Kürt olduğunu ne açıkladı ne de sezdirmek istedi. Biz de dolaylı ve eşinden öğrendik sonradan. Millet artık onu seviyordu, kimse onu üzmemek için kimse de oralı olmuyordu. Bak o kadar etki yapmıştı, İsmail Şen. Kendisi Kürt ve Alevi’ydi... Ama çok değerli bir öğretmendi. Bize çok büyük emekler verdi. Onun sayesinde birçok şeyler [öğrendim] ben o zaman. Temelim öyle sağlam geldi. Medreseye giderken o genel bilgi, genel kültür sanki benim işime çok yaradı. Bana bir güç verdi, bir yol gösterici oldu. Ve ilkokulu bitirdikten sonra medreseye gittim. 1963’e kadar medresede okudum... O tarihlerde geçmişten kalan bir medrese kalıntısı devam ediyordu henüz. Demokrat Parti döneminde biraz canlanmıştı, müsamaha edilmişti ve veriliyordu. Gayriresmiydi yine, ama yaygındı. Özellikle Kürdistan’da yaygındı. Biz de ondan yararlanarak okuduk. Ve özerkti, yani resmi bir tarafı yoktu. Biraz da hocanın inisiyatifine bağlıydı, ders veren hoca efendinin inisiyatifine bağlıydı. Bizde hocalara ‘Seyda’ derdik, ders veren hocalar, alimler... Eğitim dili, bizim okuduğumuz

kitaplar Arapça'ydı. Tabii biz bunu Kürtçe izah ediyorduk, açıklıyorduk birbirimize ve Kürtçe anlatıyorduk. Ayriyeten birkaç tane [Kürtçe] küçük kitap da vardı. ... Rahmetlik anam anlatmıştı. Ben oradan duymuştum küçükken... Anam bir gün şöyle anlattı: Askerler Mutki üzerine gelince Mutki'de bizim bazı çevreler hem askerlik yapmazlardı hem vergi vermezlerdi. Burası Osmanlı dönemi boyunca da zaten devlete hiç itaat etmemiş bir bölgedir. Dağlıdır asidir. Oraya ulaşım zordur. Ve kimse askerlik yapmazdı, zaten Mutki'de askerlik alışkanlığı hiç olmamış hiçbir dönemde. Şimdi Cumhuriyet döneminde bunlara askere gideceksin, vergi vereceksin, hükümete itaat edeceksin [demişler]. Bunlar direnmişler. Devlet başta fazla bunların üzerine gitmemiş, ama Şih Sait hareketinden sonra özellikle Dersim Harekâtı'ndan sonra fazla gitti... Cumhuriyet döneminin '38 yılından sonra askerler Mutki'ye gelmişler. Burada bir asker hastaymış herhalde. Bir asker de yanına koyarak bizim eve bırakmışlar. Demişler bu askeri burada saklayacaksınız, besleyeceksiniz, biz dönünceye kadar. Bu hastadır. Birini de yanına koymuşlar. Benim nenem de rahmetli çok iyiymiş. Bu hasta askere bakıyormuş. Yediriymiş, içiriymiş, bakıyormuş filan. O sağ asker (yanına bırakılan) meğerse Kürtmüş, Bingöllüymiş. Annem anlatıyordu: Bu gizlice benim neneme yani daha doğrusu annemin kayınvalidesine demiş ki Kürtçe, 'Sen bu köpek herife niye bakıyorsun? Bu -çok affedersin- şerefsizdir,' bilmem ne. Nenem demiş ki, 'Niye ya, bu yazıktır, hastadır'. Asker 'Ya' demiş, 'ana,' Kürtçe demiş, 'Tı bızaniye ey Dersime çikeriye, te na çimek day.' 'Sen bilseydin bu Dersim'de ne yapmışlar, sen buna bir kemik bile vermezdin. Sen onu bile vermezdin. Bunu gebertirdin, bırak gebersin gitsin.' Nenem sormuş, 'niye filan, ne olmuş?' Demiş, 'Dersim Hareketi'nde biz beraberdik, ben de ordaydım. Bu nice insanları yok yere, çoluk çocuk, kadın demeden süngüleyip öldürüyormuş. Hiç sanki canlı bile değil. Öyle acıma duygusu hiç yok. Zalım dinsizin biridir. Bırak gebersin,' filan. Ama maalesef bizimkiler, işte korkusundan ona bir şey yapmamışlar. Çünkü asker korkusu var. Yani o askere iyi bakılmasa, gelse bir şey duysa bizim evi yakarlar. Ordaki insanları öldürürler. Ne arayan var ne soran var ne bir şikayet merci var... Türkiye'nin genelini düşündüğümüz zaman birçok bölgeleri var. Bu bölgelerde de birçok isyanlar, harekâtlar veya devletin kalıbına uymayan bazı şeyler, tepkiler olmuştur. Fakat hiçbir yer öyle Şeyh Sait hareketi gibi, Seyit Rıza hareketi gibi olmamıştır. Eğer Şeyh Sait hareketinde, Seyit Rıza Dersim hareketinde olsun, bir Kürtlük korkusu olmasaydı devlet de böyle acımasız olarak üstüne gitmezdi ve katliam yapmazdı, soykırım yapmazdı. Mesela bazı yerlerde bu tür şeyler, kanuna aykırı hareketler olmuştur, ama devlet ne yapmış, gitmiş orada o bölgede o insanları yakalamış, belki idam da etmiştir veya cezalandırmıştır ve orada bitiyor, bir başka köye kimse saldırmamış artık. Ama Dersim öyle değil ki. Dersim de, dediğim gibi bir bölge, büyük bir millet, hepsi baskı altına alınıyor katliama uğruyor, işgal ediliyor, yakılıyor, yıkılıyor."

"O İslamcı Kürtler, mesela bir Türk'ü, bir Arabı kardeş biliyor, ama bir Alevi'yi kardeş bilmez, çünkü onun sapık bir inanca sahip olduğunu söyler."

İ.T., Dersimliler ile Kemalizm arasındaki ilişkiyi de şöyle açıklıyor:

"Ulusal bir birlik içerisinde kendi kendine egemen olmayan bir millet, bir topluluk, bir ulus içinde çok farklılıklar oluyor. Düşünün mesela okuma yazma birliği yoktur, eğitimde birlik yoktur, devlet yönetiminde yoktur, pazarda yoktur ve Kürdistan paramparça olmuş bir bölge olarak veya bir coğrafya olarak diyelim, birisi Arapların egemenliğinde, birisi Farsların egemenliğinde, birisi Türklerin egemenliğinde. Dikkat edersen her yönüyle parçalanıyor bu

insanlar, sadece ülkeleri değil, beyinleri, zihinleri, anlayışları, dilleri her şey parçalanıyor, özleri. Biri Araplaşıyor, Arap kültürü egemen oluyor, birisi Fars'ın, biri Türklerin. Kürtler de bu parçalanmadan dolayı farklı duruma gelmişler. Bugün artık Dersimliler, diyelim ki bir Serhadliler, bir Harranlılar elbette ki birbirlerinden çok farklı bir duruma gelmişlerdir. Şimdi Dersim de hem bölge itibarıyla dağlık hem de mezhep olarak da Alevidir ya, Sünnilerde bak öyle bir düşmanlık yaratılmıştır ki, öyle bir nefret yaratılmıştır ki, artık mum söndürme olayları, bilmem haramlık, ... ne bileyim işte Sünnilere bir şeyler anlatılıyor, nefret ediyorlar yani. Biz Müslüman kardeşiz dedikleri zaman o İslamcı Kürtler, mesela bir Türk'ü, bir Arabı kardeş biliyor, ama bir Alevi'yi kardeş bilmez, çünkü onun sapık bir inanca sahip olduğunu söyler... Ben hep şöyle düşündüm. Ben yine de öyle düşünüyorum. Bir, Kürtler bir millettir, başlı başına bir millettir. Yani başka bir milletin parçası değil, yedeği de değil, yavrusu da değil. Başlı başına bir millettir. Yani bir Türk, bir Arap, bir Fransız, bir İngiliz, bir Alman, bir Yunan, bir Rus ne ise bir Kürt de öyle bir millettir. Ve bu milletin de üzerinde yaşadığı bir ülkesi var, coğrafyası var, vatanı var. Adı da üzerinde: Kürdistan... O zaman Kürtlerin bu coğrafya üzerinde hâkim bir egemenlik hakkı vardır. Her millet gibi, kendi egemenlik hakkı vardır kendi toprağında, bir Türk'ün nasıl Anadolu'da bir egemenlik hakkı var, bir Arap'ın nasıl Arabistan'da bir egemenlik hakkı var, bir Alman'ın, bir İngiliz'in, bir Fransız'ın, bir Yunanlı'nın [var], Kürtlerin de burada bir egemenlik hakkı var. Ama bu zorla elinden alınmıştır. Kendi rızasıyla kendi görüşüyle, yani Kürtler ittifak etmiş, böyle bir hak istemiyoruz, alın bizi köle gibi kullanın dememişler... Dedim ya, Kürtler çok sindirilmiş. Bir ara Kürt olduğunu demekten bile çekiniyordu. Cesaret etmiyordu. Şimdi bir kesimi bunu biraz aşmıştır. Bir kesimi halen o sınırdadır veya o sınıra yakın bir şeydir. Dersim'i ben öyle değerlendiriyorum... Dersim şimdi, devletten bunca zarar gördüğü halde, devlete yine niye yakındır? Onu ben şöyle izah ediyorum: Dersimliler Alevi oldukları için, Sünni Müslüman Kürtlerden çok zarar ve hakaret görmüşler. Çok aşağılamışlar bunları. Bu mum söndürme çok iğrenç bir iddiadır. Bunun benzeri birçok şeyler var. Hatta ekmeklerini yemek bile haramdır deniliyordu. Ha, ... şimdi Türkiye Cumhuriyeti politikaları çok şeytanicedir. Bir yerde katil diyor, ondan sonra göğsüne basıyor. Hani derler ya timsah gözyaşı, bağına basıyor, ama öldürmüş, kesmiş, talan etmiş, işkence etmiş, ondan sonra da bir şekilde kalanların gönlünü alıyor. Onlar da, şimdi o Dersim Alevileri de [sanki] Müslümanların o iğrenç [bakış] açısının intikamını sanki alıyorlar. 'Efendim Kemal Atatürk olmasaydı veya Kemalizm olmasaydı, bunlar zaten bizi hep rencide ediyorlardı, aşağılıyorlardı, kötülüyorlardı, hakaret ediyorlardı. Biz de bu sefer buraya sığınalım. Biz de bir intikam şeklinde bunlara karşılık verelim.' Ben hepsini ona yüklüyorum. Yoksa Aleviler Türkiye Cumhuriyeti devletinden bir samimiyet veya hatta bir iyilik gördükleri için değil. Ben buna inanmıyorum. Sade o inat uğrunadır. Bunu yapıyorlar... Dersim hareketi, Koçgiri hareketi, Şeyh Sait hareketi, PKK hareketi tamamen Kürdistanî bir harekettir. Liderlerinde eksiklik, yanlış, görgüsüzlük, hazasızlık olmuş olabilir, eksiklikler olabilir, hatalar olabilir ki, nitekim vardır. Ama bu demek değildir, bu hareketlerin hiç biri Kürt hareketi değildir. Hepsi Kürt hareketidir. Dersim hareketi zaten Koçgiri'den başlıyor. Ondan sonra Seyit Rıza ile, Seyit Rıza'nın yenilmesi ile son buluyor."

2. Sürgünde Yaşananlar ve Sonrası: “Nasıl Sürgün Edildik?”

Aileleri, kendileri ve yakınları “yasak bölge”^[31] halkı olarak sürgün edilenler, boşaltılmış bölge^[32] halkı olarak sürgüne gidenler, göç etmeyenler, batı illerine sürgün edilen ve 1947’de dönenler ya da dönmeyenlerin yaşam öykülerine bakıldığında, Dersim ’38 toplumsal travmasının tek tek yaşamlar

üzerinde farklılaşan etkisini derinlemesine görmek mümkündür. Anlatılarda sürgün edilenlerin arasında daha fazla zorluk ve eziyet çekenlerin “yasak bölge” olarak adlandırılan bölgedeki köylerden batı illerine sürgün edilenler olduğu anlaşılmaktadır. Boşaltılmış köylerde yaşayanların “sürgünü”, yasak bölgeden sürgün edilenlere göre farklı olmuştur. 1934’te çıkartılan 2510 sayılı İskan Kanunu ve İskan Kanunu’nun bazı maddelerinde değişiklik hakkındaki 1935 tarihli ve 2848 sayılı kanuna dayanılarak Bakanlar Kurulu’nun yayımladığı 9404 sayılı kararnamenin 6 Ağustos 1938’de yürürlüğe girmesiyle, kabaca Çemişgezek, Ovacık ve Hozat ilçelerinin kesiştiği alan ve Kalan’ın daha çok kuzey hattında^[33] yerleşim yasaklanmış ve boşaltılmış bölge halkı Trakya, Çanakkale, Bilecik, Bursa, Balıkesir, Kütahya, Eskişehir, Denizli, Aydın, Isparta, Burdur ve Muğla’ya sürgün edilmiştir.^[34] Yasak bölge alanlarının sınırları 1937, 1939, 1947, 1951 yıllarında yapılan yasal düzenlemelerle tedricen değiştirilmiştir.

Dersim ’38’in tanıkları ya da onların çocuklarının ve torunlarının anlatılarında sürgün yolunda ve sürgün edilen yerlerde yaşananlar ile 1947 yılında halk arasında “af” denilen 5098 sayılı yasayla Dersim’e dönenlerin, döndükleri halde köyleri “yasak bölge” statüsünden çıkarılmamış olanların^[35] ve döndüklerinde topraklarının, evlerinin başkalarına verildiğini görenlerin durumlarına ilişkin ayrıntılar bulunmaktadır. Resmi raporlarda ve ilgili kanunlarda askeri harekâtın bir stratejisi olarak geçen “yasaklanmış bölge” (memnu mıntika) ve “boşatılmış bölge” mağdurlarının sürgün öncesinde yaşadıklarına ilişkin anlatılara ve bu anlatılar doğrultusunda Dersim ’38 algısına ilişkin bulgulara, olgulara bir önceki bölümde yer verilmişti. Bu bölümde, katliamdan kurtulduklarını söyleyenlerin kendilerinin ve çocuklarının sürgün sırasında ve sonrasında yaşadıkları, hem birinci kuşağın tanıklığı hem de ikinci, üçüncü kuşağa aktarıldığı biçimiyle ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bunun yanı sıra anlatılar arasında kurulan ilişkilerden yola çıkarak elde edilen ipuçları sunulacaktır.

1935 yılında çıkarılan 2884 sayılı Tunceli Kanunu’na dayanılarak Vekiller Heyeti’nin 1938 yılında Elazığ’daki 5.000 kişinin aşağıda belirtilen batı illerine “nakil” ve “yerleştirilmesine” ilişkin aldığı kararın sürgün edilenlerin gözünden ve onların çocuklarına, torunlarına aktardıkları üzerinden nasıl uygulandığına ilişkin ayrıntılar aşağıda verilmiştir.

Tunceli halkından olup ... 8/938 tarihli Vekiller Heyeti’nin kararı ile Elazığ’dan sevk olunacak 5000 kişinin müretteb yerlerini gösteren cetvel:

Denizli (Merkez, Acıpayam, Bolvadin, Çav, Çivril, Tavas), Aydın (Merkez, Bozdoğan, Cins); Bilecik (Gölpazarı, Söğüt); Bursa (Mustafa Kemal Paşa, Orhaneli, Yenişehir, İznik); Balıkesir (Dursunbeyli, Günen [Gönen], Susıgırlık [Susurluk], Sındırgı); Isparta (Merkez, Eğirdir, Şarki Karaağaç, Yalvaç); Kütahya (Merkez, Emet, Gediz, Simav, Tavşanlı, Uşak); Burdur; Muğla (Merkez, Bodrum, Fethiye, Köyceğiz, Milâs); Eskişehir (Merkez, Mihalicçık); Çanakkale (Bayramiç, Biga, Lâpseki, Yenice); Edirne (Keşan, Uzunköprü); Kırklareli (Babaeski, Burgaz); Tekirdağ (Hayrebolu, Malkara); Zonguldak.^[36]

Anlatılarda gerek sürgün edilirken yolda yaşananların gerekse sürgünde yaşananların ‘hayal edilemez’liğinin vurgulandığını belirtmek gerekiyor.

“Oraya götürdüler, herkes aç susuz, yalınayak, kimisinin donu yok, kimisinin bilmem ayakkabısı yok, topladılar orada, herkes ağlıyor sızlıyor, biliyor musun?”

1930 doğumlu, Ferhatan (Ferhatuşağı) aşiretinden H.Ç. Bey’le Manisa, Salihli’de görüşüldü.

Çemişgezek'ten Aydın, Çine'ye sürgün gittikten sonra 1947'de "af" çıkınca Çemişgezek'teki köyü Ekrek'e dönmüş.^[37] 1994 yılında bölgede PKK'ya lojistik destek sağladıkları gerekçesiyle baskı gördüklerini, maruz kaldıkları aşağılamaya dayanamayarak köylerini terk etmek zorunda kaldıklarını belirten H.Ç., ailesiyle önce amcasının yanına Aydın'a, oradan da Manisa'ya gitmiş ve yerleşmiş. H.Ç. sürgüne gidişlerini şöyle aktarıyor.

"'38'de asker geldiğinde ben vardım beş on yaşında... Zaten harman zamanı oldu bu [Dersim] '38, ekin zamanı. Ondan sonra bizim köyün bir bayırı var, yol oradan geliyor, asker oradan geliyor böyle. Biz harmanı çıkarırken askerler oradan geldi, develerle falan, ee tabi insanlar bilmiyor deve nedir, şu nedir bu nedir. Birbirlerine soruyorlar, 'Yahu bu nedir?' 'Devedir' diyor. Ondan sonra biz o dönderdiğimiz harmanı içeri aldık. Bizi topladılar, orada bir peg (meydan) vardı böyle, o pege aldılar bizi, Tabii dört tarafımızda o otomatik silahlarla ... askerler bekliyorlar. Bizim yaşlı, Sarısaltıklı, İsmail Dede isminde bir adam vardı. O da böyle pegin duvarına dayanmış şöyle duruyor, yani bizi ne zaman kıracaklar diye öyle duruyor. Ondan sonra gene böyle beş dakika durur durmaz birden uyandı, 'Ulan' dedi, 'arkadaşlar, hiç korkmayın. Boz Atlı Hızır geldi, ^[38] korkmayın. Boz Atlı Hızır'ı gördüm ben, Boz Atlı Hızır geldi.' Demesiyle bir atlı geldi. Elinde de bir kâğıt. Atlı geldi, 'Bunları kaldıran' dedi. 'Erkekler evlerine gitsin, evlerinden bunlar yorgan döşek bir şeyler alsın' dedi. Erkekleri kaldırdılar evlere. Bizi de topladılar köyün uç tarafında böyle bir yere topladılar, orada bıraktılar... Kısmen dağda kalmış insanlar, kısmen de işte köyden yorgan, döşek, şu bu aldılar. Çıtanın başı diyoruz biz, orada bir sırtta, sözde Genelkurmay'dan komutanlar da orada çadırda, ama tabii insanlar ne biliyor bu komutan mı, askeri gören askerlere 'komutan' diyor. Bilmiyorlar. Oraya götürdüler, herkes aç susuz, yalınayak, kimisinin donu yok, kimisinin bilmem ayakkabısı yok, topladılar orada, herkes ağlıyor sızlıyor, biliyor musun? Güneş falan aldı köyü, köy de böyle yakın. Karşımızda böyle, dumanlar yükselmiş, içerde olan otları, şunları bunları yakıyorlar. İnsanlar, 'Köyü yaktılar bak' dedi. Bizi de kaldırdılar doğru Elazığ'a. O insanları, hep bizim köyü, Elazığ'a yayan götürdüler. Yayan götürdüler. Şimdi baraj oldu orası, o zaman baraj değildi, su düz düz geliyordu. Geliyordu kayıklar falanla. Şimdi kadınlar oraya insanlar gelince, kadınlar kendi ufak çocuklarını suya attılar. Tabii askerler bırakmak istemiyor, atmayın suya diyor. Herkes canından vazgeçmiş. Aciz, yalınayak başıkabak, aç susuz, ne çocuğu ne şunu bunu dinlemiyorlar. Suya attılar. Ondan sonra bizi topladılar doğru Elazığ'a. Yayan... Annem babam yanımdaydı. Mesela başka aileler öyle dağıldı. Biz köyden toplu bir halde çıktık, yani babam annem yanımdaydı. Ben yalınayak gidiyordum böyle, zaten yayan gidiyorduk. Bazı çukurlarda, su yerlerinde, böyle su gölleniyor hayvanların bastığı yerde, annem iyi hatırlıyorum böyle avucunla alıyordu bize veriyordu yahut biz alıyorduk. Askerler palaskayla dalıyorlardı, dövüyorlardı, 'içmeyin,' diyorlardı. Hiç bırakmıyorlardı. O şekil işte Fırat'ın ağzına geldik, oradan Elazığ'a geldik, oradan da bizi trenlere doldurdular.. Benim nenemin gözleri görmüyordu. Babam da Çemişgezek'te bıraktı nenemi. Ee babam hangisini alır. Bir tane çocuğu omuzlamış, küçük, bir de bir yorgan arkalamış, bir çocuğu annem almış omuzlarına, ben de zaten yayan geliyorum, ben gelebiliyorum yani. O şekil işte nenem orada kaldı. ... Erkeklerin bıyığını saçını, kadınları hep tıraş ettiler. Hep götürdüler hamama. Kendi sırtlarında, zaten o zaman elbise kimde var, beyaz bir gömlek, bir de beyaz bir don, bunları da çıkardılar ütüye verdiler. Ütüye verince, hani bit falan olmasın gibisi, yarı yanmış yarı yanmamış getirdiler, o elbiseleri giydirdiler. Yani bu senindir bu benindir diyen de yok, al

bir gömlek al bir don. Başka bir şey yok. Aynı o şekil... [Bizi] topladılar götürdüler trene koydular. Kısmen Aydın'a, kısmen Muğla'ya, kısmen İzmir'e, kısmen bilmem nereye, yani ele gelenleri gönderdiler. Benim babam işte Aydın'a gitmiş. Ben kendim Denizli'ye gitmişim. Böyle ayrı ayrı biliyor musun bu insanlar. Her birisi bir tarafa. Sonunda herkes gittiği köylerde yerleştikten sonra dilekçe verdiler, işte 'benim kocam şurdadır, benim karım şurdadır' gibi, toplandılar o şehirlere, nerede bulurlarsa."

Yukarıdaki anlatıda da geçtiği üzere sürgün sırasında ailelerin parçalandığına, anne, baba ya da çocukların o karmaşa ortamında farklı illere gönderildiğine ilişkin anlatılar bulunmaktadır. Anlatılarda bazı ailelerde aile üyelerinin birbirini bulabildiği, bazılarının ise bulamadığı, seyahat yasağı olmasının birbirini bulabilmeyi iyiden iyiye zorlaştırdığı, sürgünde geçen 9 yıl süresince hayatların değiştiği, bazı ailelerin parçalanmış olduğu görüldü.

"Annemi 30 sene sonra buldum."

Emekli M.A. Bey 1936'da Çemişgezek'te doğmuş, 1938 yılında annesi Balıkesir'e, kendisi de babasıyla Aydın'ın Karpuzlu köyüne sürgün edilmiş. Yıllar sonra annesiyle karşılaşmasını anlattı:

"Annem valla Balıkesir tarafına düşmüştü o 1938 sürgünlerinde. Sonra babam burada evlendi, annem de orada evlendi... 30 sene sonra buldum. Bulduğumda evlenmişti. Hatta Çemişgezek'te, Uskek diye bir köy vardır, halamgiller duruyordu, oraya gittim. Ocağın başında yemek yapıyorlar, ekmek yani, ev ekmeği, ocağın başına bir bayan geldi. Halam, 'Bu kadın kim' dedi, 'sen tanıyor musun bunu?' 'Tanımıyorum ki' dedim ben. 'Bu senin annen' dedi. 'Benim annem olsaydı, benim yanımda olurdu' dedim ben, öyle konu kapandı gitti gari."

Resmi raporlarda bölge halkının Trakya, Çanakkale, Bilecik, Bursa, Balıkesir, Kütahya, Eskişehir, Denizli, Aydın, Isparta, Burdur ve Muğla'ya sürgün edilmeleri öngörülmüştür. Yasak bölge ve boşaltılmış bölge ayrımı askeri harekâtın bir stratejisi olarak belirlenmiştir. "Yasak bölge" iskana tamamen kapatılmış olduğundan, yasak bölge kökenlilerin, 1947 yılında 5908 sayılı yasayla geri dönüşlere verilen izinden o yıl yararlanamamış oldukları, 1951 yılına kadar "yasak bölge" dışındaki köylerde kaldıkları anlatılardan anlaşılmaktadır.^[39] Necmettin Sahir Sılan Arşivi'nde bulunan 1945 tarihli belgelerde Tunceli'nin yasak bölge ve serbest hale getirilen boşaltılmış bölge köylerinin listeleri verilmiştir:

----- ° -----

Tunceli'nin Yasak Bölge Köyleri (1945)^[40]

A-Kalan

1- Ateş mezrası, 2- Bağvisari, 3- Bornek, 4- Çal, 5- Çardağ, 6- Delon, 7- Demir, 8- Eriki, 9- Hinzori, 10- Hilnor, 11- Hingirvan, 12- Hormin, 13- Horsin, 14- İkisör [İksor], 15- Kafot, 16- Kerinku, 17- Keşiş, 18- Kırallı, 19- Konik, 20- Kor, 21- Kürk, 22- Merbu, 23- Peter, 24- Rivak, 25- Sirbat, 26- Zemak, 27- Zima, 28- Zoğge.

B- Koç

1- Amutka, 2- Avgölü, 3- Binidan, 4- Bozan, 5- Çerhik, 6- Demir Mağara, 7- Donzi, 8- Gözerek, 9- Hanıfe, 10- Hira, 11- Karsi, 12- Koçyeri, 13- Kozluca, 14- Kurmikan, 15- Otulor, 16- Payamlı, 17-

----- ° -----

Tunceli’de Serbest Hâle Getirilen Boşaltılmış Bölge Köyleri (1945)^[41]

A. Çemişgezek

1- Ahtük, 2- Bırastik, 3- Dekke, 4- Eğnik, 5- Egrek, 6- Erdige, 7- Hazeri, 8- Oskih, 9- Peydere,

B. Hozat

1- Hadişar, 2- Karataş mezrası

C. Kalan

1- Doğbek, 2- Harsi, 3- Hurnik, 4- Molla Ali, 5- Pangirons, 6- Perikuşağı, 7- Seyik, 8- Şahverdi, 9- Veldor

D. Ovacık

1- Ağzunik, 2- Arzular, 3- Gözeler, 4- Hopik, 5- Karataş, 6- Markar, 7- Periuşağı, 8- Subasan, 9- Yeniköy, 10- Yılanlı

E. Pülümür

1- Acırır, 2- Dersim Pardi, 3- Danzik, 4- Gersunut, 5- Meçi, 6- Mordofon, 7- Pardi

Bazı anlatılarda yasak bölge halkının geri dönüşlerinde yaşadıkları sorun ve zorluklara ilişkin ayrıntılar bulunmakla birlikte, bu konuda yapılacak daha kapsamlı belge araştırması ve sözlü tarih çalışmaları yeni bilgilere ulaşılmasına katkıda bulunabilir. Sürgün anlatılarının bir kısmı “yasaklanmış bölge” kökenlilere, bir kısmı da kendisi ya da ailesi “boşaltılmış bölge” köylerinde yaşamış olanlara aittir. Yukarıda sürgün öyküsünü aktaran H.Ç.’nin yaşam anlatısının tamamı incelendiğinde “boşaltılmış bölge” halkından olduğu anlaşıyor.

Resmi raporlarda ve bunlara dayanılarak yapılmış çalışmalarda Dersim’den batı illerine ilk sürgün uygulamasının 1937’de, ikinci ve daha kapsamlı sürgün uygulamasının ise 1938 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır.^[42]

“1938’de gittiğim zaman altı buçuk yedi yaşındaydım.”

1930 doğumlu H.Ç. Bey, Kureyşan aşiretinden. Ovacık’ın yeni adıyla Aşağı Tornoba (eski adı Aşağı Kırmil) köyünde doğmuş. Yasaklı bölge halkı sürgünlerinden olan ailesiyle Bilecik’e gönderilmişler.

“[Sürgün edilen] çok, çok. Ovacık köylerinden, hemen her köyden de vardı. Bizi ilk defa götürdüler [1938’de]. Erzincan’dan bir alay gelmişti, bizim köyleri o toparladı, çayın ağzına döktü. Oradaki komutan, bizim bu tarafta bir albay daha varmış, buna mektup yazıyor. Çünkü

o zaman süvariler geziyordu. İki tane süvari geliyor, mektubu götürüyor veriyor. Diyor ki Erzincan'dan gelen alay komutanı, 'Ben çayın önüne döktüm, bunların hepsini orada kıracaksın.' Tamam mı? Buradaki adam, 'Madem ki kırıyorsa kendisi kırardı, bana niye göndermiş. Ben kırmam,' diyor. Hatta bizim muhtar Türkçe de biliyordu. Muhtara demiş ki, 'Muhtar, beş günde Ovacık'a git. Yavaş yavaş yani, duraklayın. Devletin işi belli olmaz. Bakarsın bir af çıkar, tekrar köylerinize dönersiniz.' Bizim muhtar bizi aldı, doğru götürdü... Ovacık'ın karşısında hemen Yaylagülü [var], oraya konduk. Haber verdiler, askerler geldi bizi topladılar. Haydi doğru Ovacık'a. Ovacık'ta bütün milleti topladılar. Bizi haydi doğru Hozat yoluna, yaya götürdüler Karaoğlan'a. Karaoğlan'da bizi bir derenin içine doldurdular, ben iyi hatırlıyorum yani... Bizi doldurdular derenin içine, askerler çevirdiler etrafımızı. Ama çok millet var yani, davar mı dersin, inek mi dersin, keçi, koyun, millet çoluk, çocuk... Bir tane Sivashlı asker vardı. Geliyor gidiyor, diyor ki, 'Yahu sizi öldürecekler kaçın.' Biz susuz, aç, ... bağıyoruz çağırıyoruz, çocuğuz daha. Annemiz gidiyor o ineklerin memesini biraz sıkıyor, bir kaşık süt getiriyor... Velhasıl susuzluktan yandı millet. Bir sefer izin verdi komutan. Millet gitti, biraz su getirdi, dağıttı her birimize birer tas. Bizim muhtar gidiyor, oradaki komutana diyor ki, 'Komutanım bizim köyümüz bu Masuran'da. Karakola baskın yaptılar. O jandarmalar geldi bizim köyde barındı, biz vermedik. Peşinden geldiler, 'Verin öldürelim!', biz vermedik, biz mutiyiz. Yani bizim bir suçumuz yok.' Baktım ki Hozat tarafında böyle bir gedik var, oradan iki tane asker çıktı. O askerler tekrar koşa koşa geldi. Dediler 'Korkmayın, siz kurtuldunuz'. 'Ne var?' dedik. Dediler ki, 'Mareşal geldi, Fevzi Çakmak.' O nasıl onları gördü, oradaki komutan, hemen askeri çözdü bizim etrafımızdan çekti, topladı askerini haydi. Geldiler, bunlar tabii ne konuştu bilmiyorum. Bizi bu sefer Hozat yoluna, haydi. Bizim etrafımızda asker, biz de böyle yoldan doğru Hozat'a götürüldük, gece yarısıydı. Bu sefer getirip millete tahin veriyorlar. Millet aç, susuz, bir şey yok. Benim babam, zavallı, utanıyor istemiyor. Herkes alıyor, benim babam almıyor. En sonunda bir tek somun kalıyor elinde, 'Yahu ekmek almayan varsa...' diyor. Babam elini uzatıyor, 'Ben hiç almamışım' diyor. O somunu da ona veriyor. Sonra askerler kızları kaçırıyorlardı, karılara hakaret ediyorlardı. Ne bileyim yani, biliyorsun asker milleti. Neler olmadı ki yani. Oradan bizi aldılar, götürdüler bizi. O zaman Pertek'te köprü yoktu, kayık vardı. Bizi karşıya geçirdiler. İyi hatırlıyorum, bizi hep kamyonlara bindirdiler, doğru götürdüler istasyona. Kara vagonlara doldurdular. Hadi yallah, Vezirhan İstasyonu'na kadar getirdiler. Bilecik'in Vezirhan İstasyonu var... 1937... Biz sürgüne gittiğimizde yazındı... Yani temmuz geçmişti, tahminim ağustostu. Çünkü harman zamanıydı bizim oralarda, o zaman bizi sürgün ettiler... Babam vardı, annem vardı, kız kardeşlerim vardı, iki tane de biz vardık (erkek kardeşini kastediyor). Bak kız kardeşlerimin o zaman bir tanesi evliydi, bir tanesi bekardı. Onlar da bizimle beraberdi. İşte iki kız vardı, iki de biz, erkek, bir de annemle babam vardı. Altı nüfustuk yani o zaman. Ailecek hep buraya getirildik. Doğru bizi götürdüler Gölpazarı'na. Söğüt'e verdiler, Gölpazarı'na verdiler... Yani her tarafa dağıttılar. Her köye bir hane...

1938'de [sürgüne] gittiğim zaman altı buçuk yedi yaşındaydım... Biz geldik buraya. Burada bizi tabii arabalara bindirdiler, köylere gönderdiler. Bilecik'in Gölpazar kazasının Karaç köyüne gönderdiler, öküz arabalarıyla. Ve orada kaldık. 1941'de biz okula yazıldık, müracaat ettik, aldılar bizi. 1945'te ben bitirdim ilkokulu. 1946'da da kardeşim bitirdi. 1947'de tekrar biz köylere döndük. Köylere döndük, işte gittik Ovacık'a. Köylerimiz açılmamış, daha memnu mıntıkadır. Tekrar devlet bizi gönderdi Çemişgezek'e. Çemişgezek'te her birimize yirmi beş dönüm arazi verdi, bir arsa verdi. E fakiriz, perişanız, durum kötü. Yani köylerden gidip de

şey topluyorduk, biliyor musun yani. Yardım istiyorduk ki bize biraz un versinler, götürüp yiyelim, durumumuz kötü, hiçbir şeyimiz yoktu. Ne paramız vardı, ne bir yerden gelirimiz vardı. Velhasıl, 1950 senesinde ben askere gittim. Oradan geldikten sonra ben 1952’de döndüm ki bizim köylüler tekrar gelmişler, köylerine yerleşmişler. Fakat fakir, perişan hiçbir şey yok. Hamallık yaptık, çobanlık yaptık, şunu yaptık, bunu yaptık; işte biraz kendimizi düzelttik. Başka neyimiz vardı ki? Bir gelirimiz yok, bir şeyimiz yok. E biraz millet düzeldi, bu sefer o olaylar çıktı, PKK meselesi. E gene sürgüne uğradık.”

Alan araştırması sırasında Karadeniz bölgesinde Amasya, Merzifon ve Samsun’a gidildi, buralara sürgün edilmiş ailelerin çoğunun dönmüş olduğu öğrenildi. Akrabalarla ilişkilerini sürdürebilenler ile hayatta olanların 1947’de Dersim’e geri gittikleri anlaşıyor.

“Alevi babası o mektuplarla hepsini buldu, birbirimize birleştirdi... Anam bir yerde, biz bir yerdeydik, babam bir yerdeydi.”

Merzifon’da görüşülen A.Y. Bey 1938 yılında 10 yaşındayken ailesiyle sürgün edildiklerini, Haydaran aşiretinden olduklarını, annesinin sürgünden birkaç yıl sonra öldüğünü, daha sonra yaşlı babası da ölünce geri dönemediğini söyledi:

“(Ölen) büyük kardeşimdi benim. Anam dedi ki, ‘Kaç sen de, erkeklerle kaç kurtul’. Biz kaçınca zaten çatır çatır kurşun atıyorlar. Dil bilmiyor, diş bilmiyor. Geriden askeriye yaylıma tutunca gözümüzün önünde vurdular... Birisini asker vurdu, üçümüz buraya sağ geldik... Oradan üç kardeş geldik... Biz esas ilkin oradan gelince, buraya düşmedik. Bilecik derler, Bilecik’deydik ilk geldiğimizde. Ondan sonra her birimiz bir yere dağıldık. İşte Munzur Suyu var ya, Hasan Hoş’un dedesi ermişti. Onun rüyası var, Alevi babası o mektuplarla hepsini buldu, birbirimize birleştirdi. Anam bir yerde, biz bir yerdeydik, babam bir yerdeydi... Babamla kız kardeşim buradaydı, Merzifon’daydı... Annem, ben, Süleyman (kardeşi) bir yerdeydik. Babamla kız kardeşimi de buraya Gümüşhacıköyü, Doluca köyüne vermişlerdi. Biz de Süleyman, ben, anam üçümüz oradaydık (Bilecik). Beş kişiydik zaten... Senelerce kalmadık, yani bir sene ancak kalmışsızdır belki de. Yer için araştırma yaptılar, böyle sizin gibi araştırma yaptılar. Ondan sonra öyle bizi buldular götürdüler... Babam yazık, çok yaşlıydı ya bir iş gördüğü yok. Muhabbet ederdi... Caminin böğründe durduk yıllarca ha bu Süleyman’la. ‘47’de bir kıtlık çıktı, 47’de büyük bir kıtlık çıktı. Bir dilim ekmek yok, bir çeki su yok.”

Tanık olunan katliam, sürgün yolunda yaşanan insanlık dışı koşulların neden olduğu hastalıklar ve gidilen yerlerde çekilen zorluklara, sürgün edilen yerlerde geçirilen ilk birkaç yıl içinde hemen her ailede ölümlerin olduğuna ilişkin pek çok anlatım var.

G.D. Hanım Aydın’ın Savrandere köyünde, 1950 yılında sürgünde doğuyor. Anne ve babasının ayrı illere gönderilişini anlatıyor:

“Mesela babamı Denizli, Çivril’e veriyorlar. Annemgilleri de, annemin annesigilleri de, halalarını da buraya veriyorlar. Aydın, Germencik’in köylerine veriyorlar. Hep anlatıyorlar işte, darmadağın. Yani çok çile çekmişler gülüm. Yerinden yurdundan bir kuruş alıp, çıkmışlar. Yani öyle işte, ‘çok çile çektik’ diyorlar... İzlerini sonra sonra bulmuşlar gülüm. Tabii kaç yıldan sonra bulmuşlar. Eskiden bu kadar telefonlar, ulaşımın kolay mıydı?... Şimdi telefonlar var. Dünyanın öbür ucuna ulaşıyorsun. Eskiden böyle bir şey mi vardı?”

Zordu, okuryazarlık yok... Denizli'den nenem nereden bulacak, bir yaşlı kadın. Kocasını yok başında. Kocasını öldürülmüş. İki kız çocuğuyla buraya geliyor. Hastaymış, annemin kardeşi. Burada bakımsızlıktan ölüyor. Doktoru nerede bilecek? Nerede bulacak?... Ölmüş annemin kardeşi. İki kardeş geliyorlar. Biri, 'hastaydı öldü' diyor annem... Annemin annesini gördüm. Yanımızdaydı. Nenem yanımızda öldü. Babamın annesi, babası biz zaten olduğumuzda vefat etmişlerdi, yoklardı. Annemin babasını da görmedik. İşte zaten sürgünde ölmüşler."

Kuşaklararası aktarılan anlatımlardan bazı çocukların sürgün yolunda hastalandıkları, sakat kaldıkları anlaşılıyor. 1986 yılından beri Toronto'da yaşayan 1960 doğumlu H.Ö. Bey annesinin Vaskovan'dan Tavas'a sürgün öyküsünü aktardı:

"Annem Koçuşağı aşiretinden. Çemişgezek'e bağlı, şimdiki adı Akçapınar, eski adıyla Vaskuvan'dan. Daha Vaskuvanlıyız (Vaskovan) der geçer. O dönemlerde Vaskuvan, anlattıklarına göre nahiyeymiş, büyük bir nahiyeymiş. Annem beş yaşlarındayken bir saldırı oluyor, olay oluyor, asker geliyor. Bunlar mağaraya saklanıyorlar. Tuvalet çıkışlar teyzemle annem işte, nenem tuvalet çıkarıyor, top seslerinin geldiğini söylerdi. Dağa böyle vurduğunu, kayaların parçalandığını anlatırdı.... Erkekleri toplamışlar götürmüşler. Bunlar da tabii perişan, sanki çobanını kaybetmiş kuzu gibi sağa sola koşturuyorlar. Nenem çocuklarla böyle kaçıyor, bir yerlere kaçıyorlar, sığınak arıyorlar. Vadiden geçerken insan ölümlerini görüyorlar, öldürülmüşler, hani böyle yüzlercene, binlercene... Orada birisini görüyor, sanki arkasından dayıma benziyor. Koşturuyor, 'Alim, Alim, Alim' diye gidiyor, o cesedi bir çeviriyor, dayım olmadığını görüyor, seviniyor. Yani orada böyle sevinmiş dayım olmadığı için. Sonra işte bunları topluyorlar, toplama kampına getiriyorlar... Orada kalıyorlar... Zannederseniz Elazığ'a getiriyorlar topluyorlar. Toplama kampı, çadırlarda falan. Orada dezenfekte yapmışlar, ilaçlamışlar şey olmasın diye, öteki yerlere hastalık bulaşmasın diye. Ondan sonra... İşte onları trene dolduruyorlar, hayvan trenlerine, hayvan vagonlarına. Orada bir kapak varmış, kapak ananın ayağının üzerine düşüyor, sağ ayağının üzerine düşüyor, parmağı parçalanmış. 'Çok çektim' diyor. O ayak yüzünden çok çekti yani. Oradan Denizli'ye getiriyorlar, kaç günde geldiklerini bilmiyorum ben. 'Geldik' diyor, 'yemekler değişik. Biz daha hiç zeytinyağı görmemiştir,' diyor. Yemekler zeytinyağlı, yiyememişler... Denizli'nin Tavas'a bağlı Tilkili köyü. Onları Tilkili köyüne vermişler. Orada ilk önceleri, ilk günler sıkıntı çekmişler, çünkü oradaki insanlar bunlara kötü davranmışlar."

Alan araştırması sırasında Kayseri'ye 1938 sürgünüyle gelmiş ailelerin tamamına yakınının 1947'de dönmüş olduğu öğrenildi. Bunun yanı sıra Kayseri'de dedeleri, nineleri ya da babaları Koçgiri bölgesinden 1926 yılında Kayseri'ye sürgün edilen Alevi ve Kürt kökenli aileler olduğu görüldü^[43] ve sürgün edilenlerin öyküsüne tanık olan 78 yaşındaki bir erkek, köken aidiyetini Dersimli Alevi olarak tanımlayan biri erkek, diğeri kadın toplam üç kişiyle görüşüldü. Kayseri'de ulaşılan Dersimlilerin çoğunun 1938'de batı illerine sürgüne gönderilen, 1947'de Dersim'e dönen, daha sonra da ekonomik gerekçelerle Kayseri'ye göç etmiş kişiler olması dikkat çekiciydi. Ankara'da görüşülen kişilerin aileleri batıya sürgüne gönderilmiş ve 1947'de dönmüş ailelerdendi. Ege bölgesinde Aydın, Balıkesir, Bandırma, İzmir, Manisa ve Muğla'da görüşülen kişilerin tamamının ailesi ya da aile büyükleri sürgün edilmişlerdi. Ayrıca bazılarının ailesinin Konya, bazılarının Samsun-Bafra sürgünü oldukları öğrenildi. Marmara bölgesinde İstanbul, Bursa ve Çanakkale'de görüşmeler yapıldı. Bu illerde görüşülen kişilerin çoğunun ailelerinin (anne-baba ya da büyükanne-büyükbaba) Antalya, Bursa, Bilecik, Çanakkale, Çorum, Manisa'ya sürgün edilip, 1947'de Dersim'e

dönen ailelerden olduğu görüldü. Bursa’da görüşülen kişiler arasında, 1937 ya da 1938’de Bilecik’e sürgün edilen, 1947’de Dersim’e dönen, sonra da 1994’te bölgede yaşanan “terör” olayları gerekçe gösterilerek uygulanan baskı nedeniyle Bursa’ya zorunlu göçle gelenlerin olması dikkat çekiciydi.

Yaşam anlatılarının bazılarında çocukların anne ve babalarından farklı illere sürgün edildikleri, gönderildikleri yerlerde çok büyük yoksunluk, yoksulluk ve sefalet çektikleri görüldü.

“Bir kadın gelmiş, kız kardeşimi götürmüş. Allah, Allah, orada oturdum, ağladım”

1928 yılında doğan, Demenan aşiretinden H.E. Bey kız kardeşiyle Çorum’a sürgüne gidişlerini, orada evlatlık verilmişlerini ve 1947’de köye dönüşünü anlattı:

“Kız kardeşimle ikimizi tuttular götürdüler dağa, dağdan Tunceli’ye indirdiler. Tunceli’de 10 gün kadar kaldık. Orada bizim köylü iki kişi daha var, onları da yakalamışlar. Orada 10 gün kadar kaldık. İşte yemek geliyor, tayın veriyorlar. Onunla 10 gün geçtikten sonra bizi oradan sürgün ettiler Elazığ’a. Elazığ’a vardık ki, her taraftan insan, bizim insanlardan getirmişler, orada bir otele doldurmuşlar. Var yani 100 kişiyi geçkin, kadın, erkek orada toplamışlar. Elazığ’ın içinde 2 gün kaldık, 3. gün erkekleri tıraş ettiler, kadınları tıraş ettiler. Götürdüler ayrı ayrı, erkekleri ayrı hamama götürdüler, kadınları ayrı hamama götürdüler. Efendim hamamdan çıktık geldik yine aynı yere. Artık korku geçti, yani biliyorlar artık öldürmek yok. Korku geçti, bize tayın çıktı, zeytin, peynir, helva, ekmek. Gece kara trene bindirdiler... Elazığ’da kara trene bindirdiler. Babam dağda kaldı, annemle kardeşim, kız kardeşim dağda kaldı. Biz gittik, küçük kız kardeşimle. İki kişi [daha var], biri bacımın kocası biri de bizim köylü yine. Bizi, birkaç kişi daha var, Çorum’a sürdüler. Çorum’a sürdüler Çorum’a... Çorum’a gittik, orada bir otel var büyük, geniş, böyle mahzen gibi ha... Avlusu var, etrafı çevrili duvarla, oraya götürdüler o bahçenin içine durdurdular. Çorum’un içinde, orada durdurdular. Birkaç kişi, benim emsalim çocuklar var, öyle sokaklarda geziyoruz, yani şöyle yakınlarda, otelin etrafında geziyoruz. Bir tane Abbasanlı çocuk var delikanlı, genç delikanlı, o iyi kötü Türkçe biliyormuş. Şöyle duvarın dibinde 4-5 ayakkabı tamircisi var, oturuyorlar, ayakkabı tamir ediyorlar. Biz oradan geçerken o Abbasanlı oğlana, ‘Şu çocuğu bana ver!’ dediler, beni söylüyorlar. ‘Şu çocuğun kimi var, kimi yok?’ ‘Kimsesi yok’ dedi. Bilmiyor yani benim bir kız kardeşim var. Ondan sonra, Elazığ’da bir battaniye verdilerdi, baktılar ki biz çıplağız yani... Ondan sonra gözünü ona dikmiş ki, elimden tuttu götürdü ayakkabıcı, sarı çizmelinin eline verdi. ‘Kimsesi yoktur.’ ... ‘Allah, Allah’ diyorum, elimi bırakmıyor. Çekiyorum kendime, ‘elimi bırak’ diyorum bırakmıyor. Daha ondan evvel, daha oraya varmadan, şöyle bir dolaşma yaptık, çocuklarla. 5-6 çocuk benim emsalim, geziyoruz. Gittim ki kız kardeşim orada yok. Bir kadın gelmiş, kız kardeşimi götürmüş. Kadınlar vermişler. Demişler, ‘Bunun kimsesi yok, anası yok, babası yok,’ kadına vermişler, kadın almış gitmiş. Allah, Allah, orada oturdum, ağladım. Kadın nereli? Nereye götürdü? Çocuğum ben, yol çıkaramıyorum ben. Ne bileceğim nereye götürdü? Orada oturdum, ağladım... Köyün çocukları toplandı etrafıma. Duydular ya! Sokaklar toplandı, etrafım doldu. Türkçe bilmiyorum, ne söylesem Kürtçe söylüyorum. Onlar şey öğretiyorlar, parmak, el, göz, kaş, kulak bilmem ne, bana yani Türkçe öğretiyorlar. Öğretiyorlar, 8-10 günde öğrendim. Öğrendim yani beni evlatlık olarak götürmüş... Bu ağanın evinde 4 yıl kalmışım daha. Ne annemden haber var, öldü mü, kaldı mı? Ne babamdan haber var? Ondan sonra ne de o kız kardeşimden, öldü mü kaldı mı? Hiç birbirimizden haberimiz yok... Sarımbey köyünde, oradaydım, 11 yıl mıydı neydi, emir geldi herkes memleketine gidebilir. Giden olursa gitsin,

kalan olursa kalsın. Emir geldi. Mehmet asker olmuştu, enişte Sivas'ta asker. Birkaç tane koyun var benim, sattık... Bizim köylüler, oradakiler hep seviniyorlar gece gündüz oyun oynuyorlar, memleket açılmış, memlekete gideceğim. Seviniyorlar, seviniyorlar, seviniyorlar. Gittik trene bindik doğru Elazığ'da indik... [Oradan köye gittik.] Köy bomboş, evler yıkık, kırık, çıkık. Devlet yardım etmedi, herkes kendi gücüyle evini yaptı altına girdi. Yani ev, böyle konak yapmadı, işte ufak tefek, barınak gibi ev yaptılar, devlet yardım etmedi.”

Anlatılardan, sürgün edilenlerin bir bölümünün Erzincan'dan kamyonlarla Divriği'ye oradan da trenle batı illerine gönderildiği anlaşılmaktadır.^[44]

“Bilecik'te indirdiler bizi kara vagonlardan.”

1927'de Dersim'de doğan R.Y. Bey'le Ankara'da görüşüldü. Baba tarafından Areili aşiretinden olduğunu belirten R.Y. sürgün yolunda yaşadıklarını aktardı:

“Pülümür'den, o dağdan süvari askeri geldi Erzincan'dan, teslim aldılar, kadın çocuk bizi. O dağdan Erzincan'a sürdüler. Bir gün yol, ben çocuğum, bazen beni sırtlarına alıyorlar, bazen hayvana bindiriyorlar, bazen yürüyorum. Çeşmenin yanından geçiyoruz, susuzuz, asker bizi bırakmıyor ki oradan bir tas su içelim. Elllerinde, süvarilerin ellerinde uzun kırbaçlar... Şimdi bizi sürgüne verdiler, ama nerelere gideceğimiz belli değil... Erzincan-Kemah arası yol çalışmaları vardı, onun için bizi bir hafta sonra kamyonlara bindirdiler. Kamyonlara, üstü açık kamyonlara doldurdular bizi. Bir akşamüzeri, öğleden sonra Divrik'e (Divriği) götürdüler, kamyonla. Divriği'de tren istasyonunun alt tarafında, orada böyle bir düzlük vardı, kavaklar vardı, orada tren bekliyorduk... Fakat orada gene şuna tanık olduk. Orada geldiler, kız çocuklarını, 100 tane kız çocuğunu elinden tutarak götürdüler. Bizim oradan aldılar, evlatlık götürüyoruz dediler! Kimse ses çıkaramıyor, dil bilmiyor ki! Yani itiraz da edemiyor ki insanlar! Götürdüler o çocukları. Bir hafta sonra bizi kara vagonlara doldurdular, kara vagonlara, her tarafı kapalı. Yani affedersin, kadının birisi vagonun içinde doğum yaptı yolda giderkene. Bir çarşaf gerdiler, annem o işten ebe gibi anlıyordu. Kadın orada doğum yaptı... Affedersin! Kara vagonun bir tarafını böldüler, böyle kırdılar, tuvalete insanlar orada girerdi. Aç, susuz, aç susuz, 60 saat, 60 saat oradan Divriği'den, Sivas'tan, Kayseri'den, Ankara'dan, Eskişehir'den... Bilecik'te indirdiler bizi kara vagonlardan. ... Bilecik'te bizi indirdiler, gene kamyonlara doldurdular. Kamyonlarla bizi Bursa'nın köylerine dağıttılar. Yani evvela bizi, Orhaneli kazası vardır oraya verdiler. Fakat Bursa'nın en kıraç, fakir kazasıydı. Orada bizi, hani temmuz ayı olduğu için, yanlış hatırlamıyorsam ya okuldu ya da camiydi, bizi oraya tıktılar. Gene asker başımızda. Orada hiç unutmam, zeytin getirdiler bize yemek için, domates getirdiler. Halk bunu yemedi, ne domatesi biliyor, ne zeytini biliyor, bilmiyor, yemedi. Ve oradan bir dağ köyüne verdiler bizi, [Mustafa] Kemalpaşa'nın Minaviz köyü... Biz geri döndük, gurbete dayanamadık, ama babamız orada öldü. Çocukları orada kaldı asimile oldu. Bak bunu unuttum. Asimile oldu, orada kalanlar hep asimile oldu. Mesela benim amcamın çocukları Bursa'nın Yenişehir kazasında. Yenişehir'in Barcın köyüne verdiler. Bunlar efendime söyleyeyim geri gelmediler, hep asimile oldular.”

Anlatılardan, sürgün edilen yörelerde bazı köylerin sürgün edilen aileleri kabullenmediği, o nedenle de sürgün yerlerinin il bazında değiştirildiği anlaşıyor. Örneğin Konya'ya yapılan sürgünlerde çok insanın öldüğü, bu nedenle de Amasya'ya gönderildiklerine ilişkin anlatılar var.

“Biz alışmışız Dersim’in soğuk sularına, o yaylalarına, bizi Konya’ya götürdüler!”

Babaannesinin sürgün öyküsünü aktaran 1970 doğumlu G.T., Amasya’da esnafılık yapıyor:

“Konya’da çok kaldığını söylüyor babaannem, ama bu kalış sürecinde ciddi kayıplar vermişler. Diyor, ‘Oğlum biz alışmışız Dersim’in soğuk sularına, o yaylalarına, bizi Konya’ya götürdüler! Biz bilmiyoruz bile Konya olduğunu.’ Daha sonradan Konya olduğunu öğreniyorlar. ‘Suyunu dahi içemiyoruz’ diyor. ‘Su içemiyoruz, yatamıyoruz, yemek yiyemiyoruz, her şey yabancı bize,’ diyor. Her şey yabancı ve devlet görevlileri bu insanların kaldıkları süre içerisinde daha çok kayıp vereceklerini düşünerek, acaba onu mu düşündüler veya başka bir şey mi düşündüler, bilemiyorum, ama babaannemgil öyle diyordu, ‘Bizi alıp Amasya’ya getirdiler’ diyordu. ‘Amasya’da Doğantepe kasabası var. Oraya yerleştirdiler, yer verdiler falan. Orada bayağı kaldık ama,’ diyor, ‘oradaki yerel unsurlar bizi kabul etmedi. Bizi sürekli dışladılar ve çalıştırdıkları halde, bize emeğimizin karşılığı olan parayı vermediler.’ Büyük dedem, babaannemin babası Türkçe biliyormuş. Onun dışında geri kalanı Türkçe bilmiyor. ‘İletişimi sağlayamıyoruz’ diyordu babaannem. Daha sonra orada görevli olan Koçgirili bir astsubaya, babaannemin babası, ‘Buralarda Kürt köyleri yok mu? Bunlar bizi burada kaldığımız süre içerisinde barındırmayacaklar, bizi onların yanına götürün,’ diye ricada bulunuyor. Ve o astsubay, o komutan da alıyor bunları, bugün kayıtlı olduğumuz (Amasya) Şarklı köyüne götürüyor. Şarklı köyünün karşısında boş bir arazi var, Hazine arazisiymiş. Oraya ikamet ettiriyorlar bunları. İşte tabii o köylü[ler] bunları sahipleniyor, ev yapıyorlar bunlara. Her konuda yardımcı oluyorlar. Çünkü etnik olarak ve inanç olarak aynı potada erimiş insan toplulukları olduğu için, dışlamamışlar bunları. Sahiplenmişler ve zaman içerisinde dedem, babamın babası görüyor işte, babaanneme aşık olmuş.”

Antalya’ya sürgün edilenlerin bataklık alanlara iskan edildiği ve sıtmadan toplu ölümlerin olduğu bazı anlatılarda öne çıkmaktadır.

“Sazlık, bataklık, sivrisinek, hep hastalandık, çocukları da öldü, dayanamadı.”

İstanbul’da görüşülen 1926 doğumlu R.S. Hanım’ın ailesi Antalya’ya sürgün edilmiş. O günleri ağlayarak aktardı:

“Herkes ayrı bir yere düştü, kimse kimseyi göremiyor, bulamıyor, gidemiyor. Sen bugün Antalya’daysan Bursa’ya gelemezsin mesela, İstanbul’a gelemezsin. Bir süre öyle yasak koydular. İşte çok perişanlık çektik, ev yoktu. Bizi götürdüler tam beş tane ev, aile reisi de babam. Götürdüler, bir yıkık camiye koydular. Küçük bir cami, yıkık, böyle bir tarafı öyle açıkta, oraya koydular. Orada birkaç gün kaldık... Bizi camiye verdiler, ama caminin önü böyle açık, oraya toplanıyoruz, hep orada öyle oturuyoruz. Bir kadın hacca mı gitmiş [ne], hayır yapmış o camide... Ah kızım! Hayır yapmış, herkese hep kaplara dolduruluyor getiriliyor, bize gazetenin içine koydular verdiler (ağlıyor)... Gazetenin içine koydular, getirdiler önümüze verdiler. Bizimkiler bilmiyorlar, birbirine bakıyorlar, bilmiyorlar yesinler mi atsınlar mı ne yapsınlar, bilmiyorlar! Sonra herkes sarılıyor birbirine ağlıyor. ... Bize orada yasak ettiler; bu buraya gitmez, o oraya gitmez, kimse kimseyi görmeyecek! Sonra o camide ... herkesi ayırdılar, bir tarafa verdiler, kimisini yakın köylere verdiler, kimisini uzak yerlere verdiler işte dağıttılar, göçmen değil mi? İki aile bir yerde, üç aile bir yerde, ... bizi Antalya’ya verdiler... Antalya’nın bir köyüne. Sabah akşam o çakalların sesinden insan

yatamıyor, hiç sesleri kesilmiyor uluyorlar. Sazlık, bataklık, sivrisinek, her birisi böyle, hep hastalandık, hep hastalandık. Bizden kimileri de öldü, çokları öldü dayanamadı he. Ondan sonra da işte arazi verdile,, Kimse ne arazisini ekti, ne arazisine bir şey yaptı, gene geri gönderdiler... Sazlık, koca sazlık, içine girsen kaybolursun. Zaten çakalların sesi insana yetiyor, ürkütüyor insanı. Bataklık, ne olur, hep sivrisinek diyorum, böyle. Yani herkes soğudu, burada mahsus böyle yapıyorlar, yani bunu mahsus veriyorlar, bizim şeylerimiz mi var bataklığı kurutacak, ne yapacağız burada? Öyle yani... Nasıl geçindik... Kızım çok kötü geçindik, çok! Köylüleri fakir, kimseyi çalıştırmıyorlar, kendileri [çalışıyor]... Ama kimisi işte gidiyor, işe giriyor çalışıyor öyle idare ediyor, ama kimisi de açlıktan ölüyor yani. Öyle, üst baş bulamıyor, perişanlık çok. Bizi ayırdılar, ayrı ayrı köylere verdiler, gittik hep... O zaman arazi vermemişti bize. Gelmeye yakın arazi verdi. Arazimiz Antalya'da Kestel köyünde. Antalya Kestel köyü, ora gene iyiydi... İşte herkes gidiyordu kendine iş buluyordu ya da çapa işine gidiyordu ya da işte bir şey yapıyordu, getirip yiyordu. Sonra işte perişanlık diz boyunda, bir de alışkın değil bizim milletimiz, kırıldılar, hep öldüler, hep öldüler, bir aileyi mezar almış gitmişti böyle. Tanıdıklarımız aile, Dersimden... Onların tek biri gelmedi oradan. ... Buraya geldik, burada kaç senedir oturuyoruz, benim evlerim var bu Yıldıztepe'de, Çamlıkahve'nin orada yerim var. Erkek çocukları, kaynımın oğlunu yanımda okutuyorum burada. Onlar İzmir'deler, iki erkek çocukları var, benim yanıma göndermişler, burada okula vermişim ben. Biraz aktif böyle çocuk, boyu yok böyle kısa, ama aktif, şimdi avukat. Çocuğu içeri çekmiş, benim komşum ha, hem de yakın komşum, çocuğu içeri çekmiş, çocuğun şeyini açmış bakıyor, sende kuyruk var mı yok mu? Kürtlerde kuyruk oluyormuş!... Bir gün tencere mi lazım oldu [ne], bir şey yok açız susuzuz, bir çuval mısır koymuşlar oraya, bir çuval buğday koymuşlar oraya ki onları kaynatalım yiyelim. E ama nerede kaynatacağız, tencere yok, bir şey yok! Annem bir gün dedi ki, 'Gidin kızım, derli toplu gidin, böyle kapıya vurun, tencere ver, tencere ver deyin, tencere!' Gittik, kapılara vuruyoruz hızlı hızlı, 'tencere tencere tencere'... Artık hangi kapıya gittikse birisi tencere getirip de vermiyor. İnsanlık yoktu o zaman, hiç insanlık yoktu ya! Gez gez gez gez gez, birisi getirdi bir gaz tenekesini verdi bize, teneke! Teneke verdi elime, tuttum atıyordum, 'Atma atma, anne onu açacak, yıkayacak, içinde pişirecek.' 'Ben' dedim, 'tenekede nasıl pişirir ya?' Götürdük eve, hakikaten öyle yaptı annem, içinde mısır haşlıyordu, onu haşlıyordu, unu haşlıyordu, su ısıtıyordu, öyle çok çile çektik biz, çok... Tez tez yıkanmıyoruz, annem alışkın, çoluk çocuklar, insanlar hep öyle, yollardan gelmişler perişanlar, banyo yok, bir şey yok, su yok... O günler gitsin de gelmesin, çok perişanlık çektik çok, çok... Çok ayırım oldu, çok perişanlık çektik..."

Bazı anlatılardan, köylere yerleştirilen sürgün ailelerin bir iki ay sonra bir köyden diğerine gönderildikleri, bazen de köyler arasında değiştirildikleri anlaşıldı. Yerleşik köylüler muhtara şikayet ettiğinde, yakın olan diğer köydeki Dersimli haneyle değişimin yapıldığı anlaşıyor.

"Bu insanlar adam yiyor!"

Bursa'da görüşülen 1930 doğumlu H.Ç. Bey gönderildikleri köyde yaşadıklarını şöyle

aktardı:

“Vallahi o gece, önce bizi Polatlı’ya verdiler, Polatlı köyüne. Oranın bu Karaağaç köyüne başkalarını vermişlerdi. Bu Saltıklar vardı, onları vermişlerdi oraya. Onlar bakmışlar ki uyuşmuyor, kaymakamlığa şikayet etmiş muhtar. ‘Bizim buraya bu adamı layık görmüyoruz,’ demiş. Jandarma bizi götürdü Karaağaç köyüne, onları götürdü Polatlı’ya. Bir ay falan kaldık hemen hemen [Polatlı’da]. Türkçe kimse bilmiyor, biz iki kardeşiz. Gidiyoruz cevizlerin dibine, hani ceviz dökülüyor ya sonbaharda, gidiyoruz, tabii biz Türkçe bilmiyoruz, bir şey bilmiyoruz. İki tane çocuk geliyor, bizim önümüze geçiyor. Bir tanesi büyük, bıçağı tutuyor, karşımızda duruyor. Bana diyor, ‘Seni öldüreceğim!’ Ben biraz büyüğüm ya. Bir böyle, iki böyle, en son bizim enişte İbrahim vardı. Gölpazarı’nda oturuyordu, Türkçe de biliyordu yani. Babam gitti, ona söyledi, o da muhtara söyledi. Muhtar götürdü o malum çocukları bir güzel dövdü. Ondan sonra da bize bir şey demediler. Korkumuzdan gezemiyorduk bile ha... Orada bir boş ev vardı.. Bizi oraya koydular... Sonra burada ilan etmişler ki, ‘Bu insanlar adam yiyor!’, Bak, ‘Adam yiyor, kendinize dikkat edin.’ İnan ki bir sene devamlı o halk korkusundan gezemiyordu yani. Gezse de iki tane, üç tane beraber geziyordu. Nedir, bunlar adam yiyorlarmış, ya vallahi. Bizim orada, komşu geldi yanımıza, babamla o sığırı tutmuşlardı. Benim okul arkadaşım var bir tane, bir kız çocuğu vardı: ‘Ya Ali...’ dedi, bana Ali diyorlardı, ‘siz o çocuğu ne yaptınız? Onu yediniz mi?’ Dedim ‘Ya ne yemek.’ ‘E öyle diyorlar,’ dedi. ‘Yahu kardeşim insan insan eti yer mi yahu hiç? Sen ne konuşuyorsun,’ dedim. Ya vallahi yani, bu şekil iftira da ediyorlardı... Sonra biz oradan Karaağaç köyüne gittik. Köyün alt tarafında bir bozuk, böyle harabe şeklinde bir ev vardı, bu sefer de bizi oraya yerleştirdiler. E baktılar orası kötüydü, bu sefer götürdüler bizi köy odasının yanında bir oda vardı, oraya koydular. Ondan sonra bize tekrar, böyle köyün dışında bir ev yaptılar, bizi oraya taşıdılar... Yemek köylüler getiriyordu. Muhtar emir vermişti, her hane bir gün verecek. Orada öyledir yani. E işte, tabii biraz babam Türkçe filan anlayınca artık çalıştılar. Herkes biliyorsun idaresini yapıyordu. İşçilik[ten] başka bir şey yoktu.”

Anlatılardan, annesiz babasız sürgün edilen küçük yaştaki bazı çocukların geri dönme şanslarının olmadığı, arayıp soran olmadığı için yaşanan yere zorunlu olarak uyum sağladıkları anlaşıldı.

“Belki biri gelse, ‘gelin sizi bi İstanbul’a götüreyim, Ankara’ya’, ne biliyim başka bi yere, gidebilirlerdi.”

1956 doğumlu S.S. Bey’in Samsun’da kasap dükkanı var. Baba mesleğini sürdüren S.S., babasının Samsun’a çocuk yaşta annesiz babasız olarak sürgün edildiğini, geçmişte Kürtlüğün sadece lakaplarda yer aldığını, bugün durumun değiştiğini söylüyor:

“Sürgün gelmese [babam] Samsun’u nerden bilecek. Bizimkiler gelmiş ordan işte 4-5 hane, kalmışlar burada, yani yapacak bişey yok. Nereye gidecek adam, ana yok, baba yok başta, para yok, güç yok, tanıdık yok, nereye gidecek? Belki biri gelse, ‘gelin sizi bi İstanbul’a götüreyim, Ankara’ya,’ ne biliyim başka bi yere, gidebilirlerdi. Ama yok ki öyle biri, mecburen burada sığınmışlar. Bir nevi sığıntı gibi olmuş yani, yapacak bişey yok. E Samsun da tabii babamların döneminde hakikaten Karadeniz’in incisiydi. Bakma son dönemlerde biraz şey oldu... Eski durumu ben daha çok özleyorum. Mesela burada bir fuar vardı. Temmuz ayı burada bir curcuna olurdu. Çok güzel olurdu, panayır gibi olurdu. Samsun

öyle[ydi]. İşte o zaman sevilmiş, kalmışlar burada. Sahip de çıkılmış. Yani hiçbir zaman babamlar burda hiçbir kişi tarafından baskı görmemiş ve sahip çıkılmış. Tabii ufaklardı o zaman, onun da etkisi var. Bu zamana kadar devam ettik, işte burda yaşıyorlar. Başka bir yere gittiği yok... Babam mesela burada Kasaplar Derneği başkanlığı yaptı, 80’li yıllarda. Lakabı ‘Kürt Yusuf’tu. Ama tabii burada onlara bakış açısı çok farklı. Kürt müsün, tamam, aha onun detayına girilmez. Amcamın burada büfesi vardı. ‘Kürt Cemal’, lakabı bu. Sevilen, sayılan bi adamdı. Şakalaşırdı, şakacıydı, öyle yani lakap olarak öyle. Burada öyle bir şey (ayrımcılığı kastediyor) yoktu.”

Sürgünün ilk yıllarına tanık olan kuşaktan insanlar, gönderildikleri yerlerde sıkıntı çektiklerini, etnik ayrımcılığa maruz kaldıklarını söylüyorlar. 1947 yılında dönmeyip sürgün edildikleri köylere yerleşmiş ailelerin ikinci kuşak çocukları ise geçmişte ayrımcılığın yapılmadığını, Kürtlere karşı ayrımcılığın 1990’lı yılların ikinci yarısında başladığını belirtiyorlar. Bu durum hem Ege hem de Karadeniz bölgesinde yapılan görüşmeler için geçerlidir. Ege ağzıyla Türkçe konuşanlar ile Bursa’da görüşülen yaşlı kuşağın anlatımlarına bakılacak olursa, diğer bölgelere (örneğin Samsun, Antalya, Konya vb. iller) oranla 1947 yılında Dersim’e dönmeyenlerin sayısının Ege ve Marmara bölgelerinde (Aydın, Muğla, Bursa, Bilecik vb. iller) görece daha fazla olduğu söylenebilir.

“Kürt diye horluyorlardı köylüler.”

Çanakkale, Kızılkeçili köyünde, 1945 doğumlu F.K. Hanım’la görüşüldü. Pülümürlü, Kureyşan aşiretinden olan ailesinin Hayrabolu, Damas’a sürgün edildiğini, babası ölünce Bursa, Mustafakemalpaşa’ya sürgün edilen dayısının annesini ve kendisini yanına aldığını söyledi. Mustafakemalpaşa’da ‘Kürt’ diye horlandıklarını, sonrasında köylülerin kendilerine alıştıklarını ifade etti. F.K. 15 yaşında evlenerek yeniden Hayrabolu’ya gitmiş:

“Valla o zaman ayırım yapıyorlardı, Kürt diye horluyorlardı köylüler. Ama Şükrü ağanın oğlanları büyüyünce, köylülerin kızları paylaşamadılar Şükrü ağanın oğlanları!!! Kaçtılar, kaçtılar kendileri geldiler evlere oturdular, Şükrü ağaya gelin oldular! ... Kürt, Doğulu diye hazetmiyorlardı, Kürtler diye ayırım yapıyorlardı, Kürtler diye. Kürtler diye horluyorlardı, Kürtler diye... Kadıköylüler çok horluyorlardı Kürtleri, ama karıştılar Kürtlere, herkes oturdu götünün üstüne. Evet katıştılar Kürtlerin içine, karıştılar oturdular! Yavaşladılar, yani şimdi ayırım yapmıyorlar, çoluk çocuk karıştı birbirine, öyle oldu... Biliyordumdu, dayımın arkasından [gidiyordum] böyle, daha çocuktu., Böyle duyuyorum kulağımla. Mesela suya gidiyorum, oynamaya gidiyorum, işte ‘Kürdün çocukları geldi,’ işte ‘koca Kürdün çocukları geldi’ diyorlardı. Kimisi Şükrü ağanın çocukları derdi, kimisi koca Kürt derdi dayıma. Tabii sen de bunları duyunca güceniyorsun, gücüne gidiyor insanın, sen gücenmez misin? Evet oluyordu, ayırım yapıyorlardı.”

Anlatıların bir bölümünde 1947’de devletin “af”^[45] ilan ettiği, bunun üzerine sürgün edilenlerin evlerine, köylerine dönmek amacıyla Dersim’e gittikleri, ama “yasak bölge statüsü” kaldırılmadığı için devlet güçleri tarafından köylerine girmelerine izin verilmediği, yasak bölge sınırı dışında kalan Hozat’ın kuzeyi, Çemişgezek’in kuzey tarafları vb. yerleşim yerlerine yönlendirildikleri bilgisi yer almaktadır. Söz konusu alanlardaki köylere gönderilenlerin gittikleri yerlerde karın tokluğuna çobanlık, rençperlik yaparak hayatta kalmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bu deneyimi yaşayanlar 1951’e kadar ikinci sürgünlerini Dersim’de yaşadıklarını belirtmişler, yasak bölge statüsünde olan alanın ancak 1951 yılında yeniden tanımlanmasıyla ve kendi köylerinin yasaklı bölgeden

çıkarılmasıyla köylerine dönebildiklerini, ama 44 yıl sonra, 1993-94’de devletin Tunceli’de terörle mücadele gerekçesiyle köylerini tekrar boşaltmasıyla hayatlarında üçüncü kez sürgün edildiklerini ifade etmişlerdir. Halk arasında ironik biçimde “af” denilen, sürgün edilenlerin dönüşüne ilişkin 1947’deki yasal düzenlemenin, 6 Ağustos 1938 tarihli ve 9404 sayılı kararnameyle batı illerine sürgün edilenlerin tamamını kapsamadığı anlatılardan anlaşılmaktadır. Yasak bölgeden batıya sürgün edilen birinci kuşak, yaşamlarının yarısına yakını sürgünde geçirmek zorunda bırakıldıklarını, yaşadıkları altüst oluşun hiçbir yurttaşlık konumuyla bağdaşmadığını, başlarına çocuk yaşta gelen trajedinin nedenlerini yaşamları boyunca sorgulamak zorunda kaldıklarını anlattılar.

İkinci ve üçüncü kuşaktan bazıları 1938 sürgünlerini 1982-83 sonrası yaşananlarla ve 1993-94’de Tunceli’deki köy boşaltmalarıyla ilişkilendirerek anlattılar.

“1938’i belki yaşamadım, ama ... 1984 sürgünlerini yaşadık, 1994 köy boşaltmalarını yaşadık.”

1955 doğumlu, işçi emeklisi G.K. Hanım’la İstanbul’da görüşüldü:

“1938’i belki yaşamadım, ama ailemin anlattığıyla sanki ben de yaşamışım. 1984 sürgünlerini yaşadık, 1994 köy boşaltmalarını yaşadık. Ve hâlâ yaşıyoruz, hâlâ köyümüze doğru dürüst gidemiyoruz, yasak. Kırklar Dağı var bizde, ziyaret [ederiz]. Her sene gider, kurbanımızı keseriz, bizim inancımız bu. E ben gidemiyorum, yasaktır. Gidip karakoldan izin alacaksın, ‘Biz sizin güvenliğinizi [sağlayamayız]. İster gidin ister gitmeyin.’ Böyle bir saçmalık olur mu? Ben kendi ülkemde, kendi memleketimde, kendi köyümde, kendi toplumumun içinde özgürce ne yaşayabiliyorum, ne gezebiliyorum, ne konuşabiliyorum, ne de düşüncemi gerçekten rahatlıkla ifade edebiliyorum. Yani [bu] düşünce suçsa, ben bu suçu her zaman işleyeceğim.”

Anlatılarda sürgün edilenlere hükümetçe tahsis edilen ev ya da arazilerin kullanılabilirliğine ilişkin bilgiler de öne çıkmaktadır. Yukarıdaki diğer anlatılarda da geçtiği üzere bazıları kendilerine verilen araziye kullanabilmiş, bazıları köylünün baskısıyla araziye kullanamamış ve köyde çobanlık ya da ücretli tarım işçiliği yapmıştır. Sürgün edilen bölgenin toplumsal ve iklimsel koşulları sürgün yıllarının nasıl geçirildiğini doğrudan etkilemiştir. Ege bölgesinin bazı köylerinde “Kürt” kimliği üzerinden toplumsal dışlanma yaşandığı, devletin tahsis ettiği arazilerin yerinin köylülerce sürekli değiştirildiği örneklerine rastlanmaktadır. Bunun yanı sıra yörenin iklimsel ve tarımsal açıdan görece iyi koşulları, tarım işçiliği yapabilmelerine, küçük baş hayvan çobanlığı yaparak geçimlerini sağlamalarına imkan vermiştir. Buna karşılık Antalya’nın Kestel köyüne sürgün edilenlerin örneğinde olduğu üzere, sürgünlere tahsis edilen arazilerin bataklık olması, tarıma elverişsizliği yanında, sıtma hastalığının yaygın olması ve diğer iklimsel özellikler buraya gönderilen insanların yaşadıkları güçlükleri artırmıştır. Anlatılar arasında görece olumlu bir diğer örnek de karşımıza Eskişehir’de Ayvalı’ya sürgün edilenlerin öyküsünde çıktı. Devletin o bölgede hanedeki nüfus sayısını esas alarak toprak tahsis ettiği, yöredeki köylülerce de tahsis edilen alana tecavüz edilmediği anlatılarda görüldü. Bunu etkileyen en önemli dinamiğin söz konu köye yakın bir Alevi köyü olduğu düşünülmektedir. Yöre halkının Alevi dağ köyleriyle ticari ilişkileri olmasının, süt ve süt ürünleri alışverişi yapmasının, sürgün edilen Dersimli Alevilerin toplumsal kabulünü kolaylaştırıcı etkisi olduğunu düşündürmektedir. Diğer anlatıların bir kısmında da Alevi köylerine sürgün edilenlerin toplumsal kabul görme bakımından zorluk yaşamadıklarına ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Bu konunun derinlemesine çalışılmasında yarar olacaktır. Devlet, Türkleştirme politikaları kapsamında sürgün ettiği Dersimlileri daha çok Sünni köylerine yerleştirmiştir. Ama yereldeki ‘nakil ve dağıtım’da yerel

dinamiklerin de belirleyici etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Bunu, yereldeki bazı nüfuz sahipleri ile kamu yöneticilerinin görev, yetki ve inisiyatiflerini ‘insani’ bakış açısıyla kullanmış olmalarıyla ilişkilendirerek okumak da mümkündür.

“Ne olursa olsun geri gideceğiz.”

1966 yılında Mazgirt’de doğan A.Ç. Hanım’la Berlin’de görüşüldü. Türkçe’yi ilkokulda öğrendiğini ana dilinin Kırmancki olduğunu, Zazaca adlandırmasının çocukluğunda olumsuz bir anlamda kullanıldığını, bu nedenle Kırmancki ya da Kürtçe demeyi tercih ettiğini, ana dillerine Zazaca denilmesinin son 30 yıllık süreçle ilgili olduğunu belirten A.Ç., sürgünde doğan babasından duyduklarını aktardı. Babası 1941 yılında, ailesinin sürgün edildiği Balıkesir’de doğmuş. Sürgünde doğan babası çocukluğunu ailesine devletin verdiği eski bir Rum evinde geçirmiş:

“1974’lü yıllarda bizimkiler işte cem [töreni] esnasında böyle, ‘Ew kı ma di kes nadiye!’ yani ‘bizim yaşadığımızı, gördüğümüzü kimse yaşayıp görmedi’ [derlerdi]. Kendi aralarında bazı şeyleri konuşurkenki, onların ağlarkenki durumları aklımda kalmış. O sözleri düşündüğümde, ‘kışt eş dıpeser’, yani ‘öldürüp üst üste attılar’ [diye] ağladıklarını, çok ağladıklarını gördüm. Bir araya geldiklerinde, sohbet ettiklerinde anlatırlardı, ama kendi dilimizde konuştukları için biz bir şey anlayamazdık pek. Ve biz sadece onların ağladığını görürdük. Çok şey anlatmazlardı. Ama birileri yurtdışından geldiğinde ya da gençlerden, daha doğrusu abilerimizden birileri bazen bir şeyler sorduğunda anlatırlardı... Benim babam Dersim’de doğmamış, Dersim’e altı yedi yaşında gelmiş. Babam Balıkesir, Ayvalık doğumlu. Benim nenemlen dedemi oraya sürgün etmişler, birkaç aileyle birlikte... Ben sürgün olayını o tarihlerde, yani diyeyim belki on yaşındaydım ya da sekiz, dokuz yaşındaydım, o dönemlerde duymuştum sürgünü. İşte nenemlen dedemi Balıkesir’e göndermişler. Bursa’ya gidenler de var aileden... Oraya gittiklerinde karşılaştıklarını babam anlatıyordu. Babamlara verilen bir Rum eviymiş. Tabii babam çocuk olduğu için o dönemde, memlekette de hiç ev olmadığı için ya da evler mağaradan olduğu için ya da küçük küçük bir iki küçük, böyle kulübe şeklinde evler olduğu için babama çok büyük gelmiş. ‘Çok kocaman bir evimiz vardı’ diyor, [ama] babam bunu yıllar sonra gidip gördüğünde ‘Ne kadar küçükmüş, bana eskiden ne kadar çok büyük gelmişti’ diyor. Bize anlatıyordu babam, evin işte şöyle odaları vardı, oysa ki iki odaymış. İşte büyük kapısı vardı, asma üzümli vardı, işte incir ağaçları vardı vs. ... Ama bunlar tabii tekrar geri dönebilme ihtimali olunca, hani kalmak istemiyorlarmış zaten mecburiyetten ötürü kalmışlar. ‘Ne olursa olsun geri gideceğiz,’ diyorlarmış”

“Biz sizi cehennemden kurtardık, cennete getirdik, şimdi daha ne istiyorsunuz?”

Hozat’ın bir köyünde görüşülen N.H. Bey 1932 doğumlu. Babası 1938’de öldürülmüş, amcaları tutuklanmış. Sonra da anne tarafından dedesi, dayıları, yengeleri, anne ve kardeşleriyle Eskişehir’e sürgüne gönderilmiş:

“Üç sene sonra İsmet Paşa kazaya geldi. Yaşlılarımız toplandı, gittik. İsmet Paşa bizi affetsin de geri çevirsin. Böyle bi minnettarlık şeklinde gittik. Neyse, İsmet Paşa konuştu monuştu, görüştü, savcı ile, kaymakam ile. Bizim yaşlının biri parmak kaldırdı hemen. ‘Kim o’ felan dediler, işte ‘göçmenler.’ ‘Alın gelin’ dedi, ‘ne istiyorlar?’ Neyse adam gitti, ama Türkçe felan biliyor, öyle bilgisi yerinde. O Karaca (Karaçam) köyünden, Efendi Dede diyorlardı, kendisi Sarı Saltıklı. ‘Söyle amca ne istiyorsun?’ dedi. ‘Paşam, biz üç senedir birbirimize

gidip gelemiyoruz bir, ikincisi biz burda gurbette dayanamıyoruz, bi iyilik yap, yerlerimize gönder, affet bizi.’ Adam (İnönü) güldü, ‘Amcacığım’ dedi, ‘biz sizi cehennemden kurtardık, cennete getirdik, şimdi daha ne istiyorsunuz?’ [Efendi Dede], ‘Bizi çevirseniz iyi olur’ dedi. ‘Daha burayı da beğenmezseniz sizi Kıbrıs’a gönderelim,’ dedi adam, yani bunu da söyledi İsmet Paşa kendisi. ‘Kıbrıs’a gönderelim’ dedi. ‘Tamam’ dedik. ‘Başka bir şey isteyeceğiniz varsa söyleyin,’ dedi. ‘Evet, arazi verilmişti, ev de verilmiş, ama öküz arabamız yok, çift ekemiyoruz.’ ‘Haa’ dedi, ‘bunu benden isteyin bakalım. On beş gün sayın, hepsi mevcut olur.’ O konuşmayı bitirdi, bizi de köy muhtarları, herkesi arabalara bindirdiler, aldılar götürdüler köylerine. On beş gün sonra -tabii burda kaldık bir iki sene ya- öküz, araba verdiler, öyle hemen değil. Öküz verdiler, iki sene de köy bize bakım yaptı. İki sene. Üç göz ev yaptılar köylüler... Her aileye, nüfusuna göre [toprak verdiler]. Biz dokuz nüfustuk. Aile reislerine yirmi dönüm... Diğer nüfuslara onar dönüm. Bize tam yüz on dönüm arazi verdiler, güzel araziler verdiler. Sonra döndük geldik, ama pişman da olduk, keşke gelmeseydik... Ayvalı köyü kazaya yarım saat çekerdi. Çok güzel bi köydü, o dönemde iki yüz elli haneydi o köy. Ama adamlardan bi kötülük görmedik. Biz buraya geldikten sonra tekrar bize mektuplar geldi. ‘Dönün gelin tekrar, geriye gelin’ dendi, ‘gitmeyin’ dediler. Bak ordaki insanlar, Eskişehir’in insanları iyi insanlar, çok iyi insanlar. Garibe yardım etmek, fakire yardım etmek [onlarda], o şekil insanlar. Biz ordayken, işte af çıktı gelecez felan, köyün ileri gelenleri, köy muhtarı, orda üç tane köyün ağası vardı -Kazım Ağa, Yakup Ağa, bi de Hoca İbrahim-, ‘E be oğlum, gitmeyin,’ dediler. ‘Siz giderseniz, pişman olursunuz. Bak biz durumları iyi öğrenmişiz.’ Sonra 1938 tarihinde ...Alevi bir köy [vardı], bizim köye yarım saat çekerdi. Halen duruyor adam, Mehmet onbaşı isminde biri, gelir gider, yoğurt götürürlerdi, kaymak götürürlerdi. Adam çıktı geldi bizim eve. Dedi, ‘Ben sizin köyde kaldım böyle böyle, yoğurdunuzu, ekmeğinizi çok yedim.’ O tabii ne olduğumuzu onlara anlatmış, ‘böyle böyle kişilerdir’ diye. Dedik, ‘Niye gitmeyelim?’ Dedi ki, ‘Oğlum, giderseniz, belki babanız birinin kalbini kırmıştır, birine bi hakaret etmiştir, siz gittiğinizde durumları bilmiyorsunuz, size hakaret ederler.’ Yani böyle de nasihat ettiler adamlar bize gerçekten. Çektik geldik, bizi buraya getiren annemiz oldu... Burda bi ablam evliydi, ‘İlle ki kızımı göreyim’. Gel git, işte zaten serbest. İlle bizi çekti getirdi... Yirmi bir nüfus, annemin babası, kardeşleri, gelinleri, yeğenleri, üstelik de babam yok, ortada kaldık. Annem kalkardı, erkenden kalkar, o avlunun içerisinde ağılıya ağılıya döner gelirdi, bu şekildi hali... Bi türlü unutturamadık. Komşuları gelir götürürdü o vakit, çalgılar vardı, çalışıyorlar; gramofon, böyle televizyon filan yoktu. Hani kafası dağalsın diye. Bi türlü çare bulamadık... Dokuz sene orda kaldık. 1947 tarihinde, burayı bıraktık, tekrar geri çevirdiler... O dönemde böyle bi başbakan çıktı. Recep Peker isimli bi başbakan çıktı o dönemde... Çoğu geri döndü. Az bir kısmı orada kaldı. Orada kalanlar şimdi zengin olmuşlar. Arazileri, her şeyleri var...”

Dersim sürgünlerinden bazılarının Çorum’da, Kayseri’de Alevi köylerine yerleştirildiklerine ilişkin anlatılar da bulunmaktadır:

“Bizim köy fakir bir köydür, [ama] dışarıdan gelen insanlara çok yardımcı olan bir köydür.”

Türk Alevi köylerinde yaşayanların toplumsal kabul bakımından görece daha iyi durumda olduklarına ilişkin başka anlatımlar da dikkat çekicidir. Alan araştırması sırasında Dersim kökenli olmayan ve 1961’de Çorum’un Mehmet Dede Tekkesi köyünde doğan S.E. ev kadını. Babasının yanında çobanlık yapan kimsesiz bir Dersim sürgünü çocuğun öyküsünü şöyle anlattı:

“O Dersim olayları zamanında bir aile gelmiş bizim köye. Ebesini ve babasını ben hatırlamıyorum, ama geldiğinde küçük olduğunu annemden biliyorum. Ben doğmadan, 15-16 yaşındaki o [çocuk] babamgile çoban gelmiş. Kürt Haso diyorduk biz, Kürt Haso. Dersim’de doğmuş, annesi Dersim’de ölmüş, o ebesiyle (babaannesiyile), babasıyla gelmiş. Tabii onlar yaşlıymış, ebesi ve babası bir süre sonra vefat etmiş. Bizim Mehmet Dede Tekke [köyünde] kalmış cenazesi, mezarları bizim köyde. O yetişkin ben çok küçüktüm. [Ben] altı, yedi yaşındayken bizde çoban durmuştu, yani babamgilin ineklerine bakıyordu. Bizde çok kaldı... Benim babam çok bakıyordu ona ve yiyeceğini içeceğini veriyordu. O da bize yardım ediyordu, aynı bir aile gibi evimizde durdu. Sonra evlendirmiş babam da, köylü de çok yardım etmiş. Çoban olduğu zamanlar hep bizde kalıyordu, yatılı kalıyordu. Ondan sonra evlendi zaten. Sonra bekçilik yaptı köyde. Fakir olduğu için başka bir işi yoktu, geliri yoktu, köy de ona sahip çıktı. Bütün yiyeceğini falan veriyordu. O da çok iyi bir insandı, herkese yardımcı oluyordu ve köy bekçisi oldu. Yıllarca köy bekçiliği yaptı... Bizim köy fakir bir köydür. Tarlası vardı, ama bilmiyorum köylü mü verdi, devlet mi verdi. Bizim köyümüz dışarıdan gelen insanlara çok yardımcı olan bir köydür... Annemgil anlatıyor, o ‘ilk geldiğinde konuştuğu anlaşılmıyordu’ diyordu. Kürtçe konuşuyordu, ama sonradan hep Türkçe konuştu. Ondan sonra çok yaşadı, evlendi, [ama] o karısı öldü, ondan çocuğu olmadı. Sonra bir daha evlendi. Bizim köyümüz, Mehmet Dede Tekke köyü, Alevi köyü, dededir bizim köyümüz, çoğunluğu dededir.”

Bazı anlatılarda ise Dersim ’38’de sürgün edilen bazı aşiret ağalarının yer değiştirme yasağına direnmeleri nedeniyle öldürüldükleri, yöredeki Alevi dedelerinin devlet güçlerinin fiziksel şiddetine maruz kaldıkları yer almaktadır. Aşağıda anlatısı verilen kişi önce ailesinin Dersim kökenli olduğunu söylemek istememiş, görüşme sırasında da Dersim yerine daha çok Tunceli adını kullanmış, bazen Tuncelileri kastederek Elazığlılar dediği de olmuştur.

“Götürdüler efendim, büyüklerimizi, dedelerimizi, orada falakaya yatırdılar.”

1932’de Kayseri’de doğan İ.T. Bey, duvarcı ustası olarak çalışmış ve halen de çalışıyor. Görüşmenin başında Dersim kökenli olmadığını söyleyen İ.T., görüşme ilerlediğinde ailesinin aslen Dersimli olduğunu şu sözlerle belirtti: “Biz aslen Tunceli, Hozat yörelerindemiz.

[Bizimkiler] ordan Sivas'ta Zara'ya, İmralı'ya inmişler... Bize Koçgiri Aşireti derler.”

Ailesinin 1926 yılında devlet tarafından Sivas, Zara'dan Kayseri'ye sürgün edildiğini söyleyen İ.T., iki oğlu bir kızı olduğunu, kızının Sünni Türk kökenli bir Jandarma subayına kaçarak evlendiğini, ama düşündüğünün aksine mutlu bir evliliği olduğunu söyledi. 1938 yılında Dersim'den Kayseri'ye sürgün edilenlerin durumuna çocuk yaşta tanıklık ettiğini şöyle aktardı.

“Valla üç, dört ev geldi [Dersim'den], orada Kiske köyü vardır, devlet oraya iskân etti onları. Efendim bunlar ne kaldılar, ne ettiler. Devlet sulu arazi de verdi her bir aileye, efendim yüz dönüme yakın arazi verdi bunlara. Bunlar bıraktılar, gittiler. Yani araziye de şey etmediler. Bir tane Kopo vardı, ismi Hüseyin'miş. Bu adam biraz eylemci bir adammış, devlet bunu getiriyor. Kiske köyünün ... bütün arazisi sulu, fasulye ekiyorlar, patates ekiyorlar, yani yeri gayet kıymetlidir biliyon mu? Buna 20-30 dönüm sulu yer veriyor devlet. Bu orada efendim ne yapıyor, ne ediyor, hani Tunceli'ye gidecek ya, Dersim'e, ediyor gidiyor, bırakıyor gidiyor. Şimdi bu adam gözaltında, bizim Elazığlılara da efendim devlet zaten ters bir gözle bakar. Bizim köyün adamlarına 'Kopo Hüseyin'i bulun bize' diyorlar. Götürdüler efendim, büyüklerimizi, dedelerimizi, orada Pahırdak nahiyesi vardı, orada falakaya yatırdılar. Allah göstermesin yani milletin kıranı getirdiler, o Kopo Hüseyin'in yüzünden! Ne etmişse, 'bulun getirin'. Bir tane müfreze kumandanı vardı, bir yüzbaşı, efendim milletin haşatını çıkardılar. Adam geçti gitti. O araziyi de beğenmedi. Millete de sebep oldu, geçti gitti, daha nereye gittiyse bilmiyorum yani. Bizim bir dede vardı, Seyit Esen dede, o diyor ki, 'Gelirken jandarma vurmuş, öldürmüş adamı.' Yani artık nerede vurmuş, nasıl etmişse bilmiyorum ben. ... O Kopo Hüseyin'in yüzünden bizim aşiret mahvoldu. Gücü yetmiyor, devlet kuvvetlidir! Efendim zaten o Koçgiri hadisesinde biraz mimlemişler bizi, milleti mahvettiler o adamın yüzünden!”

“Davar güderlerdi, bağ bahçe kazmaya giderlerdi.”

Dersimden sürgün edilenlerin bir bölümü Bilecik, Gölpazarı'na yerleştirilmişti. Gölpazarı'nın Üzümlü köyüne gidildi ve o döneme çocuk yaşta tanık olmuş köylülerden 1930 doğumlu A.O.Y. Bey'le görüşüldü. A.O.Y., Dersim sürgünü olan arkadaşı Ali ve ailesiyle ilişkilerini, çocukluk anılarında yer eden durumları, 1947'de geri gidişlerini ve sonrasında süren ilişkilerini anlattı:

“1930 senesinde dünyaya geldim. Söğüt'ün Akçasu köyünde doğdum. 7 yaşında Akçasu'dan Gölpazarı'nın Üzümlü köyüne geldik. Gölpazarı da Söğüt de kaza. Bizimkiler buraya gelmişler. Burada ev aldık. Burada durduk... Tunceli'den, işte 38 de bunlar geldiler buraya. Ben o zaman okuldaydım. İkinci sınıftaydım. [Ali'nin] babası vardı, Hasan Ağa. Hasan Ağa babaları, sonra Ali oğlu (arkadaşı), Şükrü vardı oğlu. Şükrü, Ali'nin küçüğü, Kazım var, Mehmet var, Zeynel vardı. Zeynel, Hasan Ağa'nın oğlu değildi. [Çocukların] en büyükleri Mehmet Ağa'ydı. Şimdi onlar okulda okurlardı, ötekiler okumadılar. Onlar büyüklerdi, okula gelmediler. Ali ile Şükrü, ikisiyle beraber okulda okuduk... Bu köyde 700 bacak hayvan vardı, davar. Burada davar güttüler... Burda üç hane oldular. Biz okuldayken daha, anneleri öldü. ... İki de kız kardeşleri vardı. [Birinin adı] Besi. Çok iyilerdi... 'Atatürk dağıtmış' dediler, onu biliyorduk, zaten o zaman televizyon var mı, yok ki... O zaman işte 'Bunları Atatürk göndermiş' derdi bizim büyükler, biz çocukların, bizim aklımıza ne gelir. İşte bizim köydeki büyükler, babamgiller derdi. Babamgil, 'Oralarda isyan yapmışlar bunlar' dediler. Bunları Atatürk o zaman dağıttı. Böyle bütün köylere dağıttı o adam. Tek kişi bir yere komadı

yani. İşte [aralarında] Türkmen de vardı. Hatta Türkmenin kızını bizim köylü aldı. Zengin birisi vardı. Onun kızını o aldı. Ta oradan [Yumaklı köyü] gelin getirdiler... Davulları döndüre döndüre gittiler. Ata da bindirdiler. O zaman araba yok... Tunceli'den geldiler. Onların neyle geldiklerini ben bilmiyorum. Geldiler, bütün dağıttılar buraya. Onları buraya jandarma getirdi. Yalnız bunların hepsini köylere dağıttılar. Burada vardı. Şurda Yumaklı var, Yumaklı'da vardı. Bütün böyle köylere dağıttılar bunları. Bunlar kimseye bir zarar ziyan yapmadılar yani. Kendileri çalışkandı, Hasan Ağa hem davar güderdi hem sırtına bir set odun yapardı şu dağdan getirirdi. Öyle yakarlardı yani... Yani çalışırlardı, yövmiyeye giderlerdi. Babam bunları çok çok işe götürdü burada. Mehmet'e Yumaklı'dan kız gettiler (getirdiler). Gelin gettiler buraya... Gölpazarı'nın Yumaklı köyünden geldi. Burada düğün yaptılar. Ordan gettiler, burada düğün yaptılar. Aynı bizim gelin gibi oldu gelin. Biz gibi üst baş giydi. Aynı bize uydular... Onlar da (gelinin ailesi) Tunceli'den gelmişler... Yumaklı'dan gelen gelin daha duruyormuş da, Mehmet Ağa ölmüş. ... Âdetleri de bizimle aynıydı. ... Aynen bizim köyün âdetleri neyse aynısını yaptılar yani. Öyle ayrı gayri bir şey yapmadılar....

'Biz aslen Ovacıklıyız,' derdi Hasan Ağa... Başka şey söylemiyorlardı, söylemezlerdi. Söylemezlerdi onlar pek fazla. Ali olsun, Şükrü olsun okullarda hiç öyle bir saldırı maldırı, kimseye bir şey yapmazlardı yani. Aynı buralılar gibi ya. Ali, 'Buraya gelince Türkçe öğrendim' derdi. İşte 'Buraya geldiğim zaman, köye geldiğim zaman' dedi, 'Türkçe'yi burada öğrendim.' ... Çoluk çocuk hep Türkçe konuştular. Babaları Hasan Ağa davar güderken, sabahleyin böyle davarları çıkarırken bağırırlardı, 'Ahmet Ağa, Mehmet Ağa hadi biz gidiyoruz.' Davarları buradan böyle götürürlerdi. Biz çok memnunduk onlardan... Ali, karımın babasının hayvanlarını güdüverirdi. Hayvan gütmeye beraber giderlerdi hatta... Çok temiz insandı. Çok temiz insandı. Öyle yağız insandı, öyle temiz insandı, öyle hile yoktu. Temiz olmasa öyle kızların içlerine koyarlar mıydı?... Öyle kalkıp da sağa sola, öyle onun bunun yerine girmezlerdi... Kimseden bir şey istemezlerdi. Bağa bahçeye öyle girmezlerdi. Verirsen alırlardı, vermezsen hiç öyle kalkıp da [almazlardı]... Onun bunun işini çok tutarlardı. Evlerini sıvarlardı... Bizim işimizi tuttuğu için biz de onlara bakardık yani. Ekmeğini verirdik, üzümü verirdik. Elma, armut, erik ne varsa onlardan verirsin... Sahipsiz bir ev vardı burada. Orda epey durdular. ... Ondan sonra o hayvan koydukları yerde odalar vardı, köy odası derdik onlara, yani davarları orda koyardık, yanı başında davarlar vardı. Bu sefer orda durmaya başladılar... Mehmet Ağa orda durdu. Gelini ora getti... Hasan Ağa yukarda durdu bir evde. Yani 'bize ekmek verin' demezlerdi. Kendileri giderler, buğday alırlar götürürler, değirmen var aşağıda, değirmende öğütürler. Bunlar hep yufka yaparlardı. Hep onu yaparlardı... Hayvanlar köylünün. Çoban başında beklerdi... Onlar çobanlık yapıyorlardı... Yani şimdi 700 bacak hayvanı herkes çeviremez. Onlar okul olmadığı zamanlar beraber giderlerdi babasınlan, Ali olsun, Kazım olsun, Şükrü olsun... O zamanlar tabii işte köy kalabalık olduğu için çok dardı gütmeye yerleri... O şekilde çalışırlardı adamlar. Evlerinde darda kalmadılar... Herkes de (hayvan sahibi köylüler) parasını zamanında verir... Ufaktı Aligiller. Ali, Şükrü, Kazım davar güderlerdi. Onlar başka işe gitmezlerdi, bağ bahçeye gitmezlerdi. Zeynel vardı büyük, bir de Mehmet, bunlar devamlı yövmiyeye giderlerdi. Bahçe kazmaya, bağ kazmaya. ... Hasan Ağa devamlı davarlan uğraşırdı. Hiç ayrılmazdı davarın başından, çünkü o zaman ziyanlık çok olurdu diye, davara ziyanlık yaptırırlar diye.

'46-47 senelerinde gittiler... Hiç hiç hiç öyle anlatmazlardı. Sır alamazdın onlardan... Hep

suskun kalırlardı. Öyle kalkıp da şunu yaptık bunu yaptık [demezlerdi]. Yalnız Hasan Ağa, orda onların beyleriymişti. Onun sözü çok geçermişti orda. Kimse ona kimse bişey diyemezdi, bir şey de demezlerdi, söylemezlerdi. Sır vermezlerdi...

Hiç hiç adını anmadılar. Tunceli'nin hiç adını anmadılar. Sonra 'af ' verdikleri zaman zorlamadılar da. Buradan giderseniz gidin, gitmezseniz kalın... Hatta çokları da kaldı bazı köylerde, gitmediler yani. Hasan Ağa, 'Benim yerim iyi, ben oraya giderim' dedi... Köyüne geri dönüyorlar. 'Bütün eşyalarım, her şeyim orda kaldı,' derdi... Her şeyi orda kalmış. Neyden getsin. Öyle şimdiki gibi araba yok. Arabası yok, neylen getirecek, hangi birini getirecek. Belki paraları da varsa, paralarını da gömdüler geldiler bu tarafa... Burda üç tane mezarları var onların. Üç tane mezarları var... [Cenazeyi] aynı bizim gibi kaldırdılar, onlara yardım ettik. Zaten bizim hocalarımız şey ediverdiler. Onlar tabii cenazeye biraz çok şey yapıyorlar. Başında bir hafta böyle bağırıyorlar, ağlıyorlar. Hep Kürtçe söylüyorlar böyle. Başında mumlar yakıyorlar. Hep böyle onlar kendi şeylerini yaptılar yani. Biz hiç onlara karışmadık... Caminin önünden kaldırdılar [cenazeyi]. Biz onlara aynı bizim şeyimiz nasılsa aynısını yaptık yani. Bizim kadınlar yıkadı. Zaten üç tane kadındı, kadınlar yıkadı. Hoca namazlarını kıldırdı. Öyle 'biz namaz kılmayık' diyen olmadı yani. Hiç biz ayırım yapmadık onlara. İşte köyümüzde ne varsa aynısını yaptık...

Ben hiç Aleviliğini [bilmiyordum], sonradan duydum burada. Benim bildiğim, öyle camiye mamiye gelmezlerdi. Tabii demek varmış şu halde Alevilik onlarda... Onlar zaten buraya Kürt olarak geldi. Kürt dediler bunlara, öyle geldiler ordan... Biz demedik Kürt Ali. Biz sonradan diyoruz Kürt Ali diye. Şimdi zaten kendisi hatta bir gün [defterime] yazmış Kürt Ali diye. Şimdi [torunu] Baran, Tunceli'de duruyor. Amcası Ahmet de Ankara'da duruyor. Fakat Ali Almanya'ya gittikten geldikten sonra çok müteahhitlik yapmış...

'Bunları sökem, bunları toplayam, kemiklerini alam gidem, götürem.'

Bizim mezarlık bu tarafta, şimdi orda yeni köy mezarlığını belki görmüşsünüzdür gelirken, yol üstünde mezarlık var ya... Annem babam ilerde orda mezardaydı. Ben onları ziyarete gittim. Döndüm geldim, bunlardan biri el salladı, 'Gel bak, kimler gelmiş,' dedi. Onlar da resim çekiyorlar. O Ali ilk durdukları evin olduğu yeri göstermiş. Okulların ordaki o şeyi göstermiş, ama oralar tabii [değişti], onlar yıkıldı. Yeniden orda evler yapıldıydı. Onları göstermiş, 'İşte şurda hamam var' demiş. Hamam da olduğu gibi duruyor orda, fakat çalışmaz, artık yıkıldı. 'Kimler geldi' dedim. 'Ya Kürt Aligil geldiler' dedi. 'Eee iyi, hoş geldiler, sefa geldiler.' Bir selam verdim, aşağıdan çıkıp geldiler. 'Hoş geldiniz' dedim. Ben baktım, bilemedim Ali'yi. Ali çok değişmiş canım. Şimdi gözler de iyice onu görmeyince. Benden küçük oluyor, Ali benden üç yaş küçük. 'Ali ben seni bilemedim' dedim. 'Ben seni sesinden anladım' dedi. Bizim okuldayken ben Ali'ye bir tokat atmışım, artık ne oldu bilmem ki. Unutmamış! 'Sen beni dövdün, ben bak unutmuyorum' diyor. Orda konuştuktan sonra, 'Haydi bakam eve gidelim madem' dedim. 'Madem dövdüm, yerine bana iki tane at, öcünü al,' dedim. Ondan sonra burda karınlarını doyuramadık. 'Biz mezara gidecez' dediler. 'Ee bizim mezarları biliyon mu sen' dedim Aliye. 'Ben bulurum' dedi. Gözleri görmüyor, ama ... 'Yolun üstünde mezar' dedi. 'Hatta yolun üstünde belli mezarlar'. Ben de iyi tahmin ediyorum ora gömüldüğünü de fakat neresine gömüldüğünü şey edemem çünkü oralardaki ağaçlar kayıp olmuş, tikenler kayıp olmuş. Karaçam tikenleri vardı. Mezar taşları, taş yok. Zaten şöyle hafifçe bir taş koymuşlardı, düz yapmışlar... Vardım ben oraya 'aha bak burası' dedim 'senin dediğin taş burda, tiken de burda' dedim. 'Üç tane mezar' dedi. 'Böyle yan yana' dedi. Birisi

annesini, biri halası, biri de nesiye artık, onu pek bilemiyorum. Ben dedim, ‘Ha bak daş burda.’ Geldi daş üzerine dikildi. ‘Ha bak üç tane mezar, bak görebiliyon mu?’ dedim. Çocukları, ‘Baba orda üç tane mezar yan yana, aynısı duruyor,’ dediler. Araları şöyle şöyle açıp sıraynan gömmüşler buraya. Onları buldu orda. ‘İlle sökem,’ dediler. ‘Bunları sökem, bunları toplayam, kemiklerini alam gidem, götürem’ diyorlar. Ovacık’a... ‘Ali’ dedim, ‘sen bunları burda sökecen, ama bunları sen şimdi bulamazsın. Bunlar en az bir buçuk metre derinlikte’ dedim. Kadınlar göğüse kadar, erkekler göbeğe kadar, bizim mezarlar öyledir. ‘Sen’ dedim, ‘burda şimdi bunları sökecen, bulacan, ama kemiklerini ayrı ayrı koyamazsın. Yani bulsan nere koyup götürecen, sonra toprağını alsan, toprağını götüremezsın. Sen hiç bunların rahatını bozma. Sen bunlara mermer taşı yaptır. Adlarını yazdır, tarihlerini koy, getir burda dikiver başlarına. Gelen giden nesliniz, kendiniz kim gelirse, gelir orda bakar. Orda ne yapacaksın, onların doğası buraya gider. Hiç olmasa rahat yatarlar,’ dedim, ‘burası gavur köyü değil, burası Müslüman köyü.’ O zaman ‘Olur’ dedi, ‘aklım erdi.’ Yoksa ben öyle demeseydim nerdeyse onu kazacaklardı orda yani... İşte biraz ağladı, ‘anam anam’ diye.”

3. Dersim ’38 Anlatılarında “Ötekiler”

Dersim ’38’le ilgili anlatıları farklı bir açıdan okumak da mümkündür. Devlet erkanının Dersim’de medenileştireceği ‘ötekiler’ tanımını sadece Alevi Kürtler, Şafi ve Sünni Kürtler ile Alevi Türklerden oluşan Dersimlilerle sınırlı tutmadığına, bölgede yaşadığı düşünülen Ermenilerin de bu kapsamda görüldüğüne ilişkin çeşitli uygulamalar anlatılarda görülmektedir. Anlatılarda devletin askeri güçle ve zorlayarak uyguladığı ‘medenileştirme’ projesinin boyutları ile kapsamına ilişkin çarpıcı ayrıntılar bulmak mümkündür. 10-14 yaş arası sünnet olmamış erkek çocukların, Ermeni oldukları düşüncesiyle sünnet edilmeleri uygulaması buna bir örnektir.

“Sonra sünnetçi öğrendi ki, Ermeni değiller...”

1925’te Tunceli, Ovacık’ın Qolce köyünde doğan, Aslanuşağı aşiretinden M.B.E. Bey tanık olduğu bu durumu şöyle aktarıyor:

“Askerler erkekleri de toplayıp sünnet ediyorlardı... Herkes fakirdi. Millet sünnet yapamıyordu. On üç, on dört yaşlarına kadar geliyorlardı, ama hâlâ sünnet olamamışlardı. Ama onlar ‘Ermeni’dir’ diye sünnet ediyorlardı. Sonra sünnetçi öğrendi ki, Ermeni değiller.”

Öte yandan askeri ve sivil bürokrasi algısındaki ‘ötekilerin’, devlet memuru olarak görev yapmış Dersim kökenli bir kaynak kişi tarafından Dersim ’38 anlatısında ironik bir biçimde tekrar edilmesi dikkat çekicidir. Bu konu ‘ötekinin ötekisi’ olarak derinlemesine araştırılmaya değerdir.

Görüşülen kişi kamu görevinde bulunmuş bir memursa ya da çeşitli devlet kurumlarıyla iş yapmış ya da yapıyorsa devletin ‘öteki’ algısını yansıttığını, Ermenileri, Yahudileri kendi ötekisi olarak öyküleştirdiğini ve devleti temsil eden bazı siyasal aktörlerin sorumluluklarını ‘meşrulaştırmaya’ yönelik bir dil kullandığını söylemek mümkündür. Bazı Dersim kökenlilerin anlatılarında Ermenilerin, Yahudilerin ‘öteki’ olarak kullanıldıkları, onların devlete karşı Dersimlileri kışkırttıklarına inanıldığı ya da sürgün edilen Sünni Türk köylerinde gördükleri kötü muameleyi betimlerken bazı anlatılarda ‘Ermeniler gibi gavurdular’ ifadelerinin geçtiği görüldü. Öte yandan sürgün edildikleri batı illerinde yöre halkının Dersimlileri ‘Kürt’ olarak tanımladıkları, Sünni Türk köylerinin çoğunda ‘Kürt’ tanımlamasıyla birlikte ötekileştirme aracı olarak ‘Alevi’ kimliklerinin daha çok öne çıktığı söylenebilir.^[46] Diğer bölümlerde yer alan anlatılarda da görüleceği üzere,

‘Alevi’ kimliğinin sürgün edilenlerce hiç dillendirilmemiş, gizlenmiş olması o dönemde yerelde işleyen, baskın olan toplumsal ideolojinin ‘öteki’ içerimlerine ilişkin güçlü bulgular sunmaktadır.

“Demirci Mustafa isminde bir Ermeni vardı.”

1927 doğumlu, baba tarafı Yusufhan, anne tarafı Kureyşan aşiretinden, memur emeklisi H.K. Bey 1937-38 Dersim olaylarının başlangıcını ve nedenini, dedesi Süleyman Ağa’nın Rus işgalinde savaştığı için Atatürk tarafından madalya ile ödüllendirildiği öyküsü, Atatürk’ün 1937’de Elazığ ziyareti ve Celal Bayar’ın rolüyle ilişkilendirerek anlatıyor. 1937-38 olaylarının ‘isyan’ olmadığını belirtiyor ve Dersimlilerin devletle iyi olan ilişkilerini Ermenilerin bozduğunu düşünüyor:

“Dedemi çağırıyor, dedeme, ‘İşte’ diyor, ‘Süleyman Ağa, ne istiyorsun?’ Dedem diyor ki, ‘Sizden hiçbir isteğim olmaz! Yalnız şu isteğim var, Dersim’in kadrini, kıymetini bilerseniz, biz de sizin kardeşiniz, siz de büyük olarak, bir kardeş olarak, bir başkan olarak tanır [sizi] bizim buradakiler.’ Dedeme madalya vermişler. Üç tane madalya veriyorlar, dedem almıyor. Kamer Ağa var ya, Yusufhanlıların ağası, ona veriyor birini, birini zoraki dedeme veriyor. Ve Atatürk diyor ki, ‘Dersim uşağı, Türkiye’nin sağ kolu, en büyük, hakiki Türk evladı olarak Alevi, ehlibeyt mezhebidir. Bunların burnu dahi kanamayacak!’ Böyle bir emir veriyor. ’38’de hasta oluyor, rahmetli. Burada bir asker firarı [var], o da işte tanınmış bir kişinin oğlu. O zaman Pah’ta, karakol ordaydı... Tabii geliyor yüzbaşı, sudan geçiyorlar atlan, o zaman köprüsü varmış ağaçtan. Geliyor, ‘Ağa’ diyor, ‘çocuğun ne bir zarar görür [ne bir şey], ver çocuğunu gideyim.’ O zaman Dersim’e 12 ay [yerine], 6 ay askerlik veriliyor, yani onların anlatması öyle. O [ağa] da diyor ki, ‘Başım üstüne.’ Burada, ismini açıktan vereyim, Demirci Mustafa isminde bir Ermeni vardı; o, ‘Yahu ağa’ diyor, ‘sen aşiret reisisin, sen nasıl çocuğunu getirir askere gönderirsin.’ [Yalnız] beş tane jandarma var,’ diyor. ‘Yoo olmaz,’ diyor [ağa], ‘öyle şey olur mu, askerin ne günahı var.’ Uzatmayak, bir, iki, üç öyle, dördüncüye diyor ki [Demirci Mustafa], ‘Yahu ağa, bak siz odunu çekin, bu köprüyü yakak, o zaman ne jandarma gelir, ne size bir şey olur, ne de oğlun askere gider.’ Tabii onlar da zavallı, cahil insanlardı, yani Tunceli halkı hani pek eğitim görmemiş, okumamış, bilgi sahibi olmamış. ‘Ee’ diyor ağa, ‘neynen yakacan sen? İlacı bende var,’ diyor [Mustafa]. O zaman Mazgirt bir kaza, ilk kaza Mazgirt’tir burada. Gidiyor Mazgirt’ten üç teneke gazyağı alıyor, affedersin katıra yüklüyor, getiriyor. Bakıyor ki odunu çekmişler, gazyağını baştan başa serpiyor, kibriti çakıyor. Tabii yüzbaşıya gidip haber veriyorlar, yüzbaşı geliyor, haber çıkmış. Jandarmalara diyor ki, ‘Bırakın yaksınlar. Bunlar cahil insanlar diyor, bunları eğiten, bunları bu işe teşvik eden kişiler var, bunları öğrenmemiz lazım!... [Ağa] yüzbaşıya gidiyor, diyor ki, ‘Valla köprüyü yakmışlar, biz görmedik.’ ‘Boş ver, ağaç bir köprü. Sen çocuğunu getir, askere gönder.’ [Ağa] yine söz veriyor, bu sefer bu dediğim adam (Mustafa) diyor ki, ‘Yahu ağa ne gerek var? Beş tane jandarma, asker var, beş tane jandarma, bir yüzbaşı. Vurdunuz mu jandarmaları, daha gitmez senin çocuğun askere ne [de] kimse buraya gelir.’ Adamların geçiyorlar önüne, askerin ne günahı var, askerleri vuruyorlar. Ne oldu? Tunceli’de isyan patlattı! Bahane ya, ne isyanı, üç tane çapulcu... Bir yaramaz insanın kendi intikamını, yani o dediğim insan dedelerinin, babalarının intikamını almak için bunu yapıyor, bu açık yani. Kim varsa gelsin esamisini korum meydana. Tabi bunu inanıyor, gidiyorlar Atatürk’e, tabii o da rahatsız. Atatürk diyor ki, ‘Ben geleceğim.’ Atatürk geliyor Elazığ’a, ’38 hadisesini anlatıyorum şimdi, İnönü’nen beraber Elazığ’a geliyorlar. Ben de daha çocuğum, bize dediler ki o zaman, ‘Paşalar geliyor.’ Türkiye’nin paşası geliyor! O zaman 11 yaşındayım. Biz de

gittik, İstasyon Caddesi'nden taa Halkevi'ne -eskiden Halkevi vardı, onun adı Kız Sanat Okulu oldu, şimdi de öğretmenevi olmuş, Beşkardeşler'de- oraya kadar halı döşemişler, halının kenarına da altın dikmişler. Halının kenarına da altın dikmişler! Atatürk soruyor, 'Yahu,' diyor 'bu nedir?' İnönü de diyor ki, 'Yahu paşam, Elazığ' diyor, 'Türkiye'nin en zengin bir vilayetidir'! [Atatürk] Elazığ'a geliyor fabrika kuracak. Yani [Tunceli] fakir, isyan var ya, isyanı yatıştırmak için fabrika kuracak da halk çalışacak, bir iş edinecek, okula gidecek. 'Allah Allah' diyor, 'bu kadar zengin mi?' 'Bak un fabrikaları var, bilmem neyi var,' gösteriyor. 'O zaman ne yapalım?' diyor. İnönü, 'Malatya'ya kuralım' diyor, sigara fabrikasını. O sigara fabrikasını Malatya'ya kuruyor. Bu Tunceli'de bu halk, halkımız kendisini vuruyor. Talan ediyor onun bunun malın getiriyor, bir keçi için adam vuruyorlardı, bu açık... Ne oldu; 'Tunceli'de isyan var ne yapacağız?' İnönü gidiyor Atatürk'e tekrar, Atatürk de rahatsız, İnönü soruyor, 'Sayın Mareşalım, Dersim için ne düşünüyorsunuz?' Benim rahmetlik babam da Atatürk'ün sancak karargâhının çavuşu ve keskin nişancı. Babam da dinliyor onu, Atatürk elini sallıyor, 'Çık ulan dışarı,' diyor, 'Dersim'in kedisine bile karışmayacaksınız!' Celal Bayar soruyor İnönü'ye, 'Ne dedi Atatürk?' diyor. 'Dedi ki, Kömürhan Köprüsü var ya Malatya'da, oradan yani silme süpür.' Yani oradan kıracaklar, yani Tunceli dahil, Güneydoğu'nun hepsi dahil, silme süpür. Celal Bayar, 'O zaman, tamam askeriye gitsin,' diyor.

“İşte, sözde Dersim isyanını bizim Ermeni demirci Mustafa çıkarmış.”

Sözlü tarih alan araştırması kapsamında Dersimli bir Ermeni ailenin çocuğu olan, 1960 doğumlu Miran P.G. Bey'le İstanbul'da görüşüldü. Dersimli birinci kuşaktan bazı yaşlıların anlatılarında Dersim '38 olaylarının kışkırtıcı aktörü olarak geçen 'Ermeni demirci Mustafa'yla ilgili görüşlerini, babasının aktardıklarını paylaştı:

“Ben Miran P. G. 14.12.1960 tarihinde Dersim'de, Selahattin G. olarak dünyaya geldim. İlk, orta öğrenimimi Dersim'de, lise bölümünü İstanbul Sefaköy ilçesinde okudum. Bizim Dersim'deki yaşamımız içersinde Ermeni bir aile olarak bilinen bir aileydik, ama bu yaşamımız sadece belleklerde Ermeni olarak kalmış. Gerek kültürüyle, diliyle, diniyle bir yaşam biçimimiz yok orada. Yani Hristiyanlık yok, Ermeni dili ve kültürümüz, yaşam biçimimiz yok... Sadece dedelerimin ismiyle Ermeniliğimiz [kalmış].

Ulusal kimlik bitince beraberinde bütün bir bozulma gelmiş, bunu devrimcilikle bütünleştirememişler, düzeltmemişler ve bugün Dersim tarihi yanılgılarla dolu bir şey olmuş. Yani ben yıllarca Dersim'de isyan olduğu mantığıyla [düşündüm]. Hatta bu isyanı da arkadaşlar belgesellerinde bile kullandılar. İşte, sözde Dersim isyanını bizim Ermeni demirci Mustafa çıkarmış. Bir köprüyü yakmayla başlamış olay. Bu kadar soyut, bu kadar asılsız, bu kadar basit şeylerle kandırılarak gelmişiz.

Peki, şimdi bakıyoruz biz, 1915'lere gittiğin zaman, daha öncesine gittiğin zaman, 1900'lere gittiğin zaman dikkat çeken üç şey oluyor. Osmanlı çöküyor, Ermeni soykırımı yaşanıyor, Cumhuriyet kuruluyor... Dönem, uluslaşma dönemidir. ... Osmanlı terk etmiş Avrupa'yı, işte [yeni] devletler oluşmuş. ... Artık Osmanlı geliyor İstanbul'dan doğu illerine yöneliyor ve doğu illerinde bakıyor uluslaşmaya müsait devlet, halk kimdir? Ermenilerdir. Niye, Ermeniler zanaat yapıyor, Ermeniler yerleşiktir, Ermenilerin parası var, Ermenilerin üretkenliği var. Devlet olmaya en yakın kitle Ermenilerdir. Ne yapmış? Ermenileri ilk önce yok etme ihtiyacı hissetmiş. Peki bunu nasıl başarmanın hesabını yapmış? Tutmuş milliyetçilik adı altında Türk,

Kürt, Müslüman kardeşliğini öne çıkararak bunlar Ermenidir, Hıristiyan'dır, öldür. Ferman da çıkartmış zaten. 'Öldür malını al' demiş.

"Biz Dersim'de Ermenileri korumuşuz."

Şimdi Dersim'deki arkadaşların birçoğu diyor ki, 'Biz Dersim'de Ermenileri korumuşuz.' Şimdi sen Ermenileri korumuşsun, bunu da herkes biliyor, bu bir gerçek. Ama bir de kabul etmediğin bazı gerçekler var. Şimdi Dersim kendi tarihine baktığı zaman, Dersim'deki aşiretler kendi aralarında birbirlerini öldürüyorlar. Niye? Yaşam mücadelesi için, sonuçta ekmek için... Ya benim dedem anlatıyordu, işte adam diyordu ki, 'Oğlum, biz burada derebeyleri gibi hareket ediyorduk. Yani millet geliyordu bizim ahırımızdan inekleri minekleri götürüyordu, biz de ikinci gün gidip onun köyünü basıyorduk.' ... Bu, kendi aralarındaki kavga. Şimdi böyle bir kavgada, hazır sana ferman da çıkartmış [devlet], 'Ermenileri öldür, ineğini al, koyununu al, tarlasını al, bağını al, bostanını al'; yani yapmamak için gerçekten peygamber olmak lazım. Hatta peygamber ötesinde bir şey olmak lazım o koşulları kullanmamak için. Sonuçta kullanmışlar mı? Kullanmışlar, yani bunu itiraf eden belediye başkanları bile var. Mesela ben gittiğimde Hozat Belediye Başkanı çok açık yüreklilikle [söyledi], şu anda kullandığı tarla ablamın tarlası. Oradaki o üzüm bahçeleri bile... Ve biz birbirimize azap çektiriyoruz. İşte 'gelsinler, gelselerdi mallarına sahip çıksalardı!' Eee bakıyorsun köye Ermeni köyü, bakıyorsun kilise var, yıkık kiliseler var. Hem de bir tane iki tane değil ve bugün bakıyorsun onlar gidiyorlar o Ermeni inançlarına ibadet yerlerinde saygı gösterip, oradan medet umuyorlar. Ha demek ki orada bir gerçek var. Yani yaşayan bir Ermeni halkı var. Alevilerle birlikte ortak değerleri var. Ama sen bugün dön bak bir tane Ermeni var mı Dersim'de, Ermeni ismiyle, yani bir Agop var mı, bir Miran var mı? Bir, işte ne bileyim Hrant var mı? Yok, Dersim'de hepsi kırık dönmeler, hepsi kendisini saklamış Ermeni olarak, herkes Kürtleşmiş... Bana annem anlattığında, babam '38'i anlattığında, 'şöyle katlettiler bizi '38'de, bizi böyle katlettiler' dediklerinde, hiç kimse '37'de Ermenilere yapılan katliamı anlatmadı. Ve biraz daha geriye git, fazla değil bir 5 yıl daha geriye git, yap ne olur... Niye hiç anlatılmıyor? Yani anlatılmamasının ciddi bir nedeni var. Çünkü eğer anlatılmış olsa olay, tarih tersyüz olacak. Bambaşka tarih çıkacak, o zaman ona göre bilgi verecekler, bilinçlenecekler. Yani olayı, yaşananları kitaplar yazmamış. Kitapların yazmadığını da bizim Dersimliler algılayamamış. Adam Dersim'de de yaşıyor, Benim dedem anlatıyor, 'Biz gidince çocuklarımızı masanın altında ölüme terk ediyorduk,' diyor, 'sırf asker bizi öldürmesin diye.' Yani katliamın her türlüsü yaşanıyor. Sen şimdi o psikolojiyle yaşayan bir insanı düşünsene, '38'de ... 30 yaşında olan bir insan düşün ki 1915'i de yaşamış, 1915'in katliamını yaşamışlar, arkasından '38 katliamı göz göre göre geliyor."

Yurtdışında yaşayan, yüksek öğrenim görmüş, kendini 'Zaza' olarak tanımlayan genç kuşak Dersimlilerin farklı kimlikleri bir kültürel çeşitlilik, zenginlik olarak tanımladıkları anlatılarda öne çıkmaktadır.

"Ne güzel, benim memleketimde Ermeniler var."

Viyana'da bilgisayar mühendisi olarak çalışan 1976 doğumlu E.K. Bey, ilk, orta ve lise eğitimini Tunceli'de gördükten sonra 1994 yılında Viyana'ya ailesinin yanına gitmiş ve iltica etmiş. Kırmancki'yi, kendi deyimiyle Zazaca'yı Avusturya'da öğrendiğini belirtti.

“Bizim yaşadığımız dönemde bizim bütün aile aşağı yukarı orada yaşıyordu. Bir amcam Almanya’daydı. Bir de halam İstanbul’daydı. Başka, gerisi hepsi, hepimiz Tunceli merkezde yaşıyorduk. Tunceli merkez, Sorpyanda köyünde yaşıyorduk... Sorpyan, eski bir Ermeni ismi, Ermeni köyü. Tunceli merkezle Pertek arasında. Eskiden Pertek’e bağılymış. şu anda Tunceli merkeze bağıly, yeni ismi Yolkonak. Aslında Zazaca konuşulan son köy orada. Ondan sonraki köylerin hepsi Kurmanca konuşur. Yani bizim köy Zazaca konuşan son köydür... Ermenilerle ilişkilerini falan anlattıklarında, ... ‘onlar da bizim gibi insanlardı,’ derlerdi. ‘Biz işte onlarla kız alıp veriyorduk. Bir sorunumuz yoktu çok ciddi anlamda.’ Ama ben şeyi fark ettim. Mesela biz çocukken bize eğitimde verilen bir şey vardı, ben çok çok iyi hatırlıyorum. Bugün bir arkadaşım var mesela, şu anda Almanya’da, biz ona sinirlendiğimizde, yani sanki küfür ediyormuşçasına ‘Ermeni’ derdik kendisine. Çünkü bizim köyde 2 tane 3 tane aile vardı. Onların Ermeni olduğu biliniyordu, ama onlar kendilerini Ermeni olarak görmüyorlardı... Avusturya’ya geldikten sonra ben bu olay [üzerinde] biraz daha, aslında psikolojik olarak da durdum. Yani niye insanlara biz Ermeni diyoruz. Sonuçta, bir de onlar niye sakladılar? Bir kere biz bunu niye küfür olarak kullandık? Bunu bize kim öğretti? Falan. Aslında bizim yaşlıların böyle bir şeyi olmadı yani. Hani bize böyle bir şey söylemediler. Annelerimiz, babalarımız bize böyle bir şey söylemedi. Büyük bir ihtimalle bizim bilinçaltımıza okul yoluyla girdi böyle bir şey. Yani çocukluğumuzda çok fazla eğitim sistemini de hatırlamıyoruz ki! Ama bu bize eğitim yoluyla geldi diye düşünüyorum. Bugün mesela memlekete gidip konuştuğumda, ‘Keşke bizimkiler Ermeni olsaydı,’ diyorum. Çünkü adamlar duttan koza yapmasını bilmiş, topraktan altın çıkarmasını bilmiş, taşı yontup ev yapmasını bilmiş. Bizimkiler bakmışlar yıllarca bir şey öğrenmemişler. Çok iyi hatırlıyorum, 2002’de memlekete gittiğimde bir tane çocukla tanıştım. Bana ‘Ben Ermeni’yim’ deyince ben öptüm... ‘Niye öptün?’ dedi. Dedim ki, ‘Dersim’de ilk kez biri bana Ermeni’yim dedi, öpesim geldi. Saklıyoruz, herkes saklıyor kendisini. İlk kez biri ben Ermeni’yim deyince ben dayanamadım.’ Ne güzel, benim memleketimde Ermeniler var.”

4. Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Dersim '38

1937-38'de Dersim'de yaşanan insanlık dramına çocuk yaşta veya erginlik çağında tanık olan yaşlı kuşaktan kadınların ve erkeklerin yaşam anlatıları, toplumsal cinsiyet olgusunun toplumsal altüst oluş anlarında ve sonrasında nasıl işlediğine ilişkin dikkat çekici ipuçları barındırıyor. Yapılan görüşmeler kadın ve erkek olmanın toplumsal travmayı deneyimlemede ne tür farklı içerimleri olduğu üzerine düşünmeye olanak veriyor. Bu konuyla ilgili en çarpıcı toplumsal olgulardan biri olan kayıp kızların öyküsü “İki Tutam Saç: Dersim'in Kayıp Kızları” belgeseliyle Nezahat ve Kazım Gündoğan tarafından Türkiye kamuoyunda gündeme getirilmişti. O dönemde ebeveynleri öldürülmüş veya katliam sırasında ebeveynlerini kaybetmiş çocukların yörede görev yapan subaylar veya sivil bürokratlar tarafından ‘evlatlık’ edinildiği tanıkların sözleriyle aktarılmıştı. Bu konu Dersim '38'le ilgili anı ya da derleme görüşmelerin yer aldığı yayımlanmış çalışmalarda da yer almaktadır. Bu çalışmanın birinci kuşakla yapılan görüşmelerinde yer alan bazı anlatılarda, 1937-38 askeri harekâtı sırasında kız çocuklarının toplanarak okula götürüldüğüne, bazı ailelerin kayıp kızlarını arayıp bulduğuna ilişkin ayrıntılar bulunmaktadır.

“Atların önüne bindirdiler, götürdüler.”

1932 yılında Hozat'ta doğan, Bahtiyar aşiretinden, geçimini çiftçilik yaparak sağlamış, Eskişehir'e sürgün edilmiş ve 1947'de geri dönmüş olan H.A. Bey'le Hozat'ta görüşüldü:

“Getirdiler, başka yerden getirdiler iki tane, üç tane buraya, tamam mı? Biz sorduk, ‘Bunlar nedir?’ Analarını, babalarını vurmuşlar, götürmüşler. Onlar da acıdıklarından iki-üç tane, kız mıydı, erkek miydi, hatırlamıyorum. Atların önüne bindirdiler, götürdüler.”

“Osman'ın okullarına gitmeyin”

1930'da Mercan'da doğan ve 1937 yılında askeri harekât nedeniyle annesi ve kız kardeşleriyle köy köy, dağ dağ gezdiklerini Zazaca/Kırmancki anlatan H.U. Hanım, evlerinin önce askerler, sonra da marabalar tarafından yağma edilmesinin ardından, Dervişcemal aşiretinden seyit babasının hükümetçe arandığını ve o yıllarda kaçak durumunda kaldığını, annesi ve kız kardeşleriyle kış aylarını dayısının yanında geçirdiklerini anlatırken, o dönemde asker zoruyla köylerden kız çocuklarının alınarak Elazığ'daki bir yatılı okula gönderildiğini de aktardı:

“Dayım Heso Ker (Sağır Hasan), gelip annemle bizi kendi yanında kalmamız için Zeranik'e götürdü. Pezgevranlıların Merho'ya (Merxoye Pezgewran, bir aşiretin köyüdür) götürdüler. Bir kış orada kaldık... Onların evine gittik. Çünkü biz artık serbesttik, ama babam öyle değildi. O kaçaktı, gizleniyordu. Bir kış orada kaldık. Nisan veya marttı, emin değilim. O aylarda asker geldi. Kızları toplayıp okula götürüyorlardı. O zaman kimse okula gitmiyordu ki. O zamanlar okul yasaktı. Bizimkiler (Sünni okulları anlamında) ‘Osman'ın okullarına gitmeyin’ diyorlardı... O zaman yokluktu, fukaralıktı. Kızlar yalınayak, davarın açtığı çığırdan ormana kaçıyorlardı. O sıralarda asker, çocukların ormana gittiklerini bilmiyordu. Hani kar kış olduğu için tahmin etmiyordu. Asker köyden gidince kızlar eve geliyorlardı. Hasan dayımın bacısının bir kızı evinde askerlerin ellerine geçmiş ve alıp götürmüşler. O dayım devletin halinden haberdardı. İyi biliyordu, devleti tanıyordu. Sabah erkenden çıkıp gidiyor. Yüzbaşının karısı dışarı çıkınca onu saçlarından yakalıyor. Tabi kadın onu tanıyor. ‘Nedir, ne oldu?’ demiş. ‘Benim çocuklarım yok. Bacımın kızını, evlat diye yanıma getirdim. İlla ne yaparsan yap ablamın kızını bana geri ver’ demiş. Kadın kızı getirip veriyor.”

Birinci kuşak anlatılarında dikkat çekici bir diğer konu da, devletin modernleşme projesi kapsamında asker aracılığıyla bölgedeki kız çocuklarını toplayarak Elazığ Kız Enstitüsü'ne gönderme uygulamasına karşı yerel halkın geliştirdiği stratejilerdir. Anlatılarda kız çocuklarının gündüzleri mağaralarda ya da ormanlarda ailelerince gizlendikleri, güneş battıktan sonra da ihtiyaçlarını karşılamak için evlerine gelebildikleri anlaşıyor. Öte yandan, kızlarını bu okula göndermek istemeyen ailelerin bir bölümünün, yaşlarının küçük olmasına karşın kız çocuklarını evlendirdikleri anlaşılmaktadır. Cumhuriyet dönemine ilişkin pek çok toplumsal cinsiyet araştırmasında ortaya konulduğu üzere, kadınlar Türkiye'de modernleşmenin ve 'makbul vatandaş' yetiştirmenin hem aracı hem de nesnesi olarak görülmüşlerdir (Berktaş, 1998:1; Durakbaşı, 1998: 29; Atasü, 1998:130; İlyasoğlu, 1998: 194). 1937-38 yıllarında Dersim'de devletin kendi hegemonyasını kurmaya çalışırken kız çocuklarını 'nesneleştirilmesi'nin, yöre insanının da benzer biçimde kız çocuklarını erken yaşta evlendirerek 'nesneleştirmesini' doğurmuş olması dikkat çekicidir.

“Bizim millet de başladı kızlarını evermeye...”

Haydaran aşiretinden 1925 doğumlu, ticaretle uğraşan A.E. Bey bu konudaki tanıklığını şöyle aktardı:

“1938'de kızları hükümet götürüyordu. Ama işte bizim millet de başladı kızlarını evermeye, hükümet götürmesin [diye]... Devlet götürüp okutturuyordu güya... Bu Abbas Ağa'nın kızını götürdüler. O bir-iki sene kaldı. Ondan sonra geri geldi. Daha da gitmedi.”

Anlatılarda dikkat çeken diğer önemli bir konu da Dersim '38 sürecinde anne, büyükanne, teyze vb. yakın akrabalarını kaybetmiş olan genç kadınların durumudur. Annelik deneyimini kendilerine aktaracak kimsenin olmamasının maliyetini ilk bebeklerini hatta ikinci ve üçüncü bebeklerini kaybederek ödediklerini belirtmişlerdir. Ancak 2. ya da 3. bebekleri olduğunda anneliği öğrendiklerini, bebeklerine bakabildiklerini ifade etmişlerdir.

“Çocuklar doğup doğup ölüyorlardı!”

1930 doğumlu H.U. Hanım yaşadığı o acı deneyimleri Zazaca/Kırmancki olarak anlattı:

“13 yaşında evlendim. Ondan sonra evlendik de gün yüzü mü gördük. Ayıp desem ama artık ayıp zamanı geçti. Neden ayıp olsun ki? Çocuklar doğuyordu ama ölüyorlardı. Anne yüzü görmedik ki kendisinden bir şey öğrenelim. Çocuklar doğup doğup ölüyorlardı. Bu kez de o dert vardı. Ağlıyorduk, çünkü çocuklarımız ölüyorlardı. Nihayet 2-3 yıl sonra gözlerimiz ışığı görmeye başladı. Zaten eşimin de hayrı yoktu bize...”

Anlatılarda sürgün edilen yerde yaşamın kadınlar için hiç de kolay olmadığı anlaşıyor. Bazı genç kadınlara tecavüz edildiğine ilişkin bilgilerse kayıt dışı olarak anlatıldı.

“Hasta da değildi, işte bir nedenle öldü!”

1934 doğumlu M.K. Bey Haydaran aşiretinden. Ailesi Merzifon'un Bulak köyüne sürgün edilmiş, M.K.'nın ablası Bulak köyünde cinsel tecavüze uğradığı için intihar ederek ölmüş. Aile sonra Alıcık köyüne, daha sonra da Suluova'ya göç etmiş, 1947'de Dersim'e dönmemiş. M.K. Bey kendilerinin nasıl anlaşıldığını 'Ermenileri' ötekileştirerek anlatırken, kız kardeşinin tecavüze uğramış olduğunu üstü kapalı olarak dile getirdi:

“O Bulak köyünün adamı aynı, affedersin Ermeniler gibiydiler. Döverlerdi bizi. Çeşmeye su almaya gittiğimiz zaman, eve giderken bakırı alıp tepemizden aşağıya suyu aktarırlardı. Döverlerdi bizi. ‘Düşman’ derlerdi bize. Şuncacık çocuk ne düşmanlığı yapacak?... Orada da yine aynı, başka bir işimiz yoktu. Bazı elin malını güderdik, yani ücretiylen. Başka bir işimiz yoktu yani. Bir arazimiz, mülkümüz yoktu. Ve annem de ev işiyle uğraşırdı işte... Suluova’ya ‘40 yıllarında geldik. Burada pancar çok ekiliyordu. İşte pancar günlüğüne gidiyorduk, tarlalara. Başka bir işimiz olmuyordu yani... Beş kardeştik. Kız Bulak köyünde öldü, dört oğlan beraber Suluca ya geldik... Hasta da değildi. İşte bir nedenle öldü, tabii gurbette gariplik var. Güzel karşılayan olmuyor. O nedenle de işte hayatını kaybetti ... Alıcık köyü karışıktı, Alevi Sünni karışıktı... ‘Kürtsünüz’ derlerdi. ‘Düşman’ derlerdi bize. ... Döverlerdi bizi. Ee annemiz anlatamıyor, lisan bilmiyor.”

Dersim ’38’in feminist bakış açısıyla da incelenmesi gerekmektedir. Dersim ’38 tanıkları ve onların çocuklarının anlatımının feminist yaklaşımla incelenmesi toplumsal altüst oluşlara neden olabilen devlet terörünün toplumsal cinsiyet bağlamında doğurduğu sonuçların anlaşılabilmesine, militarizmin erkek egemenliğiyle yakın ilişkisinin en vahim biçimde kristalleştiği insanlık dışı uygulamaların görünür kılınmasına katkıda bulunacaktır.

5. Kuşaklararası ve Kuşaklararası Aktarım, Direnme ve Başetme Stratejileri

Kuşaklararası ya da kuşaklararası iletimin bireyler üzerindeki etkisini anlamada Yolanda Gampel’in “radyoaktivite”^[47] metaforunu kullanarak yaptığı kavramsallaştırma kullanılabilir. Bu çalışma kapsamında 125 kişiyle yapılan tematik sözlü tarih görüşmelerinin çoğunda 1937-38 yıllarında ya da bu yılları izleyen ilk 5-6 yılda her aileden en az bir iki kişinin öldürüldüğü ya da olay sonrası travma nedeniyle öldüğü anlaşıyor. Bazı anlatılarda yaşamı boyunca mutsuz, hiç gülmeyen ya da güneşi ağlayarak ağıtlarla karşılayan annelerden, bazı anlatılarda da suskunluğu yaşam tarzı haline getirmiş babalardan, amcalardan söz ediliyor. Yaşanan kayıplar, yakınlarının ölü bedenlerine gömülme izni verilmemesi, çoluk çocuk köy meydanlarında toplatıldıklarında ‘bizi öldürecekler’ duygusunun yaşanması, sürgüne ya da bilinmez bir yere gidiş, parçalanmış ailelerin sürgünde birbirlerini arama çabaları, kayıp çocuklar, sürgünden önce Elazığ’daki toplama veya resmi raporlardaki adıyla ‘sevkıyat’ kampında görülen tektipleştirici insanlık dışı muamele vb., bütün bunların, travmatik etkilerini deneyimleyen kuşakta ya da sonraki kuşaklarda farklı bedensel ve ruhsal hastalıklar görünümünde ortaya çıktığına ilişkin ipuçları bulunmaktadır anlatılarda.

a. Kuşaklararası (intergenerational) ve Kuşaklararası (transgenerational) İleti

‘İleti’ sözcüğünü kullanırken, sözcüğün kuşaklararası ve kuşaklararası ilişkiler bağlamında, gündelik konuşmalarda ifade ettiğinden farklı bir anlamı olduğunu göz önünde tutmak gerekiyor. İleti kavramı mekanikte, biyolojide, telekomünikasyon ve medya gibi farklı alanlarda yaygın olarak kullanılır. Medya haberciliğinde ‘ileti’ kavramı yayımlanmış olan ile iletilmiş olanın mutlak özdeşliğidir. Biyolojide 19. yüzyılda Mendel’in oluşturduğu kalıtım kanunları açıklanırken de ‘ileti’ kavramı kullanılır -kuşaktan kuşağa geçmesi kesin olan çeşitli biyolojik özelliklerin ‘iletimi’ gibi. İleti sözcüğü biyoloji, mekanik, medya, telekomünikasyon alanlarında matematiğin kesinliğine referansla kullanılmaktadır. Kuşaklararasıdaki ilişkiye, bilgi ve deneyim alışverişine göndermede bulunmak için kullanıldığında da sosyal bilimlerdeki pozitivist bilim anlayışının yol açtığı tuzaklara düşmek mümkündür: İletinin bir kuşaktan diğerine, tek yönlü, ‘ilerlemeci’ (progressive) ve bir sonraki kuşakların öncekilerden daha gelişkin olacağına ilişkin tartışılmaz kesinlik. Oysaki sosyal

bilimlerde kuşaklararası ‘ileti’den söz ettiğimizde, ‘ileti’nin iki yönlülüğüne ve etkileşimselliğine de (interaktif) atıfta bulunulur. Anne-baba çocuklarına bilgi, duygu, deneyim iletirken çocuklar da anne-babalarına iletimde bulunur.^[48] Toplumsal yaşama bakıldığında, büyükanne ve büyükbabaların torunlarına kendi çocuklarına söyleyemediklerini söylediğini, torunların da aile tarihine ilişkin, anne-babalarının bilmediği bazı ayrıntıları bildiklerini gözlemlemek mümkündür. Aileyle ilgili bazı sırları, travmaları çocuklarına aktaramayan kişilerin bunları torunlarına iletibildiklerine ilişkin örnekleri görebilmekteyiz. Kendi aile öyküsünün izini sürdüğü Kenya-Girit-İstanbul, Köle Kıyısından İnsan Biyografileri adlı çalışmasında Mustafa Olpak bu durumu, ‘birinci kuşak yaşar, ikinci kuşak susar, üçüncü kuşak konuşur’ sözleriyle ifade etmektedir.^[49]

Psikanalistler ‘susma’ eyleminin kuşaklararasıda ‘sır’ olanla ilişkili olduğunu ortaya koymaktadırlar. Bu ilişkiye geçmeden önce, genellikle aynı anlamda kullanılan ‘kuşaklararası’ ile ‘kuşaklaraşırı’ kavramlarının bu çalışmada nasıl kullanıldığını belirtmekte yarar var. Kuşaklararası, biri diğeriyle doğrudan ilişkili olan kuşaklarla ilgilidir. Bu bağlamda, bilinçli (farkında olunarak iletilen) ve bilinçdışı (farkında olunmadan iletilen) olmak üzere iki kaynaktan beslenen sözel iletiler, görüntüler, mimikler, jestler, ailede özel anlamlar taşıyan nesneler, tutumlar gibi iletimler gözlemlenebilir.

Kuşaklaraşırı kavramı ise kaybolmuş kuşaklar tarafından yaşanmış olayların nesiller üzerinde etki edebilirliğine işaret eder. Kuşaklararası olgular aile ilişkilerinin gündeliğinde gözlemlenebilirken, kuşaklaraşırı olgular gözlemlenemeyen, varsayımsal bir düzlemde-dir. Bu nedenle de önceki kuşakların ve özellikle de onların aşılmamış travmalarının kuşaklararası ilişkileri etkilediği, bu ilişkileri kısmen belirlediği belirtilmektedir.^[50]

Kuşaklararası ve kuşaklaraşırı iletiye gönderme yapılarak üzerinde durulacak diğer önemli bir kavram da ‘sır’dır. Ailelerin tarihinde ‘sır’ olan olayların bazıları, Dersim ’38 örneğinde olduğu üzere toplumsal bir travmayla yakından ilişkilidir.

Burada ‘sır’ olan aile ölçeğinde değerlendirildiğinde, ‘sır’ hem söylenmeyen hem bilinmesi yasak olan hem de anne-baba için çocuklarına söylendiğinde ‘acı verici’ olandır. Sözlü tarih alan çalışmasında anne-babasının yaşadıklarını doğrudan onların ağzından duymadıklarını, Dersim ’38’i anne ya da babaları diğer erişkinlerle konuşurken duyduklarını ifade edenler çoğunlukta-ydı. Bunun yanı sıra yaşlıların çoğu çocuklarını korumak için onlara söyleyemediklerini belirttiler.

b. Dil, Mekân ve Bellek İlişkisi

Görüşme sürecindeki gözlem notları ve bant çözümleri (transkripsiyonlar) okunurken, anlatılar arasında benzerlik ve farklılıklardan yola çıkılarak elde edilen bulgular oldu. Fark edilen ayrıntılar ve bulgular üzerinden varılan olgular şöyle sıralanabilir:

Kolektif belleğin kuşaklararası ve kuşaklaraşırı aktarımında mekânla kurulan ilişkinin sürekliliği ve dilin önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır (Aslan, 2010: 414). Mekânla ilişkinin sürekliliği, kolektif bir travmaya ilişkin sağaltıcı bir mekanizma olarak bellekte tutulan ‘direniş mekânları’nın kuşaktan kuşağa aktarımında en önemli araçtır. Dilin kuşaklararası iletimde etkisi mekânsal süreklilikten daha güçlüdür, dili konuşabilmek direnmektir de aynı zamanda. Dersim ’38 özelinde dil, birbirine yasaklı ikili bir evrende var olabilmenin, direnmenin olduğu kadar acıyla, travmayla baş etmenin de bir aracıdır. Öte yandan, acının içine gömüldüğü ‘şey’ olarak da işlev görür, konuşurken

anımsanan şeyin hem kendisi hem taşıyıcısı olur.

Bellek ve dil arasındaki dolaysız ilişki Dersim '38 üzerine yapılan çalışmalarda gözden kaçırılmaması gereken bir olgudur. Çünkü bu ilişki hem deneyimlenmiş olanın anlatımında hem de kendisine anlatılanın aktarımında 'özgürleştirici' olabiliyor.

Yaşlı kuşaklarla Türkçe yapılan bazı görüşmelerde anlatıcının söylemekten kaçındığı ya da öfkesini aktardığı anlarda aniden Kırmancki/Zazaca konuşmaya başladığına tanık olduk. Türkçe'de söylenemeyenlerin Kırmancki/Zazaca'da ya da Kürtçe'de söylenebildiğini fark ettik. Bunun yanı sıra gene yaşlılarla yapılan Kırmancki/Zazaca görüşmelerde anlatımların daha ayrıntılı ve öykülendirilerek yapıldığını gördük. Yaşlılarla yapılan Türkçe görüşmelerde ise anlatının daha parçalı ve öyküsel olmayan bir üslupta olduğunu söylemek mümkündür. Dersim '38 gibi toplumsal travmalar alanında yapılan sözlü tarih çalışmalarında anlatıcının kendi ana dilinde konuşması konusunda cesaretlendirici bir tutum izlenmesinde yarar var. Her görüşme deneyimlenmiş acının yeniden yaşanmasına, aktarılırken de sağaltılmasına olanak sağlar.^[51] Sözcükler duyguların taşınabildiği en güçlü araçlardır. Yasaklanmış dil ile yaşanan acı deneyim arasında ilgi kurulmuşsa, yaşanan acı deneyimlerin anadilde aktarımını kolaylaştırmak iyi bir yoldur. İnsani olan bu yaklaşım, anlatının en doğru biçimde çevrilmesine ilişkin teknik, maliyet ve çeviri uzmanlığı olanaklarıyla ilgili yeni tartışmalara yol açacaktır, ama gene de 'insani' olan yaklaşımı hep merkezde tutmak sözlü tarihçiliğin olmazsa olmaz etik ölçütlerinden biridir.^[52]

“Ölümler gitsin gelmesin, kızım...”

Babamansur aşiretinden, 1925 doğumlu R.S. Hanım ve ailesi Ovacık'tan Antalya'ya sürgün edilmiş. Kendilerine bataklık araziler verilmiş, tarım yapamadıkları gibi sıtmayla da karşı karşıya kalmışlar, 1947 yılında dönmüşler. 1938'de 12-13 yaşlarında olan R.S., yaşadıkları insanlık trajedisini anlatırken sık sık ağladı; işkence gördükleri anları anlatırken, kendiliğinden ana dili Zazaca/Kırmancki konuşmaya, tanık olduklarını anadilinde anlatmaya başladı:

“Önceden de diyorlar, öyle diyorlardı zamanında yani, ‘Atatürk’ün haberi yok, böyle şey yapmamış, böyle ziyanlık vermemiş,’ yani öyle diyorlardı. Daha kim yaptı, kimden geldi neyse, vur vurana kır kırana [çok] çektik... Korkuylan, korkuylan, korkuylan yaşadık. ... Çok kötü, nasıl desem çok kötü, Allah kimsenin başına vermesin. Kadınların karnından çocuk çıkarıyordu süngünün üstünde! Ölümler gitsin gelmesin kızım ... İşte böyle, hem korkuylan, hem şeyinen geçirdik, çok kötüydü çok. İşkence gördük... Asker böyle işkence... (Kırmancki konuşmaya başlıyor: Asker kadını götürüyor, kadın ölene kadar işkence yapıyor. Derede bırakmışlar, iki gün işkence yapmışlar. O asker gelmiş gitmiş, neler yapmış. Kadın orda ölmüş, kadın kurtlanmış. Oğlu gece gitmiş dereye gezmiş, oğlu çocukmuş, annesinin cesedi üstüne gitmiş. Yanımızdaki insanlar konuşuyordu.) ... Yani o günler gitsin de gelmesin daha, o günler gitsin de gelmesin! Yavrum nasıl ki bir esir [düşman] eline düşüyor, yani biz de öyle Türklerin eline düştük, bizi bu hale getirdiler yani. ... Bunlar öyle, eskiler hep öyle konuşurlardı, o dertti yani. İşte bu eşya senin evinde, ‘Bu eşyalar kıymetli eşya, o sana yakışmaz bana yakışır!’ Alıp götürüyorlardı. Kocasının elinden kadını alıyorlardı! Yavrum böyle bir devlet, böyle bir kanun olur mu, heç olur mu? O günler gitsin diyorum, gelmesinler daha, çok kötü, çok kötü şeyler geçirdik yani. Sonra açlık, perişanlık, herkes kendi derdini almıştı, onlar başka dertte. Korkudan, kimse korkudan uyuyamıyordu... Yemek yok karnı aç, milleti öldürüyorlardı işte. Bu filanın serkanı, o filanın bilmem neyi, işte bu Seyit Rıza tarafı,

bu bilmem ne tarafı... Öyle çatışmalar, arada millet, zavallı millet de gidiyordu, öyle. Yani o öyle bir pislikti. Heç sorma...”

Araştırma sırasında Dersim ’38’in Kırmancı (Zazaca) ya da Kurmancı (Kürtçe) olarak bir sonraki kuşaklara aktarılmış olmasının kolektif belleklerde ayrıntıların korunmasını ve aktarımın sürekliliğini sağladığı fark edildi. Kırmancı/Zazaca bilen, rahatça konuşabilen orta yaş ve genç kuşakların Türkçe anlatımları bile, Kırmancı/Zazaca bilmeyenlere oranla daha ayrıntılıydı: Dersim ’38’le ilgili kahramanlar, hainler, aşiretlerarası ilişkiler, askerler, subaylar, ağalar ve marabalar arasındaki ilişkiler, mekânlar daha ayrıntılı anlatılıyordu. Orta yaş kuşağından bir kişi Kırmancı/Zazaca konuşmak istediğini, Kırmancı/Zazaca duyduklarını gene aynı dilde aktarmak istediğini ifade etti ve kendisiyle Kırmancı/Zazaca görüşme yapıldı.

c. Birinci, İkinci ve Üçüncü Kuşaklar: Yaşamak, Susmak ve Konuşmak Üzerine

Kuşaklararası ya da kuşaklararası aktarımın niteliği, sürekliliği konusunda dille ilişkili olarak dikkatimizi çeken diğer konu da mekândır. Tunceli’de ya da Kırmancı/Zazaca’nın gündelik yaşamda kullanıldığı Tunceli dışındaki yerleşim yerlerinde, özellikle büyük kentlerde ‘Tuncelilerin yoğun olarak yaşadıkları mahallelerde’ yapılan görüşmeler ile topluluk yaşantısının olmadığı bazı yörelerde yapılan görüşmelerde anlatının ayrıntı düzeyi ve kapsamı açısından önemli farklar var. Dilin gündelik yaşamda kullanıldığı yerlerde orta ve genç yaş kuşağın anlatımları daha ayrıntılıydı, ama örneğin İzmir’de, Aydın’da görüşülen 50’li, 40’lı yaşlardaki kişiler ayrıntıları bilmeme durumlarının sürgünle ilişkili olduğunu belirttiler. Sürgün edilen anne ya da babalarının çocuk yaşta olduğunu, büyükanne, büyükbaba ya da akrabalarının ’38’de öldürüldüğünü veya aile büyüklerinin ya da akrabalarının farklı yerlere sürgüne gönderildiğini belirttiler. Görüşülen bazı kişilerin ise anne ya da babası sürgünü izleyen bir iki yıl içinde ölmüş, büyük kardeşler küçük kardeşlerin bakımını üstlenmiş. Hayatta kalmanın ve varlıklarını sürdürebilmenin tek koşulunun Türkçe öğrenerek çocuk yaşta çalışmak olduğunu belirtenler, ailelerinin öykülerini yıllar sonra geri dönüp akrabalarını bulduklarında öğrenebildiklerini anlattılar.

Kuşaklararası ve kuşaklararası aktarımı engelleyen bir başka etken de dönemin siyasal-toplumsal konjonktürüdür. ’38 trajedisini çocuk yaşta yaşayanların çocuk ve torunlarının çoğu 1960’lı ve 70’li yıllarda siyasal kimliklerini ağırlıklı olarak sol gelenek içinde tanımladıklarını belirtiyorlar. Alevi kimliklerinin solcu olmalarında etkili olduğunu, ama anne ve babalarının, nene ve dedelerinin neler yaşamış olduğunu merak edip sormadıklarını belirtiyorlar.

“Ben dedemi hiç görmedim... Babaannemi hiç görmedim... Bir tek anneannemi gördüm bir kere, hayatım boyunca!”

Dersim ’38 olaylarında dede ve nineleri ölmüş olan genç kuşak, kuşaklararası bilgi ve deneyim aktarımının olmamasının yaşlı kuşakla ilişkiden yoksun bırakılmakla ilgili olduğunu belirttiler. Baba tarafının Seyitüşağı aşiretinden olduğunu belirten 1977 doğumlu T.B. Bey elektrik teknisyeni olarak çalışıyor. Baba tarafından dede ve ninesinin 1938’de öldürüldüğünü, annesinin babasının da 1939’da öldüğünü belirtiyor:

“Ben dedemi hiç görmedim. Evet 1939 falan, yanılmıyorsam, çünkü annem 1936 doğumlu, annem 3 yaşındayken dedemi kaybetmiş. Anneannemi hatırlıyorum. Anneannem 1985’te biz Balıkesir’e gelmeden 6 ay önce vefat etti, Dersim’de. Babaannemi hiç görmedim, dedemi de hiç görmedim, babamın babasını. Onlar ölmüşler, babam öksüz büyümüş aslında, o da

görmemiş. Bir tek anneannemi gördüm bir kere, hayatım boyunca. Geri kalanını zaten hatırlamıyoruz.”

Kureyşan aşiretinden 1935 doğumlu M.K. Bey çiftçi. Çanakkale’ye sürgüne gitmiş ve geri gitmemişler. Kendisiyle Çanakkale’nin Kızılkeçili köyünde görüşüldü:

“Ben bilmiyorum. Buraya geldikten sonra öğrendik biz bu işleri. Yaşımızı aldık, artık tabii büyüydük. Böyle olunca böyle dediler bize. Mesela, oradan işte sürgün geldiniz, işte şöyle oldu, o oraya baktı, bir hal orada var, bir hal orada var, bu niye yahu böyle?! E işte ‘böyle olunca böyle oldu’ dediler... İşte ‘Atatürk dağıttı sizi’ diyorlar, ‘Atatürk dağıttı’ diyorlar, ‘siz inkılap çıkardınız diyorlar!’ Buradakiler diyorlar...”

Anlatılar izlendiğinde fark edilen diğer bir konu da travmayı yaşayan birinci kuşağın, bir ayakta durabilme ve yaşanan zorluklarla başetme stratejisi olarak, kendi aralarında ‘direnişe ilişkin’ olay, kişi ve durumları öyküleştirecek anlattıkları ve belleklerinde tuttukları, ama çocuklarını korumak için bunları onlara aktarmamış olmalarıdır. Pek çok anlatıda bu zincirin torunlarla birlikte tamamlandığı, kendi çocuklarına anlatamayan birinci kuşağın üçüncü kuşağa yani torunlarına anlatabilmeleri söz konudur.

“Gençlik dönemimizde, ‘80 öncesi o sol düşünce de [etkiledi], evet hiç sormadık.”

İzmir’de görüşülen 1955 doğumlu emekli işçi G.U. Hanım hem anne hem de baba tarafından Laçın aşiretinden. O doğmadan önce Hozat’ın Kızılkilise köyünde yaşayan anne ve baba tarafı batıya sürgün edilmiş. 1938’de annesi ve ailesi Manisa’ya, babası ve ailesi Kütahya’ya sürgüne gönderilmiş. Hem annesinin hem de babasının ailesi 1947’de ‘af’la köylerine dönmüş. 1947’de Kızılkilise köyünde evlenen anne ve babası bir süre sonra Elazığ’a göç etmişler:

“Tunceli’nin Hozat ilçesi, Kızılkilise köyünde doğmuşum. Ama kaç yaşında Elazığ’a geldiğimi bilmiyorum. İlkokul birinci sınıfı Elazığ’da okudum, ondan sonra 1966’da Kayseri’ye gittik. Annemler, babamlar halen Kayseri’de. 1983’te evlendim, evlenince İzmir’e geldik [eşimle]. Önce Salihli’ye, sonra İzmir’e geldik yerleştik... Annem hiç anlatmıyordu, neden ’38 yapılmış. Sadece şunu söylüyorlardı, ... işte Karaoğlan karakolunda bir kıza mı tecavüz edilmiş ne, köylüler karakolu basmış ve ondan sonra bu olayların olduğunu söylüyorlar, ama tabii neden tek başına bu değildi. Hiç anlatmıyorlardı yani... Sormuyorduk. Çocuksun, nereden bileceksin yani, düşün ki ilkokula bile gitmiyorsun, yani nereden düşünüp soracaksın neden böyle oldu diye. Tabii öyle kendi aralarında konuşurken duyardık, bunu anlatırlardı. ‘Karaoğlan karakolunu biz bastık!’ diye. O zaman hiçbirimiz sormadık ki, en büyük eksikliğimiz yani, ... bir ’38 yaşanmış, bu neden olmuş, böyle bir soralım. Gençlik dönemimizde, ‘80 öncesi o sol düşünce de [etkiledi], evet hiç sormadık. Bırak onu, hani ‘neden Kürtçe konuşmuyoruz’ diye bile sormadık yani. Neden Kürtçe konuşulmuyor, hep Türkçe konuşuluyor, o bile sorulmadı yani.”

Sürgüne giden ve 1947’de dönmemiş ya da dönememiş olup da Dersim coğrafyası ve sosyal ilişkiler ağıyla (akrabalık, aşiret, hemşehrilik, köylülük) ilişkisi kesilmiş olanların çocuklarının anlatılarında kendi aile öykülerine ilişkin çok az bilgi olduğu görüldü.

1960 doğumlu ev kadını N.Ç.’yle Manisa’da görüşüldü. Annesinin ailesi Aydın, Çine’ye sürgün edilmiş, geri dönmemişler. Kırmancı anladığını ama konuşmadığını belirten N.Ç., evlilik nedeniyle

Manisa'nın Mersindere köyüne gidiyor: "Annem, 'Valla biz küçüktük, ... bir yaşındaydım ben, bir şey hatırlamıyorum,' diyordu."

Ailesi Pülümür'den Aydın'a sürgün edilmiş ve geri gitmemiş olan Ş.U. Hanım 1977'de Aydın, Çeştepe'de doğmuş. Ailesinin kökenine ilişkin bilgisi yok, hangi aşiretten olduklarını bilmiyor, Tunceli'ye de hiç gitmemiş. Babaannesi ile babasının evde Dersim '38'le ilgili hiçbir şey konuşmadığını belirten Ş.U.'yla Aydın'da görüşüldü:

"Tuncelili olduğumu 5, 6 yaşlarında anca öğrendim. Ben evin en küçüğü olduğum için benim büyüklerim belki daha iyi bilir, yani onlar o anları daha iyi yaşadılar. Ama özellikle babamın burada büyümesi, çocukluk hayatının burada geçmesi, o tarafı ona da uzaklaştırmış. Ve babam gidip bir daha görmemiş orayı yani... Zaten babam evin tek çocuğu ve biz sülalemizi tanımıyoruz, öyle söyleyeyim. Yani baba tarafını hiç bilmiyoruz. Akrabaları var, ama dedemin kardeşleri yokmuş, nenemin de, yani babaannemin de. Tek çocuklarıyla beraber yaşamı sürdürdüler... Rahmetli babaannem Atatürk'ü gördüğünü hep anlatırdı, nasıl geldiklerini, sürgünlerini anlatırdı, ama neler yaşadığını tam net bilemiyorum. Bazı zorlukları çektiğini söylerdi, zorlukların çekildiğini söylerdi... Babam da çok küçükmüş zaten buraya geldiğinde. Ben emeklemeye başlamışım rahmetli dedem vefat ettiğinde erken yaşta, bir yaşında yoktum. Dedemden hiç duyamadık, o daha iyi aydınlatabilirdi. E babam da çocukmuş, daha 6 yaşındaki [çocuk] ne kadar anlatabilir... Rahmetli babaannemle beraberdik zaten biz. O da pek söylemedi, yani evde böyle konuşmalar geçmiyordu hiç."

Aile kökenlerinin Ağusan aşiretinden olduğunu sonradan öğrendiğini belirten 1969 doğumlu G.T. Bey esnaflık yapıyor. Kendisiyle Amasya'da görüşüldü:

"Babam ve annem asla bahsetmediler ve hep susmayı tercih ettiler, hiç konuşmadılar, o olayla ilintili. Babaannemi köydeki insanlar 'Dersimli' diye çağırdıklarında, 'Niye Dersimli?' diye çağırıyorlar diye merak etmişim."

"Birinci nesil bir travma yaşar ve suskunluk dönemidir o, susarlar,

konusmazlar!”

İstanbul’da görüşülen 1942 doğumlu K.A. Bey kuşaklararası iletme ilişkin şunları söyledi:

“Ben doğum itibariyle, tarih itibariyle de, yaşım itibariyle de tanığı değilim olayın, hadisenin, hareketin tanığı değilim. Fakat 1938’de ... annem köyde yaşanmış bir facianın, bir katliamın tanığı olduğu için, ondan duyduklarım vardır. Biliyorsunuz bu tip katliamlarda kalan nesiller, birinci nesil bir travma yaşar ve suskunluk dönemidir o, susarlar, konuşmazlar. Bizim temasta bulunduğumuz [kişiler], farzedelim ’38’den dört yıl sonra doğmuşlarsa, sekiz yaşındayken, on yaşındayken, o katliamla ilgili, o mezalimle ilgili bazı duyumlar, bazı konuşmalar olabilmeliydi. Ama her sorduğumuzda, bizler sorduğumuzda bir suskunluk vardı, bir travma vardı. Dünyada da görüyoruz, o travmayı yaşayanlarda, o katliamı yaşayanlarda, o mezalimi yaşayanlarda bir suskunluk oluşuyor. Dünyadaki bütün bu tip hareketlerde böyle. Daha çok da torunlar konuşmaya başlarlar. Biz de, çocuklarımız da o neslin torunlarıyız. Onun için de şu anda biz bu haksızlığın, bu mezalimin, bu katliamın hakkında konuşuyoruz.”

“Babam, hani çok tedbirli olmasından mı, korkmasından mı ya da anlatılanlarla bizim başımıza bir şey gelir [diye mi], pek anlatmazdı yani.”

Muhasebecilik yapan 1984 doğumlu T.A. Hanım’la Antalya’da görüşüldü. Sarısaltık aşiretinden olan babasının Hozat’ın bir köyünde muhtarlık yaptığını, 1990’ların başlarında Tunceli’de insanların askeri baskı gördüklerini, muhtar olduğu için yaşlı babasının çok baskı ve işkence gördüğünü, o nedenle Antalya’ya göç ettiklerini aktaran T.A., Tunceli’de bölge yatılı okulunda okumanın tüm zorluklarına karşılık, Antalya’da lise okumanın da kendisi için hiç kolay olmadığını, Tunceli ve Alevi kimliği nedeniyle bazen sınıf arkadaşlarının kendisinden uzak durduğunu anlattı. Antalya’da yaşayanların Tunceli bölgesinde olup bitenlere ilişkin hiç bilgisinin olmamasına, hatta Tuncelili olmanın terörist olmakla eşanlamda kullanılmasına çok şaşırdığını söyledi:

“’38’de, babamlarla beraber köylüler dağa kaçıyorlar. İşte babamın o dönemden mesela anlattığı, bizim köyün içerisinde de anlatılan, işte küçük bir çocuğu sandalın içerisine koymuşlar, üzerine saman atmışlar görmesinler diye. Geldiklerinde o çocuk kokmuş orda, sinekler minekler üzerine konmuş, yani kokmuş, çürümüş. O derece fazla kalmışlar dağda, çocuk sandığın içerisinde çürümüş... Onu anlatırlardı. Babam, ‘dereler kan akıyordu resmen,’ derdi. ‘Köyün içerisine geldiğimizde herkes bir taraftaydı,’ derdi. Onları anlatırdı, uzun süre dağda kaldıklarını söylerdi. Başka konuşup pek anlatmazdı. Babam, hani çok tedbirli olmasından mı, korkmasından mı ya da işte anlatılanlarla bizim başımıza bir şey gelir [diye mi], pek anlatmazdı yani. ‘Konuşmayın’ derdi. Hâlâ da öyle...”

“Bizim çocuklar da bizim geçmişimizi, devrimcilik geçmişimizi filan pek

bilmezler!”

Bazı anlatılarda ise Dersim ’38’i yaşayan kuşakla Türkiye’deki ’68 ve ’78 kuşağı arasında ilişki kurulduğu görüldü. Çocuklarının ‘asker veya polis şiddeti’, dolayısıyla devlet şiddetiyle karşılaşmasını istemeyen anne ve babalar, Dersim ’38 mağduru anne-babalarını ‘konuşmama’ konusunda anladıklarını belirttiler. Konuşmamayı, hayatta kalmanın ve gelecek kuşağı korumanın bir stratejisi olarak görülüyordu.

Ailesi Babamansur aşiretinden olan, 1949 doğumlu memur emeklisi G.G. Bey’le Çanakkale’de görüşüldü.

“Biz küçükken anlatmıyorlardı bizimkiler, bu olayları pek anlatmazlardı yani... Kendilerini korumaları açısından veya nasıl ki bizim çocuklar da şimdi bizim geçmişimizi, devrimcilik geçmişimizi filan pek bilmezler mesela. Belki de o açıdan, herhalde korumak yönünden [anlatmak] istemediler, anlatmak istemiyorlardı, anlatmıyorlardı. Biz büyüdükten sonra kitaplardan, araştırmalardan okuyarak birtakım şeyleri öğrenmeye başladık.”

Dersim ’38 mağdurlarının çocuklarının torunları olan, dördüncü kuşaktakiler halen yaşlılarının konuşmaktan çekindiklerini üzülenek gördüklerini belirttiler.

Tunceli’de görüşülen 1982 doğumlu taksi şoförü C.S. Bey, Dersim ’38’in tanıklarının konuşmaktan halen çekindiğini söylüyor:

“Mesela bir yaşlı teyzeye sormuştum, ‘Sen nasıl kurtuldun?’ diye. Ailesinde çok ölü vardı. Hatta yüzünde bir iz var, kurşun ya da süngü izi olabilir. Korkuyor anlatmıyor, çekiniyor, halen çekiniyor. İşte o zamanki kurmayların ismini söylediğim zaman çekiniyor, korkuyor, hiç ağzını dahi açmıyor, ‘susun, konuşmayın’ falan diyor! Çünkü cesetlerin altından çıkmış! Hani insanları öldürüp atmışlar, bu şansa alttan kurtulmuş, cesetlerin altında kalarak kendi yaşamını kurtarmış, konuşmuyor, anlatmıyor. Sadece, ‘Hepimizi toparladılar, işte öldürdüler.’ Niye öldürdüler? İşte ‘Türkçe bilmiyorlardı, Kürtçe konuşuyorlardı, Alevi olduklarını söylüyorlardı, bu yüzden öldürüldüler’ [falan diyor].”

Bazı anlatılarda da aktarımın olmamasının travmanın yeniden yaşanmaması ve unutmanın acıları hafifletmesiyle açıklandığı görüldü. Özellikle ailesinde kayıp(lar) (bulamadıkları yakınlar) bulunan kişiler ile çocukları arasındaki aktarımı engelleyen temel ögenin kayıpları için duydukları acı ve bunu anımsamama arzusu olduğu anlaşıldı. Görüşülen bazı kişiler anne ve babalarının acılarını anımsatmamak için Dersim ’38’le ilgili soru sormaktan hep kaçındıklarını ifade ettiler.

Çocuk yaştta Dersim ’38’e tanık olan ve ailesinden çoğu kişiyi kaybedenler, yaslarının sürmesi nedeniyle anılarını çocuklarıyla paylaşmadıklarını, çocuklarının da kendilerini incitmemek için sormadığını belirttiler. Böyle kişilerle görüşme yapacakların mutlaka travma sonrası psikolojik yaklaşım üzerine eğitim almış olmaları gerekmektedir.

“Onlar da sormak istemiyorlar biz de anlatmak istemiyoruz. Yaralarımız taze niye anlatalım ki!”

1934 doğumlu H.Ç. Bey Kayseri’de çiftçilik yapıyor. Karaballı aşiretinden olduğunu, Dersim ’38’de ailesini kaybettiğini, kendisi ile iki kız kardeşinin hayatta kaldığını, yıllardır kız kardeşleriyle birlikte diğer kardeşlerini aradığını ve geçmişi anlatmanın ona acı verdiğini aktardı:

“Anam, babam, üç tane oğlan kardeş, dedem, iki tane bacım, bunlar kırıldılar, ama birbirimizden haberimiz yok. Kırılmışlar, yok piyasada! Şimdi onlar kırılmışlar, onları farkediyom. Hozat’ın nüfus dairesinde sordum geçen sene. Geldiği yeri soruyorlar, ‘Bilmiyorum, bulamıyorum, yok’ diyorum. Bacılarıma yok dedim. Bulamıyorum, yoklar, o bacılar da ötekiler de kırıldılar yani köyde... Çocuklar sormuyor da, biz de anlatak. Yani onlar da sormak istemiyorlar, biz de anlatmak istemiyoruz. Yaralarımız taze, niye anlatak ki, niye... Siz bana soruyorsunuz anlatıyorum. Birkaç tane geliyor soruyor, anlatıyorum. Çoğunu da söylemiyorum. Onlara da söylemedim, size de söylemiyorum bazı şeyleri, söylemiyorum. Yani söyledığım insan gördüğünden pişman oluyor... Şimdi ben gördüğümü söylemiyorum, bana yaramıyor, olmuyor, yapamıyorum... Çocuklarımız da, biz de, herkes ne kazanıyoruz ne yiyoruk günlük, bunu düşünüyoruz.”

Yurtdışı anlatılarında öne çıkan bir konu, çocuklukların da kendilerine aktarılanları uluslararası bir bağlamda değerlendirmeleri ve tanımlamalarıdır. Dede ve ninelerinin aktardıklarını Avrupa’da yaşanan Yahudi soykırımıyla ilişkilendirerek anlatmaları dikkat çekiciydi. Bunun yanı sıra bu anlatılar genç kuşakların yaşadıkları aktarılmış travmanın sağaltımına ilişkin kültürel, dilsel bağlamda çözüme yönelik ipuçları da barındırıyordu.

“Birinci nesil, kırimdan kurtulan birinci nesil susuyor ve kendisine sistem içerisinde kurtarıcı yaratıyor. İkinci nesil, çocuklarını korumak için kendini inkar ediyor. Ama üçüncü nesil tam tersine araştırmacı nesil oluyor.”

Viyana’da yaşayan 1975 doğumlu bilgisayar mühendisi E.K. Bey büyüklerinin trajediyi yaşadıklarını, genç kuşakların ise erişkin olduklarında aktarılanları anlamlandırabildiklerini ve aktarılmış travmayla yaşadıklarını şu sözlerle dile getirdi:

“38 bizim için miladi bir takvim, işte birçok insanın öldürüldüğü bir takvim. Yani bunu biz yaşamadık, biz ölmedik orda; [ama] öldürülen insanlar var. Biz her ne kadar desek de ‘Biz bunun acısını içimizde yaşıyoruz,’ bu biraz hikaye. Biz bunun acısını çok fazla içimizde yaşamıyoruz, yaşayanlar yaşamış. Biz onun travmasıyla yaşıyoruz sadece... Bize söyledikleri şeyde önemli olan şudur bence, ben bunu sonradan bilince çıkardım... İlk önce köylerdeki herkesi toparlayıp ‘Sizi başka yere götüreceğiz’ demişler. Sonra götürüp herkesi vurmuşlar, öldürmüşler. Aslında, mesela Hitler Yahudileri bir yerden bir yere götürürken aynı yöntemi kullanıyor. Gidiyor, kimseye zarar vermiyor, herkesi toparlıyor, toparladıktan sonra herkesi kelepçeliyor ve yolda yürürken bir yere götürüyor, herkesi tarıyor, tarayıp, öldürüyor. Yani hiçbirine kaçma şansı vermiyor. Çoluğuna, çocuğuna, yaşlısına, hiçbirisine kaçma şansı vermiyor. Bi de devlet bunu çok bilinçli yapıyor. Öldürme havuzları yaratıyor kendisine. Herkesin ellerine birer tane belge veriyor. ‘Sizin kimlik kartınız bu, artık kaçmayın, gelin sizi affettik, biz devlet babayız.’ Bundan sonra ama duyanlar, bunu duyanlar kaçmaya başlıyor tabii. Asker geldiğinde hiçbirisini bulmuyor. Bunu söylüyorlar mesela, asker geldiğinde herkes saklanıyormuş. Mesela benim nenem de, ‘Biz her ne kadar şeyde olmamıza rağmen askerle çok fazla yüz yüze gelmemeye çalışıyorduk’ diyor. Nenem, ‘Bizim davalarımıza el koydular, biz sesimizi çıkaramadık’ diyor. ‘Hiçbir şey diyemedik, aldılar, götürdüler.’ Benim için bunları bilmek ya da bunları öğrenmek önemli... Aslında [bunlar] Dersim’de büyümüş bir birey olarak kendi acılarım değil. Bizim yaşlıların psikolojik durumunu anlamak için daha çok [çalışmalıyız]. Örneğin bizim atalarımız, bizim annelerimiz, babalarımız bize bizim dilimizi niye öğretmediler? Yani bunun ne tür bir mantığı var? Görüyorsun, dünyanın başka

yerlerinde de oluyor, aynı olaylar oluyor. Aynı kırımdan geçen halklar var. Ve gerçekten öyle: Birinci nesil, kırımdan kurtulan birinci nesil susuyor ve kendisine sistem içerisinde kurtarıcı yaratıyor. İkinci nesil, çocuklarını korumak için kendini inkar ediyor. Ama üçüncü nesil tam tersine araştırmacı nesil oluyor. Aslında bu üçüncü nesil bizim nesil, şu anda araştırmacı nesil oluyor ve bu araştırmacı nesil geriye dönüyor. Her şeyi geriye döndürmek istiyor. Bizim aslında burada yapmak istediğimiz şey, yani ben kendim için söylüyorum, geriye döndürmekten ziyade öğrenmek. Öğrenip, [yerine] oturtmak ve kaybolan bir kültürü yine stabilize edebilmek, yani en azından küçük de olsa stabilize edebilmek, [yerli yerine] oturtmak.”

“Masal değil, tarih değil aslında!”

İsviçre’nin Basel kentinde yaşayan 1967 doğumlu N.M. Hanım, çocukluğunda kendisine aktarılanlar üzerine düşüncelerini, genç kuşağın Dersim ’38’i nasıl anlamlandırıldığını şöyle anlattı:

“Görmediğimiz resimleri görüyor, duymadıklarımızı duyuyoruz artık. Dersim’de ’38’de askerlik yapanların konuşmalarını dinliyorum. Biz bunları dinledikçe içimizdeki o öfke ve kin daha çok kabarıyor, yani kendimizi ifade etmediğimiz için aslında... Ben gerçekten annemden babamdan çok işittim bunları. Genellikle nenem gelirdi anlatırdı bize her şeyi. Böyle dedem falan nenem gelince köye onlar eskilerden çok bahsederdi, neler yaşadıklarından çok bahsederlerdi... Ve masal anlatırlardı! Aslında şimdi düşünüyorum, kendi yaşadıklarını anlatmışlar bize özünde! Masal diye anlatmışlar ama... Biz masal diye düşünürüz gerçekten öyle. Yani nenem gelirdi [anlatırdı], mesela işte köyden kaçışları, evlerin, davarların yakılışı, işte taa bilmem Sivas’ın hangi kazasına gittiklerini yürüyerek otuz günde! İşte babamın ayağına dikenin batıp yukarıdan çıktığını, o yaralarla hâlâ bir iki hafta yürüdüklerini... Masal değil, tarih değil aslında! Senin kaderin bir tarafta başkaları tarafından çiziliyor.”

“O kaldığı mağaraları tek tek göstermiştir babam.”

Bazı ailelerde kuşaklararası aktarımın olduğu, özellikle dedeleri, babaları çarpışmış olanların öykülerinin aktarımını bir unutmaya karşı direniş stratejisi olarak benimsedikleri söylenebilir. Örneğin Koçuşağı aşiretinden olan, Dersim coğrafyası ve akrabalarıyla ilişkilerini sürdüren, siyasal görüşünü sol kanatta tanımlayan 1955 doğumlu, işçi emeklisi G.K. Hanım’la İstanbul’da görüşüldü. Babasının direnişçiler arasında olduğunu şu sözlerle aktardı:

“Biz yetiştiğimizde de hep o kaldığı mağaraları tek tek göstermiştir babam. ‘Burada bu kadar kaldık, şu mağarada...’ Cin Mağara derler, Çemişgezek’le Ali Boğazı arasında olan bir mevki, orada tam bir ay kalmışlar, [orası] çok derin olduğu için bir ay kalmışlar.”

d. Bellek Mekânları

Kuşaklararası aktarımlarda, direnmenin en önemli araçlarından birinin kolektif bellekte tutulan mekânlar olduğu görüldü. Dersim ’38 anlatılarında dikkati çeken diğer bir konu da direniş mekânlarının aynı zamanda katliam mekânları olduğunun anlaşılmasıdır.

Bellek toplumsal olanla doğrudan ilişkilidir. Nora (2006) belleğin belirgenleşip yerleştiği mekânlara gösterilen merakın tarihimizin bu özel zaman dilimiyle ilgili olduğunu, bugün hâlâ belleğimizle yaşıyor olsaydık ona mekânlar adama ihtiyacının olmayacağından söz eder.^[53]

“Hafıza mekânları, öncelikle kalındır. Müzeler arşivler mezarlıklar ve koleksiyonlar, bayramlar, yıldönümleri, anlaşmalar, tutanaklar, anıtlar, kutsal yerler, dernekler, tüm bunlar bir başka çağın, sonsuzluk hayallerinin tanıktepeleridir. Bunlar ritüelleri olmayan bir toplumun ritüelleridir; kutsallığı olmayan bir toplumdaki geçici kutsallıklardır; yerellikleri, öznellikleri sıyrarak geçen bir toplumun öznel sadakat biçimleridir; ilkesel olarak eşitleyici bir toplumdaki fiili farklılaşmalardır... Hafıza mekânları kendiliğinden bir hafızanın olmadığı düşüncesinden arşivler kurmak gerektiği, yıldönümlerini kutlamaya, ayinleri düzenlemeye, kasvetli cenaze söylevleri vermeye, antlaşmalar onaylatmaya devam gerektiği duygusundan doğar ve yaşarlar çünkü bu işlemler doğal işlemler değildir. Fakat eğer korudukları şey tehlikede olmasaydı onları inşa etmeye de ihtiyacımız olmazdı. Eğer sakladıkları anıları gerçekten yaşıyor olsaydık bu anılar da gereksiz olurdu. Ve eğer buna karşılık tarih onları bozmak değiştirmek un ufak edip taşlaştırmak amacıyla fethetmeseydi hafıza mekânları haline gelmezlerdi.” (Nora, 2006: 18)

Tarihyazımı toplumsal alandaki iktidar mücadeleleriyle ilgilidir. Dolayısıyla tarihyazımı, toplumsal alanda geçmişte deneyimlenenlerin şimdi nasıl algılandığını, geçmişten kalan izler üzerinden toplumsallığa dair oluşturulan bir öyküleştirme, kurmaca uygulamasıdır. Tarihte ne oldu sorusu tek başına yeterli olmayabilir, nasıl oldu sorusunun sunduğu açılımın, kapsamı genişletici imkanlarından da faydalanmak gerekir. Tarih ile ‘gerçeklik’ arasında tekil bir ilişki yoktur. Toplumsal alandaki farklı konumların, iktidar olanla olmayanların ‘gerçekliğe’ ya da ‘hakikate’ yaklaşımları, yaşananların, yapılanların, edilenlerin farklılığı gereği, birbirinden farklı olur. Bellek mekânları bir yanıyla, ‘unutulma’ tehlikesine karşılık geliştirilmiş birer direniş stratejisidir.

dl. Direniş Mekânları, Katliam Mekânları

Kırmızı Dağ (Kızıldağ), Beyazdağ, Sılıç Köyü, Gola Çhetu, Halvori, Harçık Çayı, Kemeri Çile, Marçık, Pahe Sur’daki Dere Zor, Vile Husk, Kırmızı Köprü, Mezra Torne Sadıq, Texte Semu, Çola Texte Xatune, Laç Deresi ...

Pülümür’e bağlı Rabat köyünde doğan 1935 doğumlu Ö.K. Hanım ailesinden duyduklarını şöyle aktarıyor:

“Bizim köyden sürgün etmediler. Af çıkınca serbest bıraktılar. Otuz sekizde Areililer birbirlerine karışmıyorlardı. Ama Haydaranlılar ile Demenanlılar öyle değildi. Birbirlerine giriyorlardı. Birbirlerini öldürüyorlardı. Birbirlerinin davarlarını kaçırıp getiriyorlardı... Areililer kimseye karışmıyorlardı. Onlar kendi aralarında öyle yapıyorlardı. Ondan dolayı, katliam yaptılar, Areililere karışmadılar. Af çıkınca herkesi bıraktılar. Kutu Dere tarafında, adını unuttum oranın, Pülümür tarafında, Haydaranlılar oradaydılar. Kırmızıköprü’ye gitmişlerdi. Oranın ağalarını (ağalar ileri gelen kişi anlamında kullanılıyor) kırdılar. Onları hem kırdılar hem de sürgün ettiler. Onların kadınlarını, hasta kadınları, yeni gelinleri, erkekleri hepsini topladılar, ‘Vile Husk’ denen yere getirdiler ve orada hepsini kırdılar. Ağır makineliyi kurdular hepsini taradılar... Areilileri Mezra Torne Sadıq’tan (Sadık’ın Torununun Mezrası), Keşiş’ten alıp dağa götürmüşler, Kırmızıköprü’nün arka tarafında... Otuz-kırk kişi varmış. Kadın, erkek, çoluk-çocuk, hasta demeden götürüp öldürdüler. O insanların içinde güzel, hamile bir kadın varmış. Yolda götürürlerken komutan, ‘Bu kadını öldürmeyin, bundan çocuk alacağım’ demiş. Bir yerde çocuklar su içmek için kaynağa eğilince komutan silahın dipçiği ile kafasına vurup çocukları yere sermiş. Bunun üzerine

kadın, ‘Yezit oğlu yezit, sen zaten bizi öldüreceksin. Bırak suyumuzu içelim yine öldür! Neden su içmemize izin vermiyorsun? Mervan’ın dölü, sen bir de benden çocuk alacağını mı sanıyorsun?’ deyince kadını vuruyor ve kadının karnından çocuğunun ayağı dışarı sarkıyor. Süngünün ucunu çocuğa saplayıp havaya kaldırarak sağa sola savuruyorlarmış... Babam, amcam anlatıyorlardı. Kalabalıklarmış. Çocukları toplayıp Haydaran bölgesinde ‘Texte Semu’ diye bir yerde bir mağara varmış, o mağaraya götürmüşler. ‘Asker gelip çoluk çocuğumuzu kırar’ diye, hepsini bir araya toplayıp mağaraya saklamışlar. Çocuklardan biri ‘Tuvalet ihtiyacım var’ demiş. Oradan biri de şapkasını uzatmış, ‘Bunun içine yap, asker görür gelip bizi kırar’ demiş, fakat çocuk kalkıp dışarı çıkmış. Çocuk dışarı çıkınca asker onu görüyor ve herkesi yakalıyorlar. Hepsini alıp ‘Texte Xatune’ (Hatunun Tahtı) götürüyorlar ve orada kırıyorlar... Çola Texte Xatune’de (Hatun Tahtının Çukurluğu) köyün arkasında ağır makineliyle taramışlar... Ondan sonra birbirlerinden ayrı düşmüşler. Ayrı ayrı yakalanmışlar. Babam ile annem ayrı yakalanmışlar. Amcam ile hanımı yine öyle. O üçü başka mağaradaymışlar. Onları yakalayıp ayrıca sürgüne götürmüşler. Mağarada yakalandıklarında milisler bazılarını dövmüşler, bazı insanların da başını kesmişler. Babamın annesini de dövmüşler ve kesik başları torbaya koyup ‘Bunları sen taşıyacaksın’ demişler. Çayın ağzına kadar götürmüşler. Kesik başları milislerin evlerine götürmüşler. Çocukları ise torbada ‘kabak’ olduğunu sanmışlar. Sonra bakmışlar ki torbadan kan damlıyor. Kan damlayınca açıp bakmışlar ki kesik başlar. Meğer o kesik başları götürüp devlete vererek para ve rütbe alıyorlarmış.”

Kureyşan aşiretinden 1955 doğumlu M.M. Bey öğretmen. 40 yıl önce Tunceli’de bir kıraathanede (kahvede) işittiklerini kendi dilinde anlattı:

“Ben ortaokul yaşına geldiğim zaman burası böyle değildi. Mesela bir kıraathaneye girdiğin zaman herkes bizim dili (Zazaca/Kırmancki) konuşuyordu. Kimse Türkçe konuşmuyordu. Türkçe’yi şimdi konuşuyorlar. Unutmuyorum. Okula gidiyordum. Kıraathanede oturuyordum. Baktım ki iki üç Yusufhanlı otuz sekiz meselesini, Demenanlıların meselesini konuşuyorlar. ‘Bir binbaşı mı subay mı’ dediler, orasını tam olarak hatırlamıyorum. Subayın etrafında milisler varmış. Tabi onların tanıdıklarıymış, adlarını da söylediler de ben hatırlamıyorum. Subay, ‘Siz Demenanlıların yerlerini biliyor musunuz?’ diye o milislere sormuş. Onlar da ‘Evet, biliyoruz’ demişler. Subay ‘O zaman gelin gidip onları vuralım’ demiş. Onlar da ‘Gidelim’ demişler. Ama milisler Demenanlıların iyi silahşor olduklarını biliyorlarmış. Şunu da biliyorlarmış ki Demenanlılar, milis de olsa kendi insanlarını öldürmek istemezlermiş. Neyse, toplanıyorlar. Subay atlıymış. Kırmızıdağ’a gidiyorlar. Saklandıkları yerin yakınına gelince subay ‘Neredeler?’ diye sorunca onlar da, ‘Filan yerdeler’ diyor. Subay ‘Orayı biliyor musunuz’ deyince milisler ‘Evet, biliyoruz’ diyorlar. Tabii artık mevzilere yaklaşmış oluyorlar. Demenanlıları göremiyorlar, ama onlar askeri görüyorlar. Artık binbaşı mı yüzbaşı mı orası tam olarak aklımda kalmamış, ‘İnşallah bu kez onları yakalayabiliriz’ demiş. Yaşlılardan biri dedi ki, ‘Subay o sözü söyler söylemez mevziden bir el silah patladı. Mermi subayın kafasına isabet etti ve subay yere bir anda yere yığıldı... Biz de cenazesini alarak geri dönüp geldik.’ Onlardan duyduğum bu olay hâlâ aklımdadır... Demenanlılar karşı koyup savaşmışlar, ama yalnızca Demenanlıları öldürmediler. Tabii devlet ilk önce Demenanlılarla savaşmış. Diğer aşiretler de milislik yapmışlar. Ama ondan sonra savaşmamışlar. Yani Kureyşanlılar, Alanlılar, Yusufhanlılar... Hepsini bir anda katletmişler. Yani ondan sonra, ağaların idamından sonra silahlar toplanınca...

Beyazdağ! Beyazdağ'da çok insan öldürmüşler. Diyorlar ki 'Şıhmemedlilerden oluşan üç yüz kişiyi orada katletmişler!' Biri bana böyle anlattı. [En çok kişiyi] o tarafta katletmişler. Mesela bu çay ağzında (Munzur) 'Gola Çhetu'nun yanında Yusufhanlı Kamer Ağagil'i orada öldürmüşler. Çay ağzında, şu aşağıda yine katletmişler. Demiroluk'ta da katletmişler. Marçık'te katletmişler. Kemeré Çılé'de katletmişler. Mesela Marçık tarafındaki olayı bizim köydeki bir adam şöyle anlatıyordu. Onlar insanların katledileceklerini öğrenmişler ve gidip bir yerden gizlice seyretmişler. 'Biz insanların getirilip öldüreceklerini duyunca gidip bir tepenin yamacından baktık. Askerler insanlara gazyağı serptikten sonra tutuşturdular. Alevlerin yükseldiğini gördük,' dedi. İşte, milleti orada toplayıp öldürmüşler, sonra da gaz döküp yakmışlar. Bir defasında da bazı insanları toplayıp katletmişler. Kemeré Çılé'de yani, milleti toplayıp çay ağızlarında kırmışlar. Mesela orada öldürdükleri insanlardan bazılarının cesetlerini sürükleyip suya atmışlar. Kimi öyle kurtulmuş. Demek ki yaralı kalan baygınlar suya atılınca ayılmışlar. Demenanlılardan bazısı böyle kurtulmuş. Mesela şu Bor köyünde Hüseyin diyorlardı, Hüseyin neydi, diğer adını hatırlamıyorum, o konuşuyordu. O adam bu şekilde kurtulmuş. Harçık tarafındaki kırımdan kurtulmuş. O tarafta Demenanlılardan Veli diyorlardı, keza o da öyle kurtulmuş. Fakat bunlar o zaman çocuklarmış. Demek ki suya atılınca ayılıp kurtulmuşlar. Yani nerede bir dere varsa, nerede bir çay kenarı varsa, milleti orada bir araya toplayıp öldürmüşler... Halvori var ya, oraya giderken yol üstünde bir karakol, karakolun yakınında bir kayalık var. O kayadan çok insanı aşağı atıp öldürmüşler. Mesela Sılıç. O köyden bir kadın anlattı. Bir keresinde asker gelip, 'Millette söyleyin toplanıp gelsinler. Hükümet elbise verecek, para verecek' demiş. O zamanlarda insanlar çok yoksullarmış tabii. Davar çobanları duymuş ve toplanıp gelmişler. Gelenlerin hepsini toplayıp götürmüş, Munzur Çayı'nın ağzında katletmişler. Bunları çok konuşuyorlardı. Şu Yusufhan tarafında diyorlar ki, insanları kandırmışlar. Yaşlılara, kadınlara, erkeklere ve çocuklara, 'Gelin, sizi aşağı götürüp mal-mülk vereceğiz. En değerli eşyalarınızı, varsa altınlarınızı da yanlarınıza alın' demişler. Tabii onlar da söylenenleri harfiyen yapmışlar. Yeni elbiselerini giyinip, değerli eşyalarını da yanlarına almışlar ve atlarına binip gelmişler. Asker bunları toplamış, çay ağızlarına götürüp hepsini katletmiş. Benzer şeyleri çokça anlatıyorlar. Kimileri de milislik yapmışlar, ama onların hepsini öldürmüşler. Mesela Seyit Rıza'nın yeğeni Raybere Qop (Kopo Rayber). Herkes onu anlatıyor. Bu tarafta da bir Kalanlı var. Ona da Zeynel Çavuş diyorlar. Kureyşanlıdır. O da Raybere Qop gibi askerin öncülüğünü yapmış. Milleti katlettikten sonra Raybere Qop'a demişler ki, 'Çoluk çocuğunu al gel.' Tabii vaktiyle altın vermişler. Eğer birilerinin kellesini getirirsen... 'Sen bize Alişer'in kellesini getirirsen sana altın veririz' demişler. O da Alişer'in kesik başını götürünce para veriyorlar tabii. Ancak ondan sonra, yani insanları öldürdükten sonra devlet 'geriye kalanları sürgün edeceğiz' demiş. Raybere Qop'a da 'Çoluk çocuğunu ve sana verdiğimiz altınları al gel seni de sürgüne göndereceğiz' diye çağırıp karakola getirmişler ve orada öldürmüşler. Bu tarafta da Zeynel Çavuş. Onun evine gidip, 'Kaç nüfus varsa sizi sürgüne göndereceğiz' demişler. Ama onları da köyden biraz uzağa götürüp öldürmüşler. Tabii sonra bazı aileleri de sürgüne göndermişler. Daha sonra nasıl durdurulmuş, orasını bilmiyorum. Yaşlılarımız böyle anlatıyorlardı. 'Çoğunu öldürdük, azı kaldı. Kalanlar da dipteki çakıl taşlarıdır. Öldürmesek de bunlardan bir şey çıkmaz zaten,' demişler. Kimi böyle anlatıyordu. Kimi de diyor ki, 'Öyle yapalım ki, Dersim'i üç gün içinde diğer devletlerin haberi olmadan ortadan kaldıralım,' demişler. Fakat bakmışlar ki bu iş o kadar kolay değil. Demenanlılar karşı çıkmışlar ve iş uzayıp gitmiş. Hükümet de, 'Diğer devletler duymasın' deyip ateşi keserek af çıkarmış.

Kimileri de böyle konuşuyorlar. Ama eğer şu katliam meselesine gelirsek, ben ne dedim? En çok insanı Beyazdağ'da öldürmüşler dedim. O bir. Şu çay ağzlarında mesela Gola Çetu'da, Harçik Çayı'nın ağzında, Kemeri Çile'de, Marçik'te orada çok insan katletmişler. Pahe Sur'un oradaki Dere Zor'da da çok insanı kırma uğratmışlar.”

Direnış mekânlarıyla katliam mekânları iç içe geçiyor. Laç Deresi bazı anlatılarda direniş mekânı olarak bazı anlatılarda da katliam mekânı olarak anlatılıyor.

“Atatürk Laç Deresi'ne gelmiş, orada yara almış.”

1955 doğumlu öğretmen M.M. Bey'le Tunceli'de görüşüldü:

“Laç, orası zorlu bir yerdir. Asker cesaret edip giremiyor. Derenin içidir. Yalnızca bir yerde dar bir giriş yolu var. O eskiler anlatıyorlar. Diyorlardı ki, ‘Komutanlar askeri orada zorluyorlar ki, asker o dar yerden içeri girsin. Tam girmek üzereyken o taraftan Demenanlılar vurup öldürüyorlar.’ Kimileri orada bir tabur askerin öldürüldüğünü söylüyor. Çünkü giremiyorlar. Yukarıdan bomba da atılmıyor. Orada çok askerin öldürüldüğünü söylüyorlar. Ama İvis (İbiş) öldürölünce artık içeri giriyorlar, mağaralarda milleti öldürüyorlar... ‘Atatürk Laç Deresi'ne gelmiş, orada yara almış,’ kimi de ‘O Atatürk değilmiş, orada yaralanan bir subaymış, ama bunlar onu Atatürk sanmışlar’ diyordu. Kimi ise ‘Yaralanan Atatürk’tü, onu orada sarıp buraya çarşıya getirdiler’ diyor. Kimi ‘Laç Deresi’nde değil, Zel Dağı tarafındaki çadırda asker varmış, bakmış ki bayrak indirilmiş, o Atatürk’müş’ diyorlar. Ama bir kesinliği yok. Ne kadarı doğru, ne kadarı yanlış bilmiyorum. Öyle konuşuluyordu.”

Ailesinin Kırgan aşiretinden olduğunu belirten 1955 doğumlu emekli memur İ.B. Bey de şunları söylüyor:

“Bizim köy biraz daha uzakta, bizden aşağı, o Sin denilen yer, Laç denilen yer. Bizim o aşiret liderini, gelen insanları topluyorlar, hepsini kırıyorlar. Efendime söyleyeyim, Seyit Rıza'nın yeğeni Rayber'i de, oğlunu da orada vuruyorlar... Laç'ta, bu dereye böyle cesetleri doldurmuşlardı, kan taaa beş kilometre, su gibi kan akıp gidiyordu. Toplamışlar, kırmışlar oraya, o dereye, üst üste! Yani onun içinde bizim yakınıımızda, Halvori köyü vardır, Karşılar köyü. Orada, o köyün merkezinden ne kadar nüfus varsa, kimisi 300 kişi diyor, kimi 270 kişi diyor, topluyorlar bir büyük kayanın başına, orada süngülerle alıp Munzur Çayı'na atıyorlar! Yani 300-500 metre yükseklikte bir yerde. Tabii o köyde kimse kurtulmuyor. Yalnız mezralarda yaşayan, yani mezralar biraz köyün dışındalar, mezralarda yaşayan insanlar kurtuluyor. Yani o köyün içinde en büyük şeyi orada yapmışlar, katliamı. O köyden 200-300 kişi yani, artık köyde bir Allahın kulu kalmamış, götürüp oradan süngülerle şeyden atmışlar; karı, kız, çoluk, çocuk!”

d2. Kahramanlar, Direnişçiler: Şahin Ağa, İbiş Ağa

Direnış mekânı olarak anlatılan Laç Deresi'nde bazı kadın ‘kahramanlardan’ söz edildi.

Çiftçilik yaparak geçimini sağlayan, baba tarafının Areili aşiretinden olduğunu söyleyen 1952 doğumlu K.D. Bey'le İstanbulda görüşüldü:

“Laç deresi, yani orda öyle bir savaş olmuş ki, işte o Zarife Kadın'ın en fazla savaştığı yer orasıdır. Laç Deresi'ni, yani o Leş Deresi'ni anlatıyorlardı, Demenan aşireti anlatıyordu. O

Demenan aşiretinin bölgesinde olan bir yer. Yani öyle savaş yaşanmış ki, o dere hep kan akmış, yani kıpkırmızı kan akmış su yerine. Öyle bir savaş yaşanmış orada.”

Abbasan aşiretinden olduğunu söyleyen 1955 doğumlu M.G. Bey yaşlılardan duyduğu Dersim '38'in direnen kahramanlarını şöyle aktardı:

“Dedem anlatıyordu. Dedem ya da o süreçte yaşayan bütün yaşlılar ... şey anlattılar... O yaşlı insanların, diyelim ki bir köy yerinde, bir köy evinde, birilerine misafirliğe gittikleri zaman en çok konuştukları şeyler bunlardı yani. Nasıl biz işte roman, hikaye [okuyorsak] ya da şu anda televizyonda dizi izliyorsak, o insanların da bütün şeyleri bunlardı. Biz de çocukluğumuzda, biraz daha erişkinliğe falan gelince can kulağıyla dinlerdik. Bunların anlattıkları bizim için masal gibi geliyordu... Hakikaten olmuş mudur, olmamış mıdır, nasıl olmuştu yani, nasıl bunlar olabilir diye, gerçekten can kulağıyla sabaha kadar dinlerdik o insanları... '38, işte Seyit Rıza zamanında yapılan şeyler ya da Dersim'de kahramanlık yapmış insanlar; işte Şahin Ağa'dır, İbiş Ağa'dır, işte Sile Sür'dür (Silê Suri), işte Zeynel'dir, Seyit Rıza'nın oğlu Bava'dır. Bunlar onlar için birer efsanedir, yani, kahramandır. Hep bunların yaşamlarını anlatırlardı tabii. Biz de aklımızda kaldığı kadar anlatmaya çalışıyoruz.”

Bar işleten 1965 doğumlu Y.T.'nin ailesi Pertek'in Zeverek köyünden. Ailesinin Kırdışki (Kürtçe) konuştuğunu ve babasının Pertek karakolunda hizmetli olarak çalıştığını söyleyen Y.T.'yle İstanbul'da görüşüldü:

“İlk, babaannem bir şeyler anlatıyordu. Zaten benim çok hayıflandığım şeylerden biri şudur: Ben babaannemle tam bunları, yani sizin yaptığınız gibi bir sözlü tarih çalışması yapmaya karar vermişken, '90 ya da '91'di, öldü. Yani çünkü çok anlatırdı. Biz yazın köyde olduğumuzda damda uyurduk. İşte çocukları ya kendi hallerine bırakırlar çocuklar oynayıyorsa ediyorsa, sonra da işte büyüklerden biri gelir, onları yatırır eder. Babaannem de bizi yatırırken bir şey anlatırdı... Benim aklımda kalan işte babaannemin biraz da efsanevi hale getirip değiştirerek anlattığı bir şey vardı, çok küçükken anlattığı için diğer kısımlarını hatırlamıyorum... Sadece Ali adlı bir kahraman anlatıyordu, işte çatışmaya girmiş etmiş falan, sonunda kuşatmışlar, kafasını kesmişler, ama o halde bile çatışmaya devam etmiş şeklinde anlatırdı.”

Anlatılarda öne çıkan diğer bir konu da Kalan bölgesi ya da Ovacık gibi farklı yerleşim alanlarında farklı 'kahramanların' isimlerinin bilinmesidir.

1955 doğumlu M.M.'yle Tunceli merkezde görüşüldü:

“Bizim milletin birbirinden çok da haberi yokmuş. Bizim bu taraf en fazla Yusufhanlı Kamer Ağa'yı konuşuyorlar. Haydaranlı Kamer Ağa'yı, Cebraill Ağa'yı konuşuyorlar. Tamam, Seyit Rıza'yı da anlatıyorlar, ama çok da bilmiyorlar. Ama o tarafın insanları Şahin Ağa'yı daha iyi tanıyorlar. Alişer'i, hepsi değil ama bazıları iyi tanıyorlar. Nuri Dersimi'yi kimse fazla tanımıyor. O taraflılar biraz tanıyor... Bu tarafın insanları konuşmuyorlar da, ben bir kez o tarafa, Ovacık'a gittim. Orada bir kadın konuşuyordu. Biz kendisine Nuri Dersimi'yi sorduk. 'Bilmiyorum' dedi. Tabii biz Culey Nuri deyince 'Hı, siz onu mu diyorsunuz?' dedi. Tanıdı. Dediler ki, 'O 'Kur'dur (Kürt)'. Niye öyle dedi bilmiyorum tabii. Kırdışki (Kürtçe) konuşanlara, Sunnilere Kur diyorlar. Demek ki o Kırdışki konuşuyor diye öyle dediler. Bu tarafın insanları onla ilgili çok bir şey bilmiyor.”

d3. Kurtarıcı Boz Atlı Hızır ve Devlet Adamlarının Dersim '38'deki Rolü

Anlatılarda öne çıkan diğer bir çarpıcı öge de Boz Atlı Hızır'ın gelmesiyle birlikte katliamın durdurulmasıdır. Ovacık köylerinde yaşayan ve 1937-38 yıllarında 10-15 yaşlarında olan yaşlı kadınlar katliamın durma anını Boz Atlı Hızır'ın gelmesiyle anlatıyorlar. Alevilikte Hızır, darda kalındığında, zor anlarda yardım istenilen, kurtarıcı bir figürdür. Dersim '38'e tanık olan bazı bölgelerdeki yaşlı kuşağın 'toz duman arasından Boz Atlı Hızır geldi, bizi kırımdan kurtardı' aktarımı bu kapsamda dikkate değerdir. Söyleşilerde, katliamın son bulmasını, Fevzi Çakmak'ın son anda katliamın boyutlarını öğrenmesine bağlayan görüşler de yer almaktadır. Bu görüş daha çok ikinci ve kısmen üçüncü kuşakların anlatımında görülüyor. Benzer anlatılarda dönemin devlet adamlarının Dersim '38'deki rollerine ilişkin ifadeler de dikkat çekicidir:

Tunceli'de görüşülen, 1955 doğumlu öğretmen M.M. Bey bu konuda şunları söyledi:

“Tabii insan ortaya çıkan o tarihteki belgeleri görünce bunu doğru olmadığını görüyor. Neden öyle demişler bilemiyoruz. ... Tabii belli ki bu doğru değil. Biri şöyle dedi: ‘Yahu o zaman Atatürk burada değilmiş. Atatürk’ün haberi yokmuş. Atatürk yabancı bir ülkedeymiş. Onun ardından böyle şeyler yapmışlar.’ İnsan bu sözlere inanmakta güçlük çekiyor. Çünkü Atatürk hem başkumandandır, hem cumhurbaşkanıdır. Ondan habersiz böyle bir şey nasıl olabilir ki? İnsan buna inanamıyor tabii. Kimi de şöyle söylüyor: ‘Atatürk hasta yatağındaymış. Dersim fermanını çıkarıp ona götürmüşler, imzala demişler. Ama o bunun Dersim fermanı olduğunu bilmiyormuş, imzalamış. Onlar da gelip Dersim’i katletmişler.’ Kimi böyle söylüyor, ama belli ki uyduruyorlar. Artık bu CHP propagandası mıdır, kim bunu söylemiş ise millet böyle konuşuyor. Bir de diyorlar ki, Mareşal Fevzi Çakmak Pertek’e gelmiş, orada oturup dinlenmiş, bir kahve içmiş. Kahveyi içerken bakmış, yol yapımı mı varmış ne, demiş ki ‘Bu insanlar nerede, neden çalışmıyorlar?’ ‘Hepsini kırdılar,’ diye cevaplamışlar. Anında kalkıp gelmiş ki insanları katlediyorlar. Kırımı durdurmuş ve demiş ki, ‘Eyvah, ey! Keşke ben o kahveyi içerek zaman kaybetmeseydim.’ Bunu çok anlatıyorlar. Ama tabii burada öyle konuşuluyor. Diyorlar ki, ‘Mareşal Fevzi Çakmak şu çay ağzına geldiğinde milleti katletmişler, kesik başlar su üstünde yüzüyormuş. Gelip ağlamış, bilmem ne olmuş, filan.’ Orada katliamı durdurmuş. Ovacık ve Hozat tarafına gidince onlar da öyle söylüyorlar. Şu filan derece cesetleri üst üste yığmışlar, bir taraftan da milleti kırmaya devam ediyorlar. Bir de bakmışlar ki Fevzi Çakmak geliyor. Gelmiş, ‘Bu nedir?’ deyip durdurmuş. Geri kalanı böyle kurtarmış. Öyle söyleniyor. Tabii af geldiği doğrudur. Demek ki süvariler gelmiş ve artık öldürmek yok demişler. Bunlar da ‘Fevzi Çakmak bizi kurtardı’ diye yorumlamışlar.”

1956'da Tunceli'nin Hozat ilçesi, Kızılkilise köyünde doğan G.U. Hanım ilkokul yıllarını Elazığ'da geçirmiş, 1966 yılında ailesiyle Kayseri'ye göç etmiş, 1983 yılında da evlilik nedeniyle İzmir'e yerleşmiş:

“Atatürk’ün resmini ben bizim köyde gördüğümü hatırlamıyorum. Daha sonra, sanki daha çok babamgilin kuşağında Atatürk’e karşı bir sevgi var yani. Dedemgilin kuşağında, anneannemlerin kuşağında yoktu o. Yani daha çok babamgilin kuşağında var yani. O sürgünde bebek olup veya çocuk olup buraya gelenlerde, o kuşakta var yani.”

e. Travmanın Kuşaklararası ve Kuşaklararası Aktarımı

Dersim '38 travmasına içkin korku ve güvensizlik duygularının kuşaktan kuşağa aktarıldığına ilişkin

anlatılır bulunmaktadır. Bu konuda Türkiye’de psikanalitik yaklaşımla çalışmaların yapılmasına ihtiyaç bulunmaktadır. Yapılacak derinlemesine araştırmalar Dersim ’38 örneği üzerinden Türkiye’de yaşanmış diğer kolektif travmaların kuşaktan kuşağa geçen olumsuz etkilerinin anlaşılmasına olduğu kadar bireylerin yaşamını nasıl etkilediğine de ilişkin yeni açılımlar sunacaktır.

1926 yılında Ovacık’ın Çakmalı köyünde doğan R.S. Hanım, ailesiyle Antalya’ya sürgün edildiğini, kendilerine verilen arazinin bataklık olduğunu, sıtma hastalığına yakalandıklarını, 1947’de Dersim’e geri döndüklerini, daha sonra Bursa’ya oradan da İstanbul’a göç ettiklerini anlattı:

“Biz [bir]kaç sene evvel bile korkuyorduk, korkumuzdan demiyorduk ki biz Tunceliliyiz, ... buralıyız, oralıyız... Korkumuzdan çoluk çocuğumuza tembih ediyoruz, ‘Kızım, sorarlarsa demeyin, deyin biz Erzincanlıyız, bilmem nereliyiz he!’ Öyle bir şey geçirdik yani, bunları hep korkuyla geçirdik yani. Yani dertleri, kusurları nedir, niye korkuyla geçirelim? Biz İstanbul’a geldik, benim çocuklar daha yeni küçükler, oğlum daha küçük, o konuşurken birden bağılıyor çağırıyor, ‘Neden korkuyorsun, niçin korkuyorsun? Niye, ne yaptılar size, niye konuşmuyorsun?’ Bunları hep böyle konuşuyordum. O oğlum okula gidiyordu, okulda öğretmenleriynen, Dersim çocuklarıynan, başka kimseynen ne arkadaşlık yapıyordu ne bir şey.”

“Ben öyle şeyler gördüm ki, uçurumlardan atlayan insanları gördüm”

Ailesi Beytuşak aşiretinden olan emekli işçi Y.U. 1954 yılında Tunceli’nin Ovacık ilçesi Solhasen (yeni ismi Akyayık) köyünde doğmuş. Ailesinin Manisa, Salihli’ye sürüldüğünü, 1947’de döndüklerini, bir süre sonra yeniden Salihli’ye göç ettiklerini, oradan da İzmir civarına göç edip yerleştiklerini anlattı. Y.U., Dersim ’38 olaylarına milis olarak katılmış bir köylülerinin yaşadığı travmayı anlatırken tanık olduğu durumu şöyle betimledi:

“Çocukluğumdan hep beynimde kalan, saklı kalan bir olayı anlatayım, bizzat yaşadığım bir olayı anlatayım. Köyümüzden, köyümüzün mezrasından, kirvemiz olan bir vatandaş, ama yaş olarak o dönemlerde babamdan biraz daha büyük, evimizde misafir oturuyor, hatta bir akşam yemeği yiyoruz. Dersim anıları anlatıldı. Şöyle bir olay anlatmıştı. Bu dediğim vatandaş kendisi o zaman 14, 15 yaşlarındaymış, fakat Kemah’ta akrabaları varmış, gider gelirmiş, Türkçe bilirmiş... ‘Beni askerler gezdirirlerdi’ dedi. Türkçe bildiği için işte insanlara çağrıda bulunmuş, ‘Gelin teslim olun’ gibi, ‘askerler size bir şey yapmayacak’ gibi ya da bazen Kürtçe seslenirmiş ‘Nerdesiniz, ne yapıyorsunuz?’ gibi. Şöyle demişti, ‘Ben öyle şeyler gördüm ki, uçurumlardan atlayan insanları gördüm, sulara atlayan insanları gördüm, kurtlanan insanları gördüm. Ben’ dedi ‘neler, neler gördüm.’ Ve öyle bir terledi ki bu vatandaşın burnundan kan geldi. Olayı anlatmadı ve yemeği bıraktı. Bu olayı hiçbir zaman unutamadım, böyle bilinçaltımda... Bir yakınım anlattıydı... Şimdi dağa çıkan kaçan insanlar bir de o zaman devletle sorunu olmayan köyler var, akrabalarına kimisi çocuklarını bırakmış dağlara, bayırlara, ormanlara kaçarken. Yedi, sekiz ya da sekiz, on yaşındaki çocuğunu bir tanıdıklarına, akrabalarına bırakıyor, fakat o dağdaki 5 ay, 6 ay ne kadar sürüyorsa o kaçaklık durumu, sonra ’38’de operasyonlar bitince bunlar devlete teslim oluyor. Devlet bunları sürgün edecek, bunları sürgün edecek, [ama] kış olduğu için bunları tekrar o birtakım köylerde tanıdıklarının yanına [gönderiyor.] Kadıncağız kızının yanına tekrar geliyor, kızıyla buluşuyor, yani çocuğuyla. Çocuk mütemadiyen konuşuyor, mütemadiyen anneyi görünce, o kadar çok özlemiş ki anneyi. Bıkmadan, usanmadan. Sonra sabahleyin kalkıyorlar o küçücük

çocuğun yüreği o şeyi kaldıramadığı için çocuk ölmüş... Annemin öz babası bu Dersim operasyonunda vuruluyor. Şimdi benim annem, kız kardeşi yani teyzem ve dayım küçük çocuklarmış. Artık ölünceye kadar bunlar yetim kalıyorlar. Bu babasız büyümesinin -annemin babası annemi çok severmiş, yani zaman, zaman yanında götürürmüş, bilmem gezdirmiş- annemi yaşamı boyunca çok etkilediğine inanıyorum. Çünkü hiçbir zaman böyle bir [doyasıya] gülmedi, hiçbir zaman böyle mutlu olmadı, hiçbir zaman yaşamdan tat almadı. Yani böyle acı bir yaşamı oldu, ki ben zannediyorum o babasız olmasının onda yarattığı bir şeydi bu. Buna benzer birçok olay, o kadar çok olay anlatılmıştı ki.”

“Onda korku görüyorduk.”

Kureyşan aşiretinden bir dedenin oğlu olan 1952 doğumlu C.D. Bey’le İstanbul’da görüşüldü:

“Emine isminde bir bayan gelip bir şeyler topluyordu, ben öğrenciyken. Nedir o işte, evlerden bir şeyler toplar, sadaka mı diyelim, ne diyelim ona? Bir şeyler topluyordu yani kadın, sakattı, yürürken bir ayağının üstüne tam basamıyordu... Buna hatta bizim Zazaca dilde Emalenge [diyorlardı,] Emalenge. Biraz iri yarı olduğu için ondan korkuyorlardı. Köydeki mesela genç kızlar filan, ‘Aman Emalenge geldi.’ Neden? Onda ’38’in getirdiği bir korku var. Bir şey var onun üzerinde, şey bir hava var ya! ‘Aman Emalenge geldi, bizi işte mahveder, şunu yapar bunu yapar.’ İşte o olaylarda hani cesetler yığılıyor ya Munzur Çayı’na, bu altında kalmış 7-8 yaşında çocukken. Altında kalmış, kendini kurtarmak için hani kurşunlanırken insanlar, bu kendini kurtarmak için iri bir insanın altında kalmış, sessiz kalmış, bu badireyi atlatmış. Ondan sonra sakat kalıyor. Bu haliyle görüyorduk biz... Onu gördüğümüz zaman şeyi görüyorduk, korkuyu. Onda korku görüyorduk. Yani bunun başına birtakım işler geldi, acaba bir daha gelir mi? Biz de bu hale düşer miyiz? Yani onu gördüğün zaman korkuyu görüyorsun.”

6. Dersim ’38 ile Kimlik-Aidiyet İlişkisi ve Diasporada Dersimli Olmak

Farklı kuşaklarla yapılan görüşmelerde yer alan anlatılar izlendiğinde, Dersimlilerin hem kendilerine ilişkin tanımlarının hem de toplumsal olarak nasıl algılandıklarının yıllar içinde farklılaştığının, değiştiğinin izlerini görmekle birlikte, Dersimli, Tuncelili Alevi, Kırmanc ve Alevi Kürt kimliğinin tanımında Dersim ’38 merkezi bir yerde durmaktadır. Dersimli kimliğinin kuşaktan kuşağa farklı biçimlerde ifade edilişinde Türkiye ve dünyanın genel siyasal konjonktüründeki, baskın eğilimlerin etkisi olduğu kadar, kişilerin eğitim durumları, yaptıkları iş, siyasal angajman ve yaşanan yerin de görece etkili olduğunu belirtmek gerekir. Diasporadaki Dersimlilerin Alevi Kırmanc/Zaza kimliklerini Dersim ’38’e ilişkin imgeler ve bu algının taşıyıcısı olan dille daha fazla bütünleştirmiş oldukları, söylemlerinin gerek Tunceli’de gerek Türkiye’de diğer illerde yaşayanlara göre daha keskin olduğunu söylemek mümkündür. Tunceli’de yaşayanlar ile İstanbul, Ankara, Bursa, İzmir, Adana vb. illerde yaşayan ama Tunceli coğrafyasıyla -örn. köyüyle- ilişkisini sürdürenlerin anlatılarında Dersim ’38 ile Dersimli olmak arasında güçlü bir ilişki kurulduğu, batı illerine sürgün edilmiş ama dönememiş ve önceki kuşakla ilişkisi koparılmış kişilerin ve onların çocuklarının anlatılarında ise bu ilişkinin görece zayıf olduğu anlaşılmaktadır.

“Devlet öyle yapmamalıydı, o devlet bizim de devletimiz.”

1934’de Dersim’in Dirman köyünde doğan M.Y. Bey’in ailesi Kureyşanlı bir seyit ailesidir. Çocukluğunu ve gençlik yıllarını köyünde geçiren M.Y., 1965’te Berlin’e işçi olarak gitmiş ve daha

sonra eşi ile çocuklarını yanına almış. 1938'de dört yaşında olduğunu, baba tarafından büyük amcaları, eşleri ve çocuklarıyla 22 kişinin Mazgirt'te katledildiğini, kendi anne, baba ve kardeşlerinin mağaralarda saklanarak hayatta kalabildiklerini belirten M.Y.'yle Berlin'de görüşüldü.

“’38 tabii bugünkü raporlarda da belli, ama niyetler de belli. Aslına baktığın zaman o [neden] Dersim halkının Alevi oluşudur, ben öyle yorumluyorum. Çünkü niye öyle yorumluyorum? Atatürk'ün Cumhuriyet'i kurduğu dönemde Dersimliler bunu duyduğu zaman bayağı sevindiler, 'Atatürk bizi Osmanlı belasından kurtarır,' [diye]. Ve çok umutluydular. Hatta elinden gelen neyse yapabildiler yani; o kırık kırık silahları geri vermek, halkın devletsiz olmayacağını, işte devlet babadır, devlet bize yol yapar, okul yapar, ekmek verir, fabrika yapar, devlet demek budur... Ama bizimkiler böyle yaparken şeriat kurumları Atatürk'e ferman çıkarmışlardı. Mesela Menemen Olayları, bilmem Düzcce Olayları, bilmem İzmir Olayları, orada bir ayaklanma var. Dersim'de ayaklanma yok, kesinlikle yok, yalan söylüyorlar. Başkaldırma da yok. Dersim'de hak isteme var, umut, bekleme var Dersim'de. İzmir'de, Düzcce'de, bilmem çok yerlerde tarihte kayıtlıdır, din elden gidiyor diye ayaklanmalar oldu, ama onlara soykırım yapılmadı, ondan dolayı söylüyorum bunu. Demiyorum ki yapılsın, yani yapılmadığı çok iyi oldu, ama onlara yapılmadı. Şeyh Sait din elde gidiyor diye bir ayaklanma yaptı, kaç tane şehir aldı, Elazığ'ı tamamiyle aldı, mahkûmları serbest bıraktı, askeri birliklerin depolarını ele geçirdi, daireleri eline geçirdi. O arada Dersimliler de arkadan Şeyh Sait'in köylerini vurdu, onların askeri birlikleri de Dersimlilerle savaştı, Şeyh Sait'in cephesi dağıldı... Babam o olayların içindeydi. Kürtler veyahut da Zazalar ayaklanma yaptı diye onlara devlet bir soykırımı yapmadı, yani iyi ki yapmadı. İşte önderlerini astı veyahut cezalandırdı, ama Dersim'de öyle yapmadı, öyle bir araştırma da yapmadı. Koçgiri'ye yaptığı gibi, Dersim'e de aynısını yaptı. Devletin meclisi karar veriyor, oradan çıkan karar askere bildiriliyor, askere görev veriliyor, askere para veriliyor, askere vur emri veriliyor. 'Git, falan bölgedeki şu insanları kır!' Olamaz! Vicdan kabul etmiyor, insanlık kabul etmiyor. Kimisi diyor ki, Dersimliler ayaklanma yaptı, başkaldırdı! Alakasız yok, hep üstümüze geldiler, Dersimliler savunmuş sadece, '38'de yine savunma vardı. Silahını teslim etmeyen 50-60 kişi, Demenanlı savaştı, bunu kimse inkâr etmez, onların kendisi de konuşuyor. Ha devlet öyle yapmamalıydı, o devlet bizim de devletimiz, bizim de umut beslediğimiz, demokrasiyi beklediğimiz, güvendiğimiz, övündüğümüz devletimizdir. Kendi görevimizi yerine getirdiğimiz zaman tabii ki ben de bir şey istiyorum, bu da benim doğal hakkım çünkü ben o devletin vatandaşıyım. Olur mu? Ben kendi devletimde, kendi topraklarımın üstünde esir yaşayayım, benim inanç hakkım olmasın, öyle dava mı olur? Benim kültürel hakkım olmasın, öyle bir dava mı olur! Benim düşünce hakkım olmasın, ben illa ki hepsine, başkasına benzeyeyim. E ben de böyle güzelim diyorum, böyle mutluyum, Dersim'in kültürünü de seviyorum ben, benim kültürümün öbür kültürlerle zararı yok... Çağdaş, akıl yolu, gönül yolu, sevgi yolu, insanlık yolu, birlik, beraberlik, güzel insan olun, insanı sevmek, canlıyı sevmek, doğayı sevmek! Bizim atalarımız diyor ki, 'Bu hayvanlar da bizim kardeşimizdir, vurmayın yazıktır, öldürmeyin, hakaret etmeyin, onlar bizim yaşamımızın parçası.'

Bu Sünni-Alevi [ayrılığı] dönem içinde ortaya çıkan bir zorlama, kendine benzetme zorlaması. Ben kendi yaşamım içersinde çok dayatmalar gördüm. Okula gidiyorduk, din dersinde namaz kılmazsan, şartları yerine getirmezsən not alamıyorduk. Askere gidişimizde aynı şekil. Hele bir de o Dersim ismi var ya, 'Ben Dersimliyim' dediğin zaman,

diyemiyordun, çünkü hemen işareti koyuyorlar: Kızılbaşdır! İsyankârdır! Dersimliyim dediğin zaman, işte ‘65’lerde falan asker olmuştuk, ‘Dersimliyim’ dediğin zaman, ‘Kaç asker öldürdün?’ hemen soruyorlardı. Biz de, ‘Yahu ne askeri, ben çocuktum. Demiyor ki bir asker kaç kişi öldürdü! Ha askerde bile ben Dersimliyim dediğin zaman Aleviyim diyemiyordun, çünkü dersin üst rütbeyi alamazsın, orada güzel görevler alamazsın, hep ezilirsin. Fabrikalara gidiyoruz, fabrikada ben ‘Dersimliyim’ yani ‘Kızılbaşım’ diyemiyorsun. Çünkü ramazanda veya her gün öğle namazı, Cuma namazları dayatıyorlar, ‘Niye yapmıyorsun? Müslüman değil misin?’ Ya değilim veya Müslümanım, sana ne? Yani öyle zorluklar içersinde... Zaten biz o acıları, ben diyorum ki, Alevilik, Kızılbaş Aleviliği yüzünde gördük, çünkü ben de aynı bakıyorum, evet Ehlibeyt’e sahip çıkıyoruz, onların hakkını savunuyoruz, Hüseyin’in duruşunu kutluyoruz. Diyoruz ki, ‘Hüseyin kendi davası için onurunun bedelini ödedi.’ Hallacı Mansur’u örnek veriyoruz... Benim etim kemiğim burada, ama ruhum Dersim’de, çünkü ben oralıyım, oranın yolcusuyum ben, oranın gıdasını almışım, o acıları, o zulümleri, o yaşamı, o açlığı, o sefaleti, o kaçıışı, biliyor musun? Bunlar bizim belleklerimizden silinmiyor, yani kolay değil çocuğum, yani bir hayatı, bir yaşamı unutmak, hele bir de acıysa...”

Dersim kökenli anlatıcıların tamamına yakını Türkiye’de Dersimli/Tuncelili kimliğinin genelde “isyancı” veya “terörist” olarak algılandığını, zaman zaman bu haksız ve temelsiz algı nedeniyle kimliklerini açıklamaktan kaçındıklarını belirttiler. Dersim kökenlilere yönelik bu olumsuz algının Türkiye’nin bazı yörelerinde halen etkili olduğunun altını çizmek gerekiyor. Bu bağlamda Balıkesir, Bandırma, Bursa, Aydın, Kayseri vb. illerin köylerinde yapılan görüşmelerde anlatıcıların ‘Tuncelili’ olduklarını söylemekten halen çekindiklerini belirtmeleri dikkat çekicidir.

“Gururla söylüyorum Tuncelili olduğumu, ama bazen çekiniyorum.”

1956’da Tunceli, Ovacık’ta doğan K.B. Hanım ev kadını olduğunu belirtti. Babaanne ve dedesi beş çocuklarıyla Konya’ya sürgün edilmiş ve 1947 yılında geri dönmüş, ama Elazığ, Maden’e yerleşmişler. Askeri harekât başladığında babaanne ve dedesinin diğer köylülerle kaçtıklarını, ormana saklandıklarını, hatta Munzur Çayı’nın bir yakasından öte yakasına geçerlerken askerler tarafından silahla tarandıklarını anlatan babaannesinden söz ederken gözleri dolan K.B.’yle Bandırma’da görüşüldü. Evlilik nedeniyle Bandırma’da yaşamaya başlayan K.B., görüşmenin ertesi günü adının kullanılmamasını, anlattıkları nedeniyle çocuklarının başına olumsuz olaylar gelmesinden çekindiğini belirtti.

“Tarihe geçen isyan, ama bu nasıl isyan? Öldürülen yok, yok edilen yok, mesela kaçırılan yok, bilmiyorum. Tamam belirli kesim silahlı belki, hani karşılık vermişse o da silah atıldığı için, vurulduğu için, canını kurtarmak için, çocuğunu kurtarmak için, namusunu kurtarmak için o da karşılık vermiştir. Ama büyük çoğu hep kaçmıştır yani. Hep kaçmış, mağaralarda, ormanlarda saklanmış. Başka hiçbir şey yapmamış. O fakir insanlar, o ne bileyim işte çaresiz, gerçekten yani hiç savunmasız insanlar. Toplandı ve getirildi, yakıldı, yıkıldı sadece, sırf ... onlar Kürt olduğu için, çapulcu olduğu için, bilmem işte Türkçe’yi bilmediği için, Alevi olduğu için... Şu anda bile ... biz doğduğumuz yerden dolayı sabıkalıyız, vallahi. Bir yerde bana sordular mı tabii bir gururla söylüyorum Tuncelili olduğumu, ama bazen çekiniyorum. Bir yere gittiğim[de] çünkü işimin olmayacağını yahut da -yani benim için artık hiç önemli değil diyorum ama- benim çoluk çocuğuma engel oluyor. Oysa Tuncelili olmak kadar onur verici bir şey var mı? Keşke Tunceli Türkiye’nin -kendi adıma böyle [düşünüyorum] bunu- ili olmasaydı da Avrupa’nın bir ili olsaydı. Gerçekten -yani yine de bak- bu Cumhuriyet’in

teminatı yine de Tuncelililerdir gerçekten. Bak her ne yapıyorsa yapılsın yine Tuncelililerde, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusunun resmi en başköşede, Türk bayrağı da onun yanında. Ondan sonra kendi inanç kurumu Hz. Ali'nin resmi de ortada. Nasıl yani bu insanlar asi oluyor?"

Yukarıdaki anlatıda geçtiği üzere ikinci kuşağın ve kısmen üçüncü kuşağın anlatılarının bir bölümünde evlerin oturma odalarının duvarlarında Atatürk ve Hz. Ali portrelerinin yan yana asılı olduğu ifade edildi. Bunun, Kemalist ideolojinin CHP'nin altı okuyla temsil edilen altı ilkesinden biriyle, laiklik ilkesiyle ilişkili olduğu düşünülebilir. Atatürk portrelerinin evlerde Hz. Ali portresinin yanına asılması, 1960'lı, 1970'li hatta 1980'li yıllarda gizli saklı yaşanmak zorunda bırakılan Alevilik inancını meşrulaştırıcı sembol işlevi görmesi olarak okunabileceği^[54] gibi, dini inanç nedeniyle görülen ayrımcı muameleye karşı geliştirilen bir başetme/direnış stratejisi olarak da yorumlanabilir.

Tuncelili/Dersimli, Alevi Kırmanc/Zaza ya da Alevi Kürt oldukları gerekçesiyle iş başvurularında, askerde, okulda hatta kız istemede ayrımcı muameleyle karşılaştıklarını belirten ikinci, üçüncü ve dördüncü kuşaklar Dersim '38 kırımından kurtulan büyüklerinin yaşadıkları mağduriyetin kendi kuşaklarında da farklı bir biçimde sürdüğünü söylediler.

“Tabur komutanımız kabul etmedi, ‘Sen Tuncelilisin! Santralde gizli bilgiler var, olmaz’ dedi.”

1971'de Nazımiye'nin Ballica köyünde doğan B.G. Bey, ailesinin Kureyşan aşiretinden olduğunu, 1974 yılında ailesinin ekonomik nedenlerle İstanbul'a göç ettiğini, tuğla fabrikasında çalışan babasının 1981'de işten çıkarıldığını ve Tekirdağ'da iş bulmasıyla ailesinin oraya göç ettiğini, 1995 yılında babasının emekliye ayrılarak Çorlu'ya taşındıklarını anlattı. Esnafılık yapan B.G.'yle Çorlu'daki dükkanında görüşüldü.

“İlkokulu, ortaokulu Tekirdağ'da okudum, daha sonra ticaret lisesini bitirdim... Küçük bir mahallede yaşıyorduk biz, güzel bir yerdi, ama [gerginlik] vardı, Barbaroslularla aramızda mahalle kavgaları falan olurdu. Böyle sıkıntılı zamanlar oluyordu. Bunlar, onların köyüne gelip yerleşmemizi filan istemiyorlardı. Tabii o zaman da insanlar birçok şeyden habersiz, doğru dürüst televizyon yok, bizim mahallede mesela iki kişide televizyon vardı. Benim Trakyalı iki arkadaşım vardı, çok iyiydi, bazıları onlara karşı gelirdi, ‘Niye Kürtlerle arkadaşlık yapıyorsun’ falan [diye]. Öyle şeyler olurdu, ama zamanla tabii onlar da geçti... Ben onlarla çalıştım, mesela balığa gittim, tarlaya gittim, karpuz toplamaya gittim, çok şeyler oldu yani. Güzeldi yani benim için, yine de güzeldi her şeye rağmen... Kim olursa olsun yani fark etmiyor, isterse Çorumlu olsun, işte Ankaralı olsun, nereli olursa olsun. Zaten herkese Kürt diyorlardı: Çorumlu da olsa Kürt diyorlar, Maraşlı da olsa Kürt, herkes onlar için öyleydi yani. O dönemde, o zaman orası köydü, küçük bir yerdi, ama zamanla tabii gelişti, büyüdü, belediyelik oldu. Ben hep başka yerleri orası gibi sanıyordum, gerçekten. Buraya [Çorlu] geldikten sonra işte çok farklı olduğunu gördüm. Burası biraz daha kozmopolit bir yer, orası gibi değil tabii... Bilgisizlikten biraz da tabii. Şimdi ben yine gidip geliyorum [Tekirdağ'a], ama öyle bir sorun yok artık. [Nüfusun] nerdeyse yarısından fazlasını başka illerden gelen insanlar oluşturuyor artık, insanlar birbirine alıştı yani zamanla...

[Askerlikte] acemiliğimi Isparta'da yaptım, oradan Kars'a gittim, işte aşağı yukarı on altı ay falan orda kaldım, ben karargah servis bölümünde askerlik yaptım. İlk gittiğimde, bizim santraldeki eleman gidecek, teskereye. Muhabere astsubayımız bana, beni almak istediğini

söyledi. Tabii bekledik. Fakat sonra olmadı... Gelip bana anlattı astsubay, ‘Tabur komutanımız kabul etmedi, işte sen Tuncelilisin, işte orda, santralde gizli bilgiler var, olmaz, dedi. Yoksa ben senin olmanı çok isterdim, işte sen efendi birisin, tahsilin de var’ falan.

Ben Çorlulu bir kızı sevmiştim, çıkıyorduk o zaman. Askerden geldim. Ailesi öğrenmiş benim Tuncelili olduğumu, isyan etmiş, yani ona öyle büyük baskı yaptılar ki, ayrıldı benden... Ailesinin baskısından dolayı ayrıldı: ‘Babam’ dedi, ‘Tuncelili olduğun için çok şey yaptı, kesinlikle görüşmemi istemiyor, işte bula bula Tuncelili birini mi buldun diyor’ gibi şeyler söylemişti. Tabii bunu direkt kendisine söylememiştii de annesine bahsetmiş, annesine demiş. Çok kötü olmuştu. Mecburen ayrıldık o yüzden. İşte Alevi olduğumuz için. Alevilere kız vermediklerini anladım.”

Görüşmelerde, farklı kuşaklardan memur ya da işçi olan Dersim kökenlilerin çalıştıkları, yaşadıkları yerlerde müdürlerinden ya da diğer çalışanlardan ayrımcı muamele gördüklerine ilişkin anlatılar sıkça geçmektedir. Devletin 1930’lu 1940’lı yıllardaki Dersim’e ve Dersimliye ilişkin algısının 1980’li yıllarda da sürdüğüne ilişkin bazı anlatılar dikkat çekicidir. Özellikle 12 Eylül askeri darbesi sonrasında Tunceli’de yaşananlar, Dersim kökenli oldukları için Tunceli’den batı illerine sürgün edilen memur ve öğretmenlerin öyküleri bu bağlamda önemlidir.

“O sene, Tunceli’nin valisi yerli öğretmenlerin hepsini sürdü.”

1962 yılında Pülümür’de doğan H.G. Hanım’la Amasya’da görüşüldü. Dersim ’38’i, 12 Eylül 1980 sonrasında eşinin Tunceli’nin bir köyünde öğretmenlik yaptığı yıllarda yaşadıklarıyla ilişkilendirerek anlattı.

“12 Eylül’de cemseler, askerler her sabah şafak beş deyince köylüleri bütün harmana toplarlardı: O erkeklere [neler yapmazlardı]; kiminin bıyığını çekiyorlardı, kiminin saçını çekiyorlardı. Ondan sonra, tabii biz de o zaman yeni gitmiştik. İşte, ‘Öğretmen, nerelisin?’, ‘Buralıyım.’ ‘Nerden geldin?’ [diye sorarlardı.] Mesela biz Rize’den geldik: ‘Niye geldin buraya?’ Memleketim, gelmişim, napcaz işte. O şeyleri de yaşadık. Köylüler tedirgin, biz tedirgin... Köylüleri toplayıp... yani [ortada] bir şey yokken, ‘Silah var, silah getir’ derlerdi. Adamda silah yok, nerden getirsin zorla sana, illa silah getirin. Ondan sonra bir yaşlı adam vardı, ona çok üzölmüştüm, çok yaşlıydı. Böyle bıyığını tutup çektiler adamın böyle (eliyle gösteriyor). ‘Silahını getir.’ Adam ‘Silah yok’ diyor, ‘ben sana silahı nerden getireyim?’ Ondan sonra üç sene de o köyde kaldık. O köyden sonra tekrar bizi sürgün ettiler. Yerli öğretmenleri o sene. Tunceli’nin valisi yerli öğretmenlerin hepsini sürdü, yani Tuncelilileri, bütün komple sürgün etti hiç yerli kimse kalmasın diye. Önce saçlarını kestirdi, bıyıklarını kestirdi. Yani bu bir şey mi! Tekrar ondan sonra sürgüne. Tabii bizi o sürgün etti, napcaz? Şaştık kaldık! O köyden biz nereye gideceğiz şimdi, tanımıyon etmiyon... Amasya’ya sürgün etti bizi. Geldik işte Amasya’da Taşhan’ın bir köyüne gittik. İşte dedim ya onu hiçbir zaman unutmuyorum. Sürekli hafızamda, bak biz göçümüzü indirip gittik. Bi köy, dağın başı, orman. Evler bütün böyle ağaçtan yapılmış, üst üste, yani böyle kerpiç dam şu bu değil, ağaçtan yapılmış. Nasıl, ne diyeyim... Şu televizyonlarda gösteriyor, ağaçtan, aynı o şekil evleri. Ondan sonra gaz lambaları yanıyor. Tabii biz de yaktık o gaz lambalarını küçükken, ama o zaman [bizde] yoktu... Araba bizi bıraktı, geri döndü, karşıya gidip bi kornaya bastı, ben o zaman başladım ağlamaya. Zannettim ben kendimi kaybettim yani. ‘Biz kaybolduk’ dedim, memleketimizden uzaklaştık. Çocuklar ağlıyor, küçük. ‘Ya anne biz nereye geldik, bura

neresi, biz kimle oynicaz, kimse yok.’ Yani öyle ıssız bir yere gittik. Ondan sonra ben orada hastalandım, üzüntümden hastalandım, gerçekten hastalandım.”

“Yapılan gizli güvenlik soruşturmasında işe alınması sakıncalı bulunmuştur.”

Bazı anlatılarda devletin Tuncelilere yönelik yaklaşım ve algısının yıllar içinde değişmediği, Dersim ’38 ile 12 Eylül rejimi arasında süreklilik olduğu biçimindeydi. Aşağıdaki örnek anlatı bu bağlamda çarpıcıdır. 1980’li yılların başında, hem Dersim kökenli hem de ‘solcu’ olunduğunda, bir devlet dairesinde memur olma girişimiyle başlayan iş arama serüveni Kanada’ya zorunlu ilticayla sonuçlanabilmektedir.

1960’da Denizli’de doğan H.Ö. Bey’le Toronto’da görüşüldü. Ailesi 1938’de Denizli’ye sürgün edilmiş, 1947’de ailenin bir bölümü Dersim’e dönmüş. Baba tarafının Koçuşağı aşiretinden olduğunu söyleyen H.Ö., ilk, orta ve lise eğitimini Denizli’de tamamlamış. Memuriyet sınavlarına defalarca girdiğini ve yazılı sınavlardan geçtiği halde Tuncelili olduğu gerekçesiyle memuriyete alınmadığını, Türkiye’de hem Dersimli hem de sol kimliği nedeniyle çok sıkıntı yaşadığını, 1983’te Kanada’ya iltica etmek zorunda kaldığını anlattı.

“En az altı sefer girdim, en az altı sefer girdim. Yazılıyı geçiyorum, mülakata geliyorum, diyorlar ki, ‘Yapılan gizli güvenlik soruşturmanızda sakıncalı bulundunuz, işe alınmadınız.’ Yani [bunu bu kadar açık] demiyorlardı daha önceleri. Yazılıya giriyorum, e sözlüde eleniyorum, mülakatta eleniyorum. Tabii bilmiyorum ki niye elendim. Bir yanlışlık oldu demek ki son girdiğim imtihanda, Milli Eğitim Müdürlüğü’nün açtığı imtihanda. Onda mülakatı da geçtim, mülakatı da kazandım! Sonra tayin belgesi, ... göreve başlama belgesi alacağım. Gittim Mili Eğitim Müdürlüğü’ne, ‘Bugün git yarın gel, bugün git, yarın gel’ diyorlar... En sonunda, ‘Niye’ dedim, ‘beni oyalıyorsunuz?’ Tayin yerim de belli oldu. Dediler ‘Sana görev veremeyiz.’ ‘Niye?’ ‘Yapılan gizli güvenlik soruşturmasında sakıncalı bulundun.’ ‘Niye’ dedim, ‘sakıncalı bulunduk? Bana ispat edin.’ ‘Yapamayız, söyleyemeyiz.’ Dedim ‘bana belgesini verin.’ İşte o belgeyi verdiler: ‘Yapılan gizli güvenlik soruşturmasında işe alınması sakıncalı bulunmuştur.’ Belge verdiler. Tabii nereye gittiysem faydası yok. Valiliğe çıkıyorum, valiyle görüşemiyorsun zaten, vali muavini ile görüşüyorsun. Bir gün hırslımdan ağladım vali muavinine. ‘Benim terörist mi olmam lazım, ben de silahı, makinayı alıp dağa mı çıkayım?’ dedim, ‘Onu istiyorsunuz siz’ falan... O dedi, ‘Benim yapacağım bir şey yok.’ Yani bu sadece doğu değil ki, batıda da aynı olayları yaşıyoruz. Yani aynı olayları üçüncü nesil de batıda yaşıyoruz... Yalnız tabii biliyorlar senin kim olduğunu, ne olduğunu. Gerek yok ki, siyasi görüşün belli zaten. Ondan sonra ’77’de haklı olduğumuz halde haksızlığa uğradık. Kendi mekânımız basılıyor, bir de bizi şikayet ediyorlar, bize dava açıyorlar, içeri attırıyorlar, nezarete kalıyoruz. Jandarma karakolunda kalıyoruz bir gece. Yani haklı olduğumuz halde. Bu sadece doğuyla bitmiyor. Üçüncü nesil de aynı haksızlığa uğruyor... Bazen ‘Denizliliyim’ diyorum mesela... Tipimden anlıyorlar demek ki, belki biraz da aksan da var, konuşma da var. Diyorlar, ‘Sen Denizlili değilsin.’ O zaman da açıklıyorum nereden geldiğimi, ailemin nereli olduğunu açıklıyorum. Askerde başıma geldi... Çavuştum askerde, gittim tekmil verdim. Dedim işte, ‘Jandarma komando çavuş H.Ö., Denizli; emret komutanım!’ ‘Sen Denizlili değilsin,’ dedi, ‘gerçek memleketin neresi?’ Ben de söyledim, ‘Gerçek memleketim Tunceli’ dedim. Tabii o zaman Dersim’i söylemek suçtu zaten, mümkün mü Dersimliyim demek yani!”

“‘80’li dönemlerdi. İşte o direnişten (Tekel işçi direnişi) bir zaman sonra... ‘Ben Aleviyim’ dedim. Herkes şok oldu!”

Dersim ’38 travmasının Dersim kökenliler üzerindeki en önemli etkilerinden birinin Tuncelili kimliğinin okulda, fabrikada, askerlikte, özel ya da kamuya yapılan iş başvurularında, devlet dairelerinde, kısacası ev dışı ilişkilere girilen her alanda kendini korumanın bir yolu olarak gizlenmesi gereği ve bu bilginin kuşaktan kuşağa aktarılması olduğu yukarıdaki anlatılarda geçmektedir. Aşağıdaki örnekte olduğu gibi, bazı anlatılarda işçi sınıfı içi etkileşimde etnik/dini temelli ayrımlar ve dayanışma örüntülerine ilişkin ilgi çekici ayrıntılar bulunması, 1970’li, 1980’li ve kısmen 1990’lı yıllar için Tuncelili/Alevi/Kürt kimliği ve 2000’li yıllar için Dersimli/Alevi, Tuncelili/Alevi, Kırmanc/Zaza/Alevi Kürt kimliği üzerinden Türkiye’nin emek tarihine farklı bir pencereden bakılabileceğine ilişkin ipuçları vermektedir.

1961’de Tunceli’de doğan E.K. Hanım Berlin’de yaşıyor ve iki çocuk annesi. Türkiye’de 1970’li yılların sonunda İstanbul’da bir Tekel fabrikasında işçi olarak çalıştığını, işçi direnişlerinin olduğu bir fabrikada çalışmasına karşın Tuncelili ve Alevi olduğunu uzunca bir süre saklamak zorunda kaldığını, iş arkadaşları tarafından dini-etnik ayrımcılığa maruz kalışını ve daha sonrasında yurtdışına çıkışını şöyle anlattı.

“Annemi altı yıl evvel kaybettik... 84 yaşında öldü annem. Yani derdi, ‘Bizim dilimiz, kültürümüz farklı olduğu için, bizi yok etmek istediler, kalanları sürgüne götürdüler, asimile ettirmek istediler.’ Yani bu dil kaybolsun, bu kültür kaybolsun, yani herkes [aynı olsun]. Hani nasıl şu an [bazı] sağcı partiler diyorlar, ‘Tek dil, tek bayrak, tek kültür.’ ... ‘79 yılı, Nisan’ın 2’sinde işbaşı yapmışım. O zaman dört kız vardık: Sivas, Malatya, Erzincan’dan, Tunceli’den bir ben vardım. Eyüp’te İş ve İşçi Bulma Kurumu’nda gece kuyruğa girmiştik, sabah kâğıt alacağız, Tekel’e gideceğiz diye. Biz o kuyrukta tanışmıştık. O grup öyle devam etti, sonra hepimiz sınavı kazanıp işe girdik... Biz Alevi olduğumuzu söyleyemezdik. Ben bir yıl sonra bir Çorumlu bayanlan tanıştım. Onun da eşi Tunceliliydi. O da Sünniydi. O bana ‘gizle’ diyordu ‘Sakin kendini açıklama burada!’ O arada bir yıl dolmadan köyden büyük şehre gelmişim. Ben İstanbul’un ne olduğunu bilmiyorum, bana dev gibi geliyordu ve iki yıl sonra iş hayatına atılmışım... ‘80’li dönemlerdi. İşte o direnişten (Tekel işçi direnişi) bir zaman sonra, bir bayan Samsun’dan bize nakil geldi. O bayan ... dedi ki, ‘Kızılbaşlarda baba kızını tanıımıyormuş. abi kız kardeşini tanıımıyormuş. Yani kardeş kardeşi tanıımıyormuş.’ Öyle deyince o bizim Çorumlu Sünni gelin de ‘Aldırma gönül aldırma’ türküsünü söyledi bana bakarak. Saat ona çeyrek kala biz bir kahvaltı molası veriyorduk işyerinde. On beş dakikada kahvaltı etmemiz gerekiyordu. Şimdi benle Çorumlu böyle çalışıyorum. Konuyu anlatanla masalarımız yan yana. Samsun’lu kadın da yanında, karşısındakine anlatıyor. O an ben tabii patladım. ‘Ben,’ dedim, ‘... en köklü Kızılbaşlardanım. Bizim en namussuzumuz, sizin en namuslunuzdan namusludur. Bizde binde bir tane diyelim yanlış yola saparsa, sizde belki, yani binde yüz sağlam çıkamaz. Sen kime bu lafi söylüyorsun?’ Özür diledi falan. ‘Ben aleviyim’ dedim. Herkes şok oldu. ‘Ay’ diyorlar, ‘sen nasıl Alevi olabilirsin. Sen erkek Fatma’sın.’ ‘Alevi deyince’ dedim, ‘aklınıza ne gelir?’... İlk defa o zaman ben, -yani 14 aylık falandım, çalışıyordum- ilk defa o zaman o kadının lafiylan ben ortaya çıktım. ‘Ben Aleviyim. Anadilim Dersimce. Ben Türkçe’yi okula başlarken öğrendim. Tunceli’nin şu ilçesinde, şu köyünde doğdum. Ben ‘daha üç yıldır İstanbul’dayım,’ dedim. Diyorlar, ‘Yok, sen Alevi olamazsın, sen Kürt olamazsın.’ Bize ‘Kürt’ diyorlardı onlar artık, Kürt olarak tanımladılar. Ondan sonra,

diyorlar ‘Hanefi misiniz, Şafi misiniz?’. Ben ne Hanefiliği o zaman biliyordum, ne Şafililiği. ‘Şafilik ne?’ dedim, ‘Hanefilik ne?’ dedim. Bursalı bir teyze dedi ki, ‘Şafililer, kadınlar erkeklerle tokalaşamazlar. Başını, saçını örterler’. ‘Ben’ dedim, ‘bizde o kadar yasak yok. Tamam annem, annem veyahut yaşlılarımız bir tülbentle örtünürler. Ama yani saç da görünür, yüzü de görünür. O kadar, yani sizin abarttığınız kadar değil.’ Yani gerçekten ben o zaman Şafi Kürtlerin kim olduğunu bilmiyordum. Mesela biz köydeyken, bu Şafililer bize gelip köylülerden tüccar olarak sığır falan satın alırlardı. Onlara bizde Gula derlerdi. Yani Kürt denilmezdi. Bizim millet kendisine Kırmanc derdi. Şimdi çok farklı. Yani burada dilimizin adı Zazaca olmuş. Bir de, Zazalar, örneğin Zaza aşireti [Elazığ,] Palu tarafında yaşarlardı. Onlar da bize ilkbaharda tüccar olarak erkekler gelirdi. Hatta yani korkarlardı, bizim evlerimizde yemek yemezlerdi. Yani demek ki bizim Alevi oluşumumuzdan dolayı. Yani suyu ancak çeşmeden içerlerdi. Öyle kimsenin evinden, kabından su içmezlerdi. Meğer yani, onlar bizi lanetli biliyorlarmış. Yani bizi o kadar kötü anlatmışlar ki, ‘Aleviler, Kızılbaşlar böyle kötüdür, şöyle kötüdür.’ Yani, onlar bizim elimizden yemek yerlerse mundar olurlarmış. Ben bunu İstanbul’da öğrendim.. Ben ilk Almanya’ya geldiğim zaman Nürnberg. Leesburg’da yani buradan bayağı uzak -8 saatlik yol falan herhalde-. orada azül (sığınmacı) oldum. ...Bana oradaki polis memurları sordular, ‘Nerelisin?’ ‘Tunceliliyim’ dedim. ‘Haa, Dersimlisin’ dediler. Ben şok oldum yani. Dolmeçer (çevirmen) bizi konuşturuyor. Dediler, ‘Religion?’ Religion inanç demekmiş. Hemen nüfusuma baktım, dedim ‘Burada İslam yazıyor, ama ben İslam değilim.’ Dediler, ‘Alevi değil misin?’ Ben şok oldum. Bunlar nereden biliyor benim kimliğimi? Yani biz bunu kendi ülkemizde söyleyemiyorduk, Alevi olduğumuzu, bir resmi dairede yani... Buraya geldiğimizde, yani altı yıl kadar, doğru düzgün bir oturum hakkımız yoktu. Çocuklarımız çok zorlandılar. Büyük kızım tam okul yaşındayken biz buraya geldik. Asyl (Almanca’da sığınmacı) kamplarında kaldık. Çocuk okula gidemedi. Geç okula başladı. E, dolayısıyla okul çağındaki çocuk ne zaman Almanca öğrenecek? Ne zaman okula başlayacak?

Biz bunları yaşamak zorunda değildik, eğer huzurumuz olsaydı ülkemizde. Ama ne hikmetse, yani zulmü gören biz, halk olarak kırım gören biziz. Yani kentlere geliyoruz, gene son sınıf vatandaş oluyoruz... Bizim inancımız dahi gizliydi Türkiye’de. Biz İstanbul’da yaşarken bir kelime anadilimizi çocuğumuza öğretemiyorduk, aman ‘yuvada bilmesinler ki Tuncelilidir’ [diye] örneğin.”

Bütün bunların yanı sıra ikinci ve üçüncü kuşaklardan bazıları kendilerini Dersimli olarak tanımlarken ya da tanımlamazken, hem aşiretlerarası ilişkiler hem de aşiretlerle devlet arasındaki ilişkilere dair algıların kimliğin ayırdedici özellikleri arasında nerede durduğuna ilişkin ipucu sunan anlatılar da vardı. Örneğin Kayseri’de Koçuşağı aşiretinden olan kişiler kimlikleri üzerine konuşmaya başladıklarında kuşaklararası taşıyan iki algının iç içe geçerek Dersimli kimliğinin katmanları arasındaki iki temel kırılmaya işaret ettiği fark edildi. Birincisi Osmanlı’dan Cumhuriyet’e devletin Alevi Kürtleri ötekileştirici “Kızılbaş” bakışı, diğeri de Koçuşağı aşireti üyelerinin çocukları ile torunlarının, 1926 yılında tedip edildiği sırada Dersimli diğer aşiretler tarafından “ihanete uğradıkları” algısı. Bu iki algı nedeniyle Kayseri’deki Koçuşağı aşireti kökenlilerin önce Dersim kökenli olduklarını açıkça söylememeleri, Kırmanc/Zaza ve Kürt vurgusu yapmadan daha çok, kendilerini Alevilik üzerinden tanımlamış olmaları dikkat çekiciydi. Bu bağlamda bazı aşiretler arasındaki ilişkilerin iyi olmaması, Sünni Kürt ve Alevi Kürt gibi mezhepsel ayrımlarla ilişkilendirilerek aktarılıyor. Anlatılarda Alevilik kimliğine ilişkin motif ve niteliklerin kişiler

üzerinden hikaye edilerek yer aldığını belirtmekte yarar var. Bunlar arasında, her yaş grubu anlatıcıdan duyulmuş olması, yaygınlığı nedeniyle mitleşmiş olduğu düşünülen birini aktarmakta yarar var: Seyh Sait'in Seyit Rıza'yı ziyaret etmesi rivayeti ve ikisi arasında geçtiği farz edilen bu diyalogda, Sünni Kürt ve Alevi Kürt kimliğini temsil eden iki nüfuzlu kişinin karşılaşması ve aynı sofrayı paylaşmamalarının nedeni mezhepsel ayrımla betimleniyor. Aşağıdaki anlatıda söz konusu hikaye yer almaktadır.

“Kimlerdensiniz dersiniz, annem benim Suriye Halepli, babacığım Dersimli. Annem Suriye Halepli olduğu için mahallede bizi Türk diye bilirlerdi...”

Koçuşağı aşiretinden olan babasının, amcalarının çocuklarıyla birlikte 1926 yılında Dersim'den Kayseri'ye sürgün edildiğini söyleyen, bankacılıktan emekli 1951 doğumlu F.A. Hanım'ın anlatısında Dersimli olmaktan çok, Alevi kimliğinin öne çıktığını belirtmek gerekir.

“1951'de Kayseri'de doğdum. Sekiz aylıken babamı kaybettim. Annemle yaşadık dört kardeş. Çocukların en küçüğü benim. Birinci ağbim, M.Ö., onu kaybettim. Ablam C.Ö., ağbim F.Ç.Ö. Çocukluğum güzel geçti diyorum. Annem çok güzel bizleri yetiştirdi. Ortaokul mezunuyum. Türkiye Birlik Partisi'ne Alevi partisi diyorlardı, o kulağında kalmıştı. Oraya gittim, kayıt oldum. Bana kucak açtılar, sahip çıktılar. Başkanlarıyla, arkadaşlarımızla, ilçe başkanlarıyla hepsi... Lamartin caddesi vardı o zaman Taksim'de, orada bir yerleri vardı. Orada gidip kayıt oldum. Dersimli olmanın çok büyük avantajlarını da yaşadım efendim. Doğruluğun, dürüstlüğün, onurun, bütün güzelliklerin Dersimlilerde olduğuna çok inanıyorum. Çünkü dokuz yüz yirmi altıda da babacığım on üç yaşında Kayseri'ye gelenlerden. Babam Kayseri'ye, [kendisini] amcalarının çocukları ile oynarken buldukları için amcalarıyla gelmiş... Biz hep Kayseri'de doğduk, büyüdük.. Büyüklerimizin anlattığına göre dokuz yüz yirmi altıda babamlar gelmeden herhalde dokuz yüz yirmi dörtte bu olayların türettiği isyanlar olmuş. O arada Şih Sait isyanı olduğu için bunlar hani iki taraf da Kürt olduğu için Şih Sait Dersim'e geliyor. Rahmetlik Seyit Rıza dedemiz de o zaman misafir ağırlıyor. Bu misafir ağırlamada sofraya tam oturmuşlar, yemek yerken diyorlar ki, 'Bu malı yani et yemeğinizi, etinizi, kurbanlarımızı, yani verdiğiniz lokmaları kim kesti?' Onlar da, 'Elbette onu bizim ocağımızda bulunanlar kesti' deyince, [misafirler] 'Biz bu yemeği yemeyiz' diyorlar. Ve orada bir kopukluk oluyor, kopukluk oluyor. Ondan sonrasını da efendim gelenlerin, Dersimli olanların anlattıkları hikayeleri dinleyerek geçirdik bizler... E Kayseri'de bize kimsiniz diye sorarlardı. Kimlerdensiniz dersiniz, annem benim Suriye Halepli, babacığım Dersimli. Annem Suriye Halepli olduğu için mahallede bizi Türk diye bilirlerdi... Yani Alevilik, Sünnilik lafı hiç geçmezdi, Kayseri'de bunlar Türk diye geçerdi... Biz hiç mahallede öyle bi şeyler duymadık Kayseri'de.”

Bazı anlatılarda Dersimli/Tuncelili kimliğini 1970'li ve 1980'li yıllarda Türkiye'nin bazı yerlerinde Alevilik boyutuyla ötekileştiren algının Kürt algısının önüne geçtiğine ilişkin ifadeler var. Ama yukarıda Tuncelili olduğu için askerde santral sorumlusu yapılmayan kişinin öyküsünde geçtiği üzere, 1980'li yıllarda ve 1990'lı yılların başlarında Tekirdağ'da dışarıdan gelenlerin hemen hemen hepsinin yerli ya da daha önceki yıllarda yöreye göç ederek yerleşmiş olanlar tarafından Kürt olarak algılandığını ve dışlandığını unutmamak gerekiyor.

“O yıllarda Dersimli olmak, etnik kökenden çok, dini kimlikle ilgili bir meseleydi.”

1971’de Pülümür’de doğan N.F. Hanım, aile büyüklerinin Pülümür’ün Kırmızıköprü köyünden olduğunu, baba tarafından büyük dedesinin Dersim ’38’de öldürüldüğünü, babaannesinin 8 yaşındayken annesiyle Çanakkale’ye sürgün edildiğini, babaannesinin dedesiyle Çanakkale’de evlendiğini ve 1947 yılında Pülümür’e geri döndüklerini anlattı. Bursa’ya gelişlerinin ise öğretmen olan anne ve babasının tayin istemeleri sonucu olduğunu belirtti. Ailesinin 1980’li yıllarda Alevi kimliğini yaşadıkları çevreden sakladığını, ancak 1990’lı yıllarda ailesinin Alevi olduğunu farkettiğini anlattı. Anlatıcının büyükannesi, annesi ve babası Kırmancı/Zazaca konuşuyor, kendisine öğretilmeyen dilin Kürtçe olduğunu söylemesinin, yasak ve baskının boyutları bakımında dikkat çekici olduğu kadar, son yıllarda yasaklı dil denildiğinde sadece Kürtçe’nin anlaşılmasına ilişkin algıyla da ilgili olduğu düşünülmektedir.

“1976’da Bursa’ya geldik. Yaklaşık ‘87’ye kadar, Bursa’nın çeşitli yerlerinde, köylerinde yaşadık. Bu arada ben 1983’de ilkokulu bitirdim ve ortaokula başladım. Bunun için yine Bursa’ya taşındım. Ailem köydeydi. 1990’da liseyi bitirdim. ‘94’e kadar, birkaç yerde çalıştım. Sonra ‘94’te üniversiteye başladım. İki yıl Ankara’da okudum. Sonra orayı bıraktım. Bir yıl yine Bursa’da yaşadım. ’97’de İzmir’e gittim. İzmir’de okumaya başladım. 2001’de mezun oldum. İstanbul’a taşındım. Şimdi Bursa’da yaşıyorum... Çocukluğumda evin içinde birtakım sırların döndüğünü [gördüm.] Bize anlatılmayan üstelik de işte duyduğumuz, gördüğümüz birtakım şeylerin dışarıda söylenmemesine dair tembihlerle büyüdük... En önemlisi oruç tutmakla ve tutmamakla ilgili olan kısımdı. Yani Ramazan geldiğinde böyle bir kâbus durumuydu o. Çünkü şöyle bir şey olurdu, işte gece kalkılıp lamba yakılırdı. Ama yatılırdı tekrar. Köylerde yaşadığımız süreçten bahsediyorum. İşte ertesi gün annenin, babanın oruç tutmadığını kimseye söylemeyin denilirdi. Ve söylemezdik de.

Ama sanıyorum o yıllarda Dersimli olmak, etnik kökenden çok, dini kimlikle ilgili bir meseleydi, bir problemdi. Yani Alevi olmakla ilgili bir problemdi ve saklanması gereken şey Alevilikti. Zaten kimse etnik problemle ilgilenmiyordu, yani çok ciddi bir biçimde. Ama şu da var [evde] Kürtçe’nin konuşulması da yasaktı. Annemle babam çok sık Kürtçe konuşurlardı ve annem birkaç kere bize ‘İngilizce’ demiştir mesela, ‘Siz ne konuşuyorsunuz?’ dediğimizde. Bize hiç bahsedilmedi ayrı bir dilimiz olduğundan.

Ama benim hani o ilk gençliğimde şöyle bir problem vardı. Tunceliliyim demekle ilgili bir problem vardı ve bunu pratiklerimde gördüm. Tuhaf bakılıyordu. Tuhaf davranılıyordu. Ufak aşağılanmalar yaşıyordum. Onları kapatmak için başka türlü davranmaya başlıyor insan. O dönemde Alevi olduğumu, yine Alevi olan Tuncelili bir arkadaşımından öğrendim. O çünkü kendi okulunda Alevi olduğu için çok büyük problemler yaşamıştı, yani sadece Alevi olduğu için. İşte, sınıfın tamamı onu dışlamıştı.”

“Dersim ‘38 Nasıl Algılanıyor, Nasıl Tanımlanıyor?” başlıklı bölümde belirtildiği üzere 1990’lı yıllarda Tunceli’de yaşamış ya da halen yaşamakta olan gerek yaşlı gerek genç kuşağın anlatımlarında 1990’lı yılların 1937-38 yılları kadar travmatik olduğuna ilişkin ifadeler bulunmaktadır. Yaşadıkları baskıya dayanamayıp zorunlu olarak batıya göç eden ailelerin çocukları gittikleri yerlerde ilk birkaç yıl çok zorluk çektiklerini, kendilerini bambaşka bir dünyada bulduklarını, gittikleri büyük kentlerdeki insanların Tunceli’de yaşananlara ilişkin hiç bilgilerinin olmadığını şaşırarak gördüklerini, ailelerinin kendilerini Tuncelili ve Alevi oldukları konusunda konuşmamaları için sürekli uyardıklarını söylediler.

“Babam, ‘Biz Türküz işte, daha gerisini araştırmayın’ derdi.”

Tunceli’de bir yatılı bölge okulunda ilk ve orta eğitimini tamamlayan 1984 doğumlu T.A. Hanım ve ailesi, gördükleri baskı nedeniyle 1990’lı yılların başında Antalya’ya zorunlu olarak göç etmiş. Muhasebecilik yapan T.A., babasının köyde muhtar olduğunu, bir yanda PKK diğer yanda devlet güçleri arasında kaldıklarını, Sarısaltık aşiretinden olan yaşlı babasının baskı ve fiziksel şiddet görmesi üzerine, ağabeylerinin önyak olmasıyla Antalya’ya göç ettiklerini, babasının Dersim ’38 mağduru olduğu halde yaşadıklarından çocuklarına hiç söz etmediğini anlattı:

“Babam ... ‘Biz neyiz?’ dediğimiz zaman, ‘Biz Horasan’dan gelme asıl Türkleriz’ derdi. İşte biz de hani Horasan’dan gelen sadece biz olmadığımızdan, ‘Sadece Türkler mi gelmiş,’ [deyince de], ‘Biz Türküz işte, daha gerisini araştırmayın’ derdi. Öyle yetiştik. Şimdi ‘Kürdüz’ dediğimiz zaman, ‘Yok efendim, biz Türküz’ der. Konuşturamaz yani. Öyle, köyde kimse konuşmuyordu ’38’le ilgili...

Yatılı okul alayın içerisindeydi, askeriye’nin tam orta yerindeydi. Oraya gelinceye kadar üç yerde kimlik sorarlardı, çantalarımıza bakarlardı. Okuldan köye giderken çok sıkıntı yaşırdık kimlik kontrolünde... Deftere yazıp da ekmek götürebiliyordun, işte un götürebiliyordun o dönemlerde. Annem şey severdi, böyle açık ekmek derler, somun değil de, diğer açık ekmeği daha çok severdi. İşte yatılıda 50 kuruş bir harçlık verdiklerinde, anneme o ekmekten alıp götürmek isterdik. Askerler gelip de o ekmeği elimizden alırlardı. Ağlaya ağlaya köye giderdik, annemize ekmek götüremedik diye. Saklardık, ya gömleğimizin altına ya eteğimizin bir tarafına. Öyle sokup götürüyorduk yani. Baskı çoktu ya...

Antalya’ya geldik, en basitinden insanların konuşması olsun, hareketleri, tavırları, giyimleri, yani her şey başlı başına değişti. Bu konuda uyum sağlayamadık. Sonra işte ailemiz, ‘Yabancı yerdesiniz, insanları tanımıyorsunuz. Özellikle Tuncelili olduğunuzu söylemeyin’ derlerdi, ‘gitmeyin kimseyle’ derlerdi. İşte servis bizi okula bırakıyor, okuldan alıyor eve götürüyor. Abimle aynı lisede okuduk... Annemgil nasıl ‘Tuncelili olduğunuzu söylemeyin’ dediyse, ‘Alevi olduğunuzu da söylemeyin’ derlerdi. Ben de inadına söylerdim. İşte onlar oruç tuttıkları zaman gizlemezdim hani, sorarlardı. Tutuyorsan orucunu kendine tutuyorsun, ben tutmak zorunda değilim ki. Öyle sıkıntılar oldu zamanında. Çok arkadaş kaybettim. Ama demek ki arkadaş değilermiş. Sıra arkadaşımı, çok sevdiğim bayan arkadaşımı mesela kaybettim öyle... Üç yıl boyunca sürekli birlikte geziyorsun, tozuyorsun, bir evine gidiyorsun, işte Hazreti Ali’nin fotoğrafını görüyorsun. ‘Bu ne’ dediğim zaman, ‘ben de Aleviyim’ demişti. O insanla da mesela arkadaşlığımı bitirmiştin. Hani samimiyetsizliğinden dolayı. Çünkü benim Alevi olduğumu biliyordu. Hani Alevi olduğumu söylememiş olsaydım, saklaması çok normaldi. Bana, ‘Arkadaşlara söyleme’ dedi, ‘Alevi olduğumu’.”

Tunceli dışındaki diğer illerde üçüncü ve dördüncü kuşakla yapılan görüşmelerde öne çıkan diğer bir konu okulda verilen bilgiler, karşılaşılan tutumlar ve tavırlar ile evde yaşananlar arasındaki belirgin farklılıklardır. Sınıf içinde ve okulda Alevi, Kırmanc, Kürt kimliğine ilişkin olumsuz temsiller ya da kimliğin yok sayılması, Sünni öğrenci ve öğretmenlerden zaman zaman ‘Oruç tutsana, sen Müslüman değil misin!’ gibi en hafifinden söylemsel tacizlerden, ‘Tuncelili, Alevisin, sizin kuyruğunuz varmış, hadi pantolonunu indir bize göster!’ diyen öğretmenin sırasının üzerine çıkarttığı öğrenciye pantolonunu indirtmesine varan ağır tacizlere maruz kaldığı anlatılarda sıkça geçmektedir. Bu bölümün konusu Dersim ’38 algısı ile Dersimli kimliği arasındaki ilişkiyle sınırlandırıldığından, öğretmenlerin davranış üslubunun ya da sınıf ve okul içi etkileşimin eğitimin farklı kimlikler arasında ‘çatışma ve şiddet dili’nin oluşması, beslenmesi veya önlenmesine etkisi üzerine

yapılan tartışmalara burada girilmeyecektir. [55]

2000’li yıllara gelindiğinde hatırı sayılır sayıda Tuncelilinin Avrupa başta olmak üzere yurtdışındaki kentlerde yaşadığı görülmektedir (Neyzi, 2004: 141). Yurtdışında yapılan görüşmeler 1960’lı, 1970’li yıllarda Batı Avrupa’ya işçi olarak gidenler ile 1980’li ve 1990’lı yıllarda iltica ya da ekonomik, eğitim vb. nedenlerle göç edenlerin kimlik ve aidiyetlerini ifade ediş biçimlerinin birbirinden farklı olduğunu göstermekle birlikte, Dersim ’38’in Dersimli/Alevi Kırmanc/Zaza kimliğinde merkezi bir konumda olduğunu tekrarlamak gerekir.

Neyzi, Aleviliğin Türkiye’de etnik/dinsel bir kimlik olarak yeniden keşfini, küreselleşmenin kimlikler üzerindeki etkisi bağlamında hem Türkiye’deki ulusal kimlik krizi ile hem de Avrupa’daki diaspora ile ilişkilendirerek analiz etmektedir Küreselleşmenin dünya ekonomisinin yapısındaki temel izdüşümlerini ortaya koyarak, mal, hizmet, emek, imge dolaşımının hızındaki ve hacmindeki artışla öne çıkan değişimin farklı bir ‘mekân’ algısı oluşturduğunu, böylece mekânsızlaşan öznenin bedeninde mekânla zamanın farklı bir biçimde bir araya gelerek pratikler (sanat, performans) aracılığıyla imgesel uzamda üçüncü bir mekân inşa ettiğinden söz eder. Üçüncü mekân bir anlamda dil, anlatı ve performanslarda diaspora kimliklerinin yerelliği ürettikleri gerçeklik, hayali olan ve gerçeküstünün bir arada olabildiği mekânlardır (Neyzi, 2004: 142-143). Bu bağlamda diaspora’daki genç kuşak Dersimlilerin kendilerini tanımlarken Kırmancı/Zazaca öğrenmelerini vurgulamaları ya da Dersim ezgilerini, müziğini Batı formlarıyla buluşturan Dersim kökenli sanatçıların çalışmalarını ilgiyle dinlemeleri, diaspora kimliğinin katmanlarına işaret etmesi bakımından önemlidir.

Diasporadaki Dersimli anlatıcıların genelde soykırım üzerine yapılmış araştırmalara göndermede bulunarak konuşmaları ve Dersim ’38’i yaşayan insanlardan duyduklarının Yahudi soykırımına benzerliğini dile getirmeleri alan araştırmasında öne çıkan bir konuydu. Bunun yurtdışında yaşayan tüm Dersim kökenlileri kapsadığını söylemek yanlış olur. Bununla birlikte, yurtdışında yaşayan Dersimlilerde, Türkiye’de yaşayanlardan farklı olarak, doğrudan soykırım söylemiyle ilişkilendirilmiş Dersim ’38 imgesinin kimliği niteleyen öğeler arasında öne çıkması ayrıca üzerinde durulması gereken bir konudur. Bu kapsamda, yurtdışında yaşayan ve bu konuda farklı düşünenlerin olduğunun da altının çizilmesi gerekiyor: Özellikle Dersim kültürü, müziği üzerine çalışma yürüten kişilerden bazılarının Dersim’in tarihi, inanç ve kültürel dokusunun Türkiye kamuoyunda görünürlük ve bilinirliğinin zaman zaman Dersim ’38 imgesiyle engellendiğini belirttiklerini ve bu nedenle görüşmeyi kabul etmediklerini ifade etmekte yarar var.

“Sen Türk müsün, Kürt müsün?” dedi. ‘Senin elindeki kimlik senin cevabındır,’ dedim.. O zaman beni dövdü orada.”

1976’da doğan bilgisayar mühendisi E.K. Bey 1994 yılından beri Viyana’da yaşıyor. Babası Tunceli’de bir köyün muhtarıymış, 1991 yılında annesi ve iki kardeşiyle yurtdışına gitmek zorunda kalmışlar. O dönemde ticaret lisesi 2. sınıfta öğrenci olduğunu belirten E.K., Türk iken Kürt, Kürt iken Zaza olduğunu esprili üslubuyla anlattı:

“İlginçtir, ben lisedeyken kendime Türk diyordum, Kürt falan demiyordum. Benim bir tane amcam vardı. Amcam kendisine ‘Dağların oğlu Kürt Haydar’ diyordu. Ama sinirlendiğinde vurup kıran biriydi. Ben de diyordum, ‘Herhalde Kürtlük böyle bir deyim yani.’ Çünkü liseye gelmişsin, ama kafa çalışmıyor. Öyle bir eğitim sisteminden geçiyorsun ki, bir şey çalışmıyor. Yani Kürtlüğün ne olduğunu çok ciddi bir şekilde fark etmiyorsun. Çevrende de binlerce olay

oluyor, ama olaylar çatışma bazında oluyor yani, bilgi bazında bir şey görülüyor. İnsanlar sana bir şey anlatmıyor falan... Kepenk kapatmalar başladı. İlk kez kepenk kapatma olayları '92-93'te... İşte dağdakiler emir veriyordu, 'Kepenk kapatacaksınız!' Millet de kapatıyordu. Biz yemek falan bulamıyorduk. Ben öğrenciyken ... o Dağ mahallesinde bir barakada kalıyordum. İki gündür doğru dürüst bir şey de yememişiz. Her taraf kapalı Benim arkadaşım Mazgirtliydi, Muharrem. Ben dedim, 'Muharrem ben merkeze ineceğim. Bir yerde bir şeyler buluruz herhalde yani. Bir şeyler satıyorlardır. Ekmek de olsa bulup geleyim.' Saat akşam 9. 'Ne gideceksin, bu saatte gitme, yarın gidersin' falan. Dedim, 'Ne olacak ya! Gideyim, geleyim' falan. Tam geldim, benim eski yurdun üst köşesi, bu okulların, Cumhuriyet Lisesi'nin alt köşesinde falan, orada polis nöbet tutuyordu. Gidince beni çağırdı, 'Gel lan buraya!' dedi. Gittim. 'Sen' dedi 'nereye gidiyorsun?' 'Ya acıktım, şehir merkezine gidip bir şeyler bulup, alıp geleceğim' dedim. 'Nereden alacaksın?' dedi. Dedim, 'Bulurum bir yerden ya. Olmadı birinin evinin kapısını çalarım, isterim ekmek, yani bir şey bulurum.' 'Bu saatte ne geziyorsun, burası Hindistan mı?' dedi. 'Yani' dedim, 'Hindistan olmadığı için geçiyorum, geziyorum.' 'Senin de dilin çok uzun' dedi, 'her şeye cevap veriyorsun' falan. 'Sen soruyorsun ben de cevap veriyorum' dedim. 'Ver bakalım kimliğini' dedi. Çıkardım, verdim. 'Sen Türk müsün, Kürt müsün lan?' dedi. Aslında normalde ben kendime hep Türküm diyordum, hiç Kürt demiyordum. Yani, bana göre Kürtlük kelimesi yoktu. Öyle bir şey sorunca ben dedim ki, 'Niye soruyorsun? Kimlikte yazmıyor mu?' 'Sen cevap vereceksin' dedi, 'kimlik önemli değil, sen cevap ver bakayım. Sen Türk müsün, Kürt müsün?' dedi. 'Senin elindeki kimlik senin cevabındır' dedim. 'Sana başka bir cevap vermeye gerek yok.' O zaman beni dövdü orada. Yani ilk tokadımı yedim. 'Aslında' dedim, 'ya iyi ki tokat yemişim. Hiç olmazsa bilincim yerine geldi.' Sonra o tokat attıktan sonra tekrar sordu. Ben tekrar inat ettim. Dedim ki, 'Söylemeyeceğim sana, senin elinde kimlik var, o kimlikte de yazıyor benim ne olduğum.' Ondan sonra kimliği attı suratıma, bana dedi ki, 'Aşağıdan gelirken dikkat et.' 'Ben aşağıdan gelirken yine aynı yoldan geleceğim' dedim. Ama korkudan başka yoldan gittim tabii, oradan gitmedim ben. Ama sonuçta şey, yani benim için lisedeki ilk ciddi olay buydu. Çevremizde bir sürü şey oluyordu falan, ama ciddi bir bilinç vermiyor insana. Bu gizli saklı, gizli saklı Dersimde bilinen sır, insan devlete sıcak bakamıyor. Yani kendini Türk de hissetsen, ciddi bir şekilde Kemal Atatürk'ü de savunsan, kendini küçüklükten beri eşit, bir tutamıyorsun. Yani karşıdaki o gücü, gücün senin olmadığını biliyorsun. Böyle bir şey de var. Böyle bir bilinçaltı duygu da var. Bu duygu hep vardı bende...

Almancayı öğrenirken benim Türkçe'min aslında çok iyi olmadığını fark ettim. Yani her ne kadar iyi Türkçe konuşsak da, iyi olmadığını fark ettim. Türkçe'mi geliştireyim dedim. Bu arada benim bu anadilim de bana ilginç gelmeye başladı. İlk işte, Metin Kemal Kahraman'ın albümlerini falan aldım. Nerede Zazaca ne çıkarsa alıp dinlemeye başladım. Kitaplar, nerede bulursam, alıp okumaya başladım. Bana çok zor geliyordu yani bir şeyler okumak. Bir cümleyi bile bitirene kadar zorlanıyordum, ama inat [ettim], pes etmeden yine okudum, okudum. Sonra bir radyo yayını başladı '99'da. Dil bilmeden radyo yayını yapmaya başladım. İlk radyo yayınlarım çok komiktir. İşte, yarısı kekeme bir şekilde, ama yani aradan 11 yıl geçti; bu dili iyi biliyorum şimdi. Yani Zazaca'yı iyi biliyorum. Zazaca'yı da öğrendim. Avusturya'da Zazaca öğrenmek de hoş bir şey. Kendi başına çalışıp, öğreniyorsun. 1,5 sene Almanca'dan sonra üniversiteye başladım. Türkiye'den benim dönemimde 73 kişi gelmişti. Bu 73 kişinin 47'si Kürttü, bunların 37'si Dersimliydi, buraya ilk kaydolanlar. Ama o 73 kişiden kimse okulu bitirmedi. Hiç kimse bitiremedi. Yani büyük bir çoğunluğu zaten evlenip

kaldı burada mecburen. İşçi oldular falan. Finans yerleri destek olmadığı için birçoğu okulu bırakmak zorunda kaldı. Ama ben devam edebildim. Bir taraftan hem ailemden destek alıyordum, bir taraftan da ben kendim çalışıyordum. Yedi yıl oldu evliyim. Bir de kızım var. Kızıma da kendi dilimi öğretiyorum. Şimdi 2,5 yaşında ve dilimi anlıyor. Çat pat da cevap veriyor, ama her zaman da benim dilimde konuşmuyor. Annesi daha çok Türkçe konuştuğu için, annesiyle Türkçe konuşuyor. Okulda Almanca öğrendi. Şimdi üç dili de karıştırıp, konuşuyor.”

Yukarıdaki anlatılarda da görüldüğü üzere Dersimli kimliğinin çok katmanlılığı ayrıca derinleşilmesi gereken bir konu olarak önümüzde durmaktadır.

7. Dersim '38 Üzerinden Devlet Algısı ve Toplumsal Yüzleşme

Bir önceki bölümde Dersim '38'in, hem farklı sosyo-ekonomik ve siyasal konumlardaki Dersim kökenlilerin kendilerini tanımlamalarındaki etkisi hem de Türkiye toplumunun diğer farklı etnik-dini kökenli, farklı toplumsal sınıflardan yurttaşlarının Dersim kökenlileri nasıl algıladıkları ve bunun Dersimli kimliği üzerindeki etkisi, anlatılar yardımıyla ortaya konulmaya çalışıldı. Kimlik çok katmanlı ve tarihsel olarak hep yeniden kurulabilen niteliklere işaret eder. Zamana, mekâna ve toplumsal dokuyu sarmalayan ilişkilerin, iktidar biçimlerinin niteliğine bağlı olarak değişebilir, dönüşebilir. Anlatılarda görüldüğü üzere Dersim '38, farklı kuşaklardan Dersim kökenlilerin kendilerini tanımlamalarında olduğu kadar, devletin de nasıl algılandığını ortaya koyan temel bir referans oluşturmaktadır. Devletin nasıl algılandığı, devleti temsil eden kişi ve kurumların farklı zamanlarda ve mekânlarda yurttaşlarına yönelik uygulamalarıyla doğrudan ilişkilidir. Bu bölümde yaşlı ve genç kuşakların devlet algısı anlatılarla betimlenmeye ve yorumlanmaya çalışılacaktır.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devletin Alevi Kırmanc/Alevi Kürt halkına yönelik tedip ve tenkil politikaları bağlamında devletin bakışı II. Bölüm'de yer alan tarihi arkaplanda resmi raporlar üzerinden verilmişti. III. Bölümde yer verilen anlatılarda yer yer Dersim kökenlilerin devleti nasıl algıladığına ilişkin ifadeler geçmektedir ki, bunlar arasında devletin kendilerini yurttaş olarak görmediği, askerde, okulda, devlet dairelerinde maruz kaldıkları ayrımcı muamelelere göndermede bulunularak anlatılmıştır. Maruz kalınan ayrımcı muamelenin şiddetinin ikinci ve üçüncü kuşaklar için 1980'li ve 1990'lı yıllarda arttığı gene anlatılarda öne çıkmaktadır. Devlet algısını betimlerken birinci kuşak 1937 öncesi olaylara, 1937-38'de yaşadıkları katliam, sürgün ve sürgün sonrasındaki olaylara; ikinci ve kısmen üçüncü kuşaklar 12 Eylül rejimi uygulamalarında yaşadıkları fiziksel şiddet, psikolojik baskı ve fişlenmeye; üçüncü ve dördüncü kuşaklar ise 1990'lı yıllarda Tunceli'de yaşanan fiziksel ve psikolojik baskıya göndermede bulunmuşlardır. Bununla birlikte birinci kuşağın bir bölümünün, 1938'de, 1947'de ve 1990'ların başında olmak üzere yaşamlarında üç kez sürgün edilmiş ve yaşamlarının neredeyse yarısını dede, baba toprağından uzakta, sürgünde yoksullukla geçirmiş olanların devlete ilişkin yorumları ekonomik durumları görece iyi olanlara oranla daha çarpıcıydı. Bu kapsamdaki kişilerin çocuklukta, gençlikte, olgunlukta ve yaşlılıkta maruz kaldıkları dışlayıcı devlet uygulamalarıyla ilgili yorumlarını bazı orta ve genç yaştaki kuşaklara oranla daha analitik bir bağlamda ifade etmeleri dikkat çekiciydi.

Bu tür anlatılarda devletin homojen bir yapı olmadığı, aksine iktidar olanlar arasında da siyasal çekişmelerin, gerilimlerin olduğu; devlete hizmet ederken devletin hangi katmanını temsil edenlere hizmet edildiğinin üzerine iyice düşünülmesi gerektiği; iktidar olanların Alevi Kırmanc/Zaza, Alevi/Kürt, Sünni/Kürt, Alevi Türk aşiretleriyle ilgili uygulamalarında, dönemsel siyasal güç

denklerine bağlı olarak yerel güç ilişkilerini kullanabileceği ve ‘lüzumu gereği’ gibi meşruiyeti kendinden menkul gerekçelerle ve ‘hukuki araçlar’ da kullanılarak idam ve imha operasyonlarının yapılabileceği/yapılmış olduğu öne çıkmaktaydı.

“Ne devletten kopun, ne devlete aşırı hizmet edin. Devlete su getirenin de suçu aynı, bardağı kıranın da!”

Laçin aşiretinden 1934 doğumlu H.G. Bey hayatı boyunca çalışmış. Dede, baba köyü hâlâ yasaklı olduğu için hısıım akrabasının yanında rençperlik ederek geçimini sağlıyor. H.G., 1937’de dedesinin idam edildiğini, 1938’de Manisa’ya sürgün edildiklerini, 1947’de ‘afla’ geri döndüklerini, ama köyleri yasaklı olduğu için ikinci kez önce Hozat’a, sonra Çemişgezek’e srldklerini, Gemişgezek’te babasını kaybettiğini, 1950’de asker dönüşü dedesinin köyüne dönebildiğini anlattı. 1993’te köyü boşaltıldığı için Ovacık’ın başka bir köyüne üçüncü kez sürgün edilen H.G., yaşamının 29 yılını sürgünde geçiren biri olarak kaybedecek hiçbir şeyinin olmadığını, insanın yaşlılığında emeğinden başka güvencesi kalmadığında ömrü boyunca yaşadıklarını farklı bir pencereden görebildiğini söyledi.

“1937’de toplandı silah, mesela bizim oraya Cevdet Sunay gelmişti toplamıştı, o zaman kurmay albaymış, tugay komutanı, reisicumhur oldu sonradan. Cevdet Sunay ailemizin kökünü tanıyordu yani. Ben daha derine inmek istemiyorum. Ben Abdullah Paşa’nın istihbarat subayıyla da [tanışığım]. O beni buldu, açıkçası çok da kol kanat gerdi, Allah rahmet eylesin. O Çemişgezek Germili’dendi... Oğlu Doğu Bölgesi Hazine Müfettişi’ydi. Demek takip etmiş adam ailemizi, bizi. Benim dedem bir ayağını vermişti devlet için, maaşa bile bağlanmamıştı, ki kolağası olarak Erzincan’ın kurtuluşuna katılmıştı. Bir iftiranın kurbanı oldu bizim sülale hep. Hee, biz Çemişgezek’e sürgün edildiğimizde işte, babam da ölmüştü, heyet geldi. Çemişgezek encmenliğini yapıyormuş, o Sünni Müslüman bir komşumuzdu yani, heyetle beraber gelmişti. Adam baktım heyete ısrar ediyor, diyor ‘Bu aileye yazıktır, beş dönüm fazla verin bunlara, en iyi yerden verin.’ Sonra beni çağırdı, küçük kardeşim vardı götürdü evinde yatırıyor, iş buldu kendisine. Dedi, ‘Yavrum ben Nahiye Müdürü’ym.’ En son bizim köy açılınca evine gittim gene. ‘Gitme’ dedi, ‘orası çok karışık bir yer. Ben Nahiye Müdürü falan değildim oğlum, ben Abdullah Alpdoğan’ın istihbarat subayıydım. Beni Nahiye Müdürü sıfatıyla gönderdi oraya, bilgi toplayayım, göndereyim, ondan önce de ben iki yıl Vahdetin’in danışmanlığını yaptım.’ Son padişah Vahdetin’in danışmanlığını. Buranın o geçmiş, çirkef olaylarını hep anlattı. ‘Burada kalsan daha fena olmaz yani, sizin için vicdan azabı duyuyoruz işte,’ dedi. ‘Deden aksilik yaptı, suçu onun üzerine devirmişlerdi.’ Zaten Cevdet Sunay da bu son operasyonda amcama demişti ‘kasın’. Yani askeri mahkeme gıyabında ona idam cezası vermiş, suçlular suçu ona yüklemişler. Demişler ‘O emir verdi biz de yaptık.’ Benim dedem aşiret ağasıydı sözde, he. Bu da dinlememiş, gitmemiş, kaçmamış, ‘Kaarsam suçlu duruma düşerim’ [demiş]. Fakat adam dne dne demiş ki, ‘Sen zaten sulusun.’ Rizeliymiş herhalde; ‘Karadeniz’e kardeşlerimin yanına göndereyim, dört ay sonra af çıkacak, o zaman dönersin ya da burada kalırsan sakın teslim olma, yani hangi dakika ele gesen zaten ölüm cezası vermiş askeri mahkeme senin gıyabında,’ demiş. Yapmamış, dinlememiş, hatta infaza giderken bilinçli olarak. ağırmışlar Karaoğlan’a. Gitmiş, o amcamı da, amcam oğlunu da beraber almış, neneme, ‘Yeni elbiselerimi verin, ben bugün belki geri dönmeyeceğim,’ demiş. şu vasiyeti de yaparak gitmiş bize, demiş ki, ‘Ne devletten kopun, ne devlete aşırı hizmet edin. Devlete su getirenin de suçu aynı, bardağı kıranın da!’

“Ne bizim yüzümüz onlara güldü, ne de onlarınki bize güldü”

1926’da Ovacık’ın Çakmalı köyünde doğan, Babamansur aşiretinden R.S. Hanım’la İstanbul’da görüşüldü. 1938 yılında 12 yaşındayken katliama tanık olduğunu, ailesiyle birlikte Antalya’ya sürgün edildiklerini, yoksunluk ve yokluk içinde geçen sürgün yıllarından sonra 1947 ‘affıyla’ Ovacık’a geri döndüklerini, ama köyleri yasaklı olduğu için evlerine gidemediklerini, Ovacık’ın başka bir köyünde varlıklı bir ailenin yanına sığındıklarını, yaşadıkları insanlık dışı olayları zaman zaman ağlayarak anlattı. Devletin dürüst olmadığını vurgulayarak devleti nasıl algıladığını şöyle ifade etti.

“Ne bizim yüzümüz onlara güldü, ne de onlarınki bize güldü... Ben daha küçükken de asker köye geliyordu, niye korkalım askerden değil mi, asker benim oğlum, senin oğlun! Bilmiyorduk ki nereye gidelim, asker geliyor köye. Ama niye, ne için yani? Bir dert vardı ki, o korku bizdeydi değil mi, o korku bizdeydi. Yani sana nasıl desem... Hiç dürüst insan değiller. Şimdiden sonra da nasıl olacak bilmiyorum. Valla benim zamanım çok kötü geçti, ben gözlerimi açtım bu ayrım vardı, şimdiye kadar da bu ayrım var... Nasıl devlettir yani? Devlet hiç dürüst bir devlet değil, bir de hep baştakiler akılsızlar, baştakiler. Başta bir çoban koyuyorsun sürünün başına, o çoban uyanık olmazsa o sürüyü akşama evine gönderemezsin, getiremezsin. İşte bunlar da öyle, şimdiye kadar başımıza bunları getirdiler, bizi bu hale getiren onlar işte.”

1990’lı yıllarda Tunceli’de yaşayan birinci, ikinci ve üçüncü kuşaklar devlet ile PKK arasında kaldıklarını, köylerin, merkezlerin yaşanamaz hale geldiğini, eve alınan un, şeker, yağ vb. besin maddelerinin vesikayla verildiğini, ailelerin dere kenarında piknik bile yapamadığını, olağanüstü hal koşullarında korku ve tedirginlikle yaşadıklarını ifade ettiler. Devletin genelleyici, 1938’de suçluyu suçsuzdan ayırdetmeyen yaklaşımının 1990’lı yıllarda da sürdüğünü belirttiler.

“Dersim’de yaşamak her yiğidin harcı değil!”

1942 yılında Tunceli’de Kırmızıköprü’ye bağlı Çatalyaka’nın Göl mezrasında doğduğunu belirten K.D. Bey Areili aşiretinden. 1938’de baba ve anne tarafından akrabaları katledilmiş, dağlarda ve mağaralarda saklanarak hayatta kalabilen anne ve babası Samsun’a sürgün edilmişler. Kendisinin sürgünde doğduğunu, 1947’de, 5 yaşındayken ailesiyle Kırmızıköprü’ye döndüklerini belirten K.D., 1957’de liseyi bitirdikte sonra askere gitmiş, ardından 1967 yılına kadar İstanbul’da çalışmış, 1967’de Kırmızıköprü’de evlenmiş. Terör olayları nedeniyle gördükleri baskı ve çocuklarının can güvenliğini sağlayabilmek için 1992’de ailesiyle birlikte Erzincan’a göç etmiş. Ancak 9 yıl sonra Erzincan’dan Kırmızıköprü’ye dönebilmişler. K.D., kendisiyle İstanbul’da yapılan görüşmeden birkaç ay sonra hastalığı nedeniyle vefat etti.

“Maalesef insani yönden devletin hiçbir yaklaşımı olmamıştır... Babamın anlattıklarını ben biliyorum. Bir gün babamla Nazımiye’nin Dereova ilçesine gittik. Dereova ilçesine yaklaştık. Ormanın içinde bir boşluk vardı. Babam o boşluğa yaklaşıncı ağıt yakmaya başladı, ağladı yani. Dedim, ‘Baba niye? Bir şey mi var burada?’ Dedi ki, ‘Oğlum o boşlukta 17 insan öldürüldü devlet tarafından. Bir tanesi de benim baldızımdır. Onun da kucığında 5-6 aylık bir bebek vardı. Hatta biz geldik, dedi o bebeği götürdüler, oynuyordu, yani hâlâ yaşıyordu ve oynuyordu... İşte orda katledildi. Bir tanesi de senin teyzendi.’ İşte böyle bir vahşet... 17 kişi orda katledilmiş. Hâlâ şimdi üzerinde çalışma var. Büst mü yapılmalı, ne yapılmalı? Yani devletin böyle bir mezalimi güzel bir yaklaşım mı şimdi? Eğer Türkiye’de halen bu kargaşa

varsa, halen bu kin, nefret varsa, halen insanlar devlete karşı zaman, zaman baş kaldırıyorsa, tabii ki bunun sebepleri vardır. Ama devlet ne hikmetse kendi suçunu bir türlü kabullenemiyor. Komiser arkadaşlarım vardı, subay arkadaşlarım vardı, ama inanın şimdi bir polisi, bir askeri gördüğüm zaman hep nefret ediyorum. Çünkü ben devletten şevkat görmüyorum ki. Ha bir evlat anneden, babadan şevkat görmediği zaman, o anne-babayı terk eder, bırakır o anne-babayı yani. Devlet babadır. Devlet baba görevini yapmıyor. Onun için ben napayım öyle devleti... Dersim’de yaşamak her yiğidin harcı değil! Doğu ve Güneydoğu’da yaşamak her yiğidin harcı değil. Niye? Devlet, devletliğini yapamıyor. Maalesef ki yapamıyor. Ama işte napalım, tabii ki yapmıyor diye her şeyi onlara bırakmak da bana göre doğru değil. Yine mücadele vermek lazım. Yarınlar en azından bir şeyler yapmak lazım...”

Dersim ’38’le ilişkili olarak devletin nasıl algılandığı konusunda, Dersim kökenli ama yıllardır Batı illerinde yaşayan, Tunceli coğrafyasıyla süregelen ilişkisi olmayanların yaklaşım ve yorumları incelendi, diğer anlatımlarla farklılıkları ve benzerlikleri anlaşılmaya çalışıldı. Bunlar arasında devletin belgeleri gizlediği, insanlık suçlarının üzerini örttüğü ya da zamanaşımına uğratıldığı yönünde yorumlar öne çıkmaktaydı.

“Dersim olayını da her ne kadar devlet örtmeye de kalksa, yok da saysa, bunu başaramadı, başarılı olmadı.”

1956’da Elazığ’da doğan K.D. Bey, baba tarafından dedesinin Mazgirtli olduğunu belirtti. Astsubay olan babasının Çanakkale’ye tayin olmasıyla, anne, baba ve kardeşleriyle Çanakkale’ye taşınmışlar. Esnafılık yapan K.D.’yle Çanakkale’de görüşüldü.

“Orada bir olay var, onu kimse inkâr edemez. O araştırılsa zaten çıkacak, zaten birçok araştırmacı bunu gün yüzüne de çıkardı .Bu konuda gün yüzüne çıkmış çok kitaplar da var, canlı şahitler de var. Fakat bunu, nasıl her şeyi böyle bir zamanaşımına getirip yok etmeye çalışıyorlarsa, -işte en katil insanları, efendim bu hükümet, bu devlet, zamanaşımı adı altında beraat ettirdi, yok saydı- Dersim ’38’i de böyle zamanaşımıyla, tarih kitaplarından silerek, işte insanları korkutarak, baskı altına alarak gün yüzüne çıkmaması, bu zamana kadar gelmesi için bir sürü baskılar oldu yani! İnsanlar korkar oldular yani bir yerde konuşmaya, bir yerde böyle bir şeyler anlatmaya! Fakat bu Türkiye’nin bir gerçeği! Mızrak ne kadar çuvala sığar? Sığmaz! Yani bu Dersim olayını da her ne kadar devlet örtmeye de kalksa, yok da saysa, bunu başaramadı, başarılı olmadı.”

“Yani Dersim eşittir devletin düşmanı, devlet eşittir Dersim’in düşmanı!”

Genç kuşakların Dersimliler ile devlet arasındaki ilişkiyle ilgili yorumları dikkat çekicidir.

1984 yılında Adana’da doğan öğretmen H.A. Bey’in anne ve babası Mazgirt’in Milan (yeni adı Koyunuşağı) köyünden, Seyit Sabur Ocağı’ndan. Anne ve babasının Alevi Kürt olduğunu, Milan köyünün 25 yıldır yerleşime kapalı olduğunu, kendisinden büyük olan kardeşlerinin Dersim’de doğduğunu, ailesinin ekonomik nedenlerle 1980’de Adana’ya göç ettiğini anlatan H.A., konuyla ilgili şunları söyledi:

“Dersim’in devletle fazla diyalogu olmadığı için o dönem, devletin gücünü de fazla tanımıyor Dersimli Böyle bir şey de var. Yalnız Dersimli o zaman askeri anlamda Dersim’e giren

hiçbir yabancı gücü kabul etmemiş, tarih boyunca bu şekilde giren güçler zarar verdiği için hep reddetmiş... Çünkü her gelen askeri rütbeliler hep zarar vermiş, hep operasyon yapmış, hep öldürmüş. Böyle olduğu için gene bu şekilde devleti de kendine yabancı kabul etmiş, bir türlü kendi devleti şeklinde görmemiş ve görememiş. Ayrıca devlet de o [güveni] vermemiş, verememiş. Yani devlet eşittir Dersim'in düşmanı, Dersim eşittir devletin düşmanı. Böyle bir şey var, yani ne devlet kendini Dersim'e saydırmış, kabul ettirmiş, benimsetmiş, sevdirmiş ne de Dersimli devletten bir şey göremediği için, hep dayak, hep sopa, hep zulüm gördüğü için zaten, bu konuda güveni yok yani. Şimdi devletin mantığı açısından baktığınız zaman ya burası devlete tabi olacak ya olacak çünkü Dersim devletin dışında, sınırında, kenarında bir yer değil ki, feda etsin. 'Hadi benden uzak git desin!' Devletin içinde, devlet Dersim'e o günkü mantığıyla hükmetmek zorundadır yani. Mantık bu olduğu için Dersim '38 planlı, kesinlikle planlı bir operasyondur. Yani o diğer şeyler bahane, operasyon yapmak için bahane, zemin hazırlarsın. A şimdi orada köprü yakılmıştır, bir tane köprü yakıldığı için devlet bir bölgeyi yakıp, yıkmaz!"

“Temennim odur ki, bundan sonra da hükümetlerin bakış açısı Tunceli'ne güzel olur!"

1935 yılında Dersim'de, Hozat ilçesinin Torut köyünde doğan Y.A. Bey'in dedesi, babası ve amcaları 1938'de katledilmiş, hayatta kalan annesi ve kardeşleriyle Afyon'un Sandıklı ilçesinde Macıl köyüne sürgün edilmişler. Sürgün yıllarının çok ağır geçtiğini belirten Y.A., 1947'de köylerine döndüklerini, Dersimlilerin 1990'lı yıllarda da zor günler geçirdiğini anlattı.

“Bu bölgede Cevdet Sunay'ın birliği, katliam yapan birliklerin başındadır. Yani buraya gelen komutanlar yahut da askeri birlikler kim olursa olsun bir emirle gelmişlerdir. Emir neyse o emri yerine getirmişlerdir. Ha bu emri yerine getiren kimdir? Askerdir. Ama emir veren kimdir? Önemli olan taşı atan mı, attıran mı? Aramak lazım. O emir vermiştir, o yapmak mecburiyetindedir, emir veren, emir veren kimdir? Niçin yaptın? Yapmanın nedeni neydi? Niçin yaptın? Ne kadar zararlıydı bu Dersim halkı sana? Ha dahası var: '93 Harbi diye bir harp vardır, Rusların Pülümür'e kadar gelişi. O dönemin İstanbul Hükümeti name gönderir Elazığ'a. Dersim milisleri Ruslara karşı çıkar, Türk askerine beraber ve Pülümür'de çapraz ateşe tutarlar, Ruslar geri çekilmek mecburiyetinde kalırlar. Yani Ruslar Pülümür'ün dağına kadar gelir, o taraftan bu tarafa gelemesler. Niçin? Dersim milisleri sayesinde! Bunu her zaman için askeriye söylemiştir, '93 Harbi'nde Dersim milislerinin gücü çok büyüktür' demişlerdir. Peki, bu Alevi milletinin, yani Dersim milletinin suçu nedir? Nerede kötülük yapmıştır? Nerede barışmamıştır? Nerede sana tuzak kurmuştur? Eğer ki senlen beraber kendi memleketini savunuyorsa artık diyecek bir şey yoktur. Vergisini verir, askerine gider, şunu yapar, üstelik de böyle olaylarda görevi olmadığı halde, askere alabilirsin -fakat asker çağını geçirmiş insanlar dahi gidiyorlar Rus Harbi'ne- Rus'a karşı bu memleketi savunuyorlar. Sırası geldiği zaman da, efendim 'Tunceli halkı hiçbir zaman hükümetlennen, devletnen barışık olamaz.' Neden? Alevidir! Barışık değilse bu kadar verilen hizmetler nedir bu devlete? Karşılığında ne alıyorsun? Karşılığında kötülük alıyorsun, iyilik almıyorsun! Kötülük nedir? Onu söyleyeyim, ben bir Aleviyim, Alevi kültürünü yaşatma mecburiyetindeyim. Bu genimde var benim, çünkü Müslümanlığın yolunda, erkânında Alevilik vardır, Ehlibeyt vardır. Hazreti Muhammed'in Ehlibeyt'i vardır. Ben Ehlibeyt üzerine yaşıyorum. Zaten Hz. Muhammed kendisi söylemiştir hasebeleri (sahabeleri) sorduklarında: 'Ben kendimden sonra size öyle bir emanet bırakıyorum ki benden daha kıymetli, Ehlibeytim

ve Kuran'ım,' diyor. Kuran'ı alıyolar, Ehlibeyt'ini de katlediyorlar! Biz buna karşı çıkıyoruz, bundan kötü oluyoruz, başka bir şey yok... Temennim odur ki, bundan sonra da hükümetlerin bakış açısı Tunceli'ne güzel olur. Her zaman için barışık yaşamayı gönülden arzu eder Tunceli halkı. Ben bunu çok iyi biliyorum... Yeter ki devletin ve hükümetlerin bakış açısı çok güzel olsun. Çok güzel olduğu müddetçe de Tunceli halkı her zaman için barışıktır, her zaman için fedakârdır ve sonuna kadar da fedakârlık yapar, bu geninde vardır Tunceli halkının.”

Sonuç ve Öneriler

“Tarih çalışmalarının tümü toplumsal bir amaca dayanır. Siyasetçiler için geçmiş kendilerini haklı çıkarmak için simgeler avladıkları bir alandır... Sıradan insanlar tarih aracılığıyla kendi hayatlarında karşılaştıkları altüst oluşları ve değişimleri anlamaya çalışırlar.”^[56]

Türkiye’nin yakın dönem toplumsal tarihinde gün yüzüne yeterince çıkarılmamış, belgeler ve tanıkların sunduğu veriler ışığında kamusal alanda tartışılmamış pek çok olayın olması, böylesi toplumsal travmaların kuşaktan kuşağa farklı biçimlerde yeniden yaşanmasına neden olabiliyor. Toplumsal olarak yüzleşilmemiş, hesaplaşılmamış olaylar, insan haklarına saygılı demokratik bir toplum olmanın önünde engel oluştururlar. Mağdurların yaşadıkları trajedileri açıkça dillendirmeyen, siyasal iktidarların ve devlet kurumlarının geçmişte yaptıkları büyük hataları suskunluk alanına çeken, yok sayan bir toplumun ‘bir daha yaşanmaması gereken olaylara’ ilişkin farkındalık kazanması güçleşir. Olası tehlike anlarında demokratik bir tavır olarak itiraz etme ve tepki gösterme hakkını bilinçli olarak kullanması engellenmiş olur. Oysa ve gerçekte toplumsal yüzleşme, mağdurların açıkça konuşabileceği demokratik bir toplumda gerçekleşebilir. Yaşanan travmatik bir olayın taraflarının birbirlerini anlamaları ve gerekirse bağışlamaları ancak böyle bir yüzleşme sonrasında mümkündür, ama ‘bağışlama’ için yüzleşme yeterli olmayabilir: ‘Bağışlama’ ancak ‘cezalandırma’ seçeneğinin olduğu durumlarda mümkündür (Kaptanoğlu, 2009: 36). Bu nedenle, demokratik toplumlarda yüzleşme süreci yaşanırken, devlet kurumları insanların bireysel ve kolektif haklarına saygılı ve şeffaf bir hukuki çerçevede, ‘cezalandırma’ seçeneğini her zaman için güvence altına almak durumundadır. Dersim ’38 mağdurları ve onların çocukları, torunları kadar faillerinin de kapsandığı bir bağlamda “Dersim ’38’le ilgili nasıl bir yüzleşme” olabileceğine ilişkin tartışmalar Türkiye kamuoyunda henüz hak ettiği yeri almamıştır.^[57]

Alan araştırmasında görüşme yapılan kişilerin tamamına yakını görüşmenin başında olmasa da, ortasında ya da sonunda, kendi yaşam deneyimini, ailesinin Dersim ’38 öncesindeki ve sonrasındaki zorlu geçen yaşantılarını ya da kendi gözlemlerini anlatırken, 1937-1938’de Dersim’de yaşanan insanlık trajedisini ‘katliam’ olarak tanımladı. ‘İsyan’ iddiasının - o dönemde siyasal iktidar tarafından yapılan insanlık dışı uygulamalara meşruluk sağlamak amacıyla kullanıldığını, Türkiye Cumhuriyeti devletine karşı ayrı bayrak, ayrı devlet talebi olmayan bir toplumun ‘isyan’ bahanesiyle kitlesel olarak kırıldığını vurguladılar. Görüşmecilerin tamamı, kitlesel kırımın yanı sıra gene planlı bir biçimde kadın, erkek yaşlı ve çocuklardan oluşan binlerce insanın, insani olmayan koşullarda batı illerine sürgün edildiğini ifade ettiler.

Bu çalışmada ailesi ve yakınları 1938’de ‘yasak bölge’ veya ‘boşaltılmış bölge’ halkı olarak sürgün edilenlerin, sürgüne gönderilmeyenlerin, 1947’de sürgünden geri dönenlerin ya da dönmeyenlerin yaşam öykülerine bakıldığında, her kesim için Dersim ’38’in etki ve sonuçlarının farklılaştığına ilişkin ipuçları yakalanmıştır. Örneğin yasak bölge ilan edilen yerleşim yerlerinde yaşayan yaşlı kuşak, sonraki yıllarda maruz kaldıkları zorunlu göç uygulamalarına işaret ederek yaşamlarının yarısına yakını sürgünde geçirdiklerini belirtirken, diğerleri daha kısa süreli bir sürgün yaşamışlardır. Gene farklı cinsiyetlerden, farklı aşiretlerden, toplumun farklı katmanlarından ve hatta Dersim’in farklı bölgelerinden insanlar, hem 1937-38’i hem de sürgün sürecini çok farklı yaşamışlardır. Bu ve benzer ayrımlar üzerinden Dersim ’38’in farklı boyutları üzerine daha derinleşmiş araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Kolektif bellek çalışmalarında gözden kaçmaması gereken olgulardan biri de anımsama ve unutmanın, olayların yaşandığı mekâna fiziksel uzaklık ya da yakınlığa göre farklılık göstermesidir. İzmir, Aydın, Muğla'daki görüşmelerin bir bölümünde Dersim '38'i anımsama ve anlatım biçimlerinin, diğer illerdeki görüşmelerden, özellikle de Tunceli'de yapılan görüşmelerden farklı olduğunu belirtmekte yarar var. Ege'de yapılan görüşmeler sırasında 1947'de Dersim'e dönmemiş ya da dönememiş kişilerin ve onların çocuklarının anlatımında, Dersim '38'e ilişkin kişiler, olaylar, ilişkiler vb. konusunda ayrıntılar görece azalmaktadır. Bugün Tunceli'de yaşayanların anlatılarında kişiler, mekânlar, olaylar, ilişkiler, mekân-olay ya da mekân-kişi ilişkisi daha ayrıntılı betimlenmektedir. Bazı kaynak kişiler, Laç Deresi, Kutu Deresi, Ali Boğazı, Kızıldağ, Beyazdağ vb. mekânları eski adlarıyla söylemenin yanı sıra coğrafi olarak da bugünkü yer adlarıyla tanımlayabiliyorlar. Olayların yaşandığı bölgede anımsamanın daha kolay, unutmanın daha zor olduğu düşünülebilir. Ama İzmir, Aydın, Manisa, Bursa, Antalya, Amasya vb. sürgün bölgelerinde yaşayan orta ve genç kuşaklarda, olaylar, kişiler, aşiretler, olayların geçtiği yerler (kolektif bellekte 'bellek mekânı' olarak varlık bulmuş yerler) hakkında görece daha az, ama gene de şaşırtıcı oranda ayrıntılı anlatılarla karşılaşmak mümkündür. Anımsamak sadece mekânla doğrudan ilişkili değildir. Bir topluluk anayurdundan sürgün edilse ve topluluğun üyeleri gönderildikleri yerde bir arada yaşa(ya)masa bile, o topluluğun kültürüne içkin ve birbiriyle ilişkili olan değerler ve anlamlar bütünü dönüşerek de olsa varlığını koruyabilmektedir.

Anımsama ile topluluk yaşamı ve kültürün sürekliliği arasındaki ilişki önemlidir: Anımsamayı/unutmamayı bir direnme stratejisi olarak yaşama geçirebilmek için topluluk üyelerinin 'bir arada' olmalarına ihtiyaç olduğu bu çalışmayla bir kez daha ortaya çıkmıştır. Sürgünde geçen dokuz yıl boyunca aileler çekirdek aile ya da parçalanmış aileler olarak batıdaki köylere dağınık olarak yerleştirilmiştir. Bazı ailelerde eşler, çocuklar ya da evlenmemiş kardeşler farklı illere gönderilmişlerdir. Dokuz yıllık sürgünde sadece hayatta kalma ve gidilen yere uyum sağlama odaklı yaşamlar olanaklı olabilmıştır. Topluluk üyelerinin ve hatta akrabaların bir araya gelmesi, çoğu zaman hukuki düzenlemelerle de yasaklanmıştır. Sürgündeki insanların sürgün öncesine ilişkin toplumsal belleklerinin, sürgünde çocuk olan ya da sürgünde doğan kuşaklara parçalanmış olarak aktarıldığı görülmektedir. Bu anlatıcıların anlatım örgüsünün parçalı olduğu ve Dersim '38 anlatılarında geçen kişiler, olaylar, mekânlar, ilişkiler arasında bağlantıların olmadığı görülmüştür.

Dersim '38 anlatılarını besleyen hayli farklı kaynakların bulunduğu yapılan görüşmelerde ortaya çıkmaktadır. Bazen aynı mülakatta söylenenlerin kişisel ve/ya kolektif anılara mı yoksa öğrenilmiş bilgilere ve/ya kolektif bilinçteki genel algılara mı dayandığı sorusunu akla getirecek oranda çok katmanlı, melez ve muğlak anlatılarla karşılaşılmasına yol açan bu farklı kaynakların başında şunlar gelmektedir: Görgü tanıklığı, kuşaklararası ve/ya kuşaklararası iletiler, eğitim sırasında ve sonrasında edinilen bilgiler ve algılar. Sözlü kültürün hâkim olduğu birinci kuşaktan farklı olarak, ikinci ve sonraki kuşakların belleğinde okuyarak edinilmiş bilgilerin, bazen kuşaklararası ve kuşaklararası iletiye baskın gelecek oranda, giderek daha büyük rol oynadığı görülmektedir. Ne var ki, çoğu zaman bilgi ve algıları anılardan, kuşaklararası ve kuşaklararası iletiden ayırmak pek kolay olmamaktadır. Bu konuda en önemli örnek, hâkim/resmi ideolojiye alternatif anlatıların bir dönem için en güçlü kaynağı olan Nuri Dersimi'nin yazdıklarıdır. Belleklerdeki Dersim '38 sözlü tarih çalışması sırasında karşılaşılan bir gerçek, Nuri Dersimi tarafından savunulan, sonraki yıllarda da başkaları tarafından tekrarlanan ve bir dönem de solda hâkim olan, Dersim 1937-38'i bir 'Kürt İsyanı' olarak yüceltme şeklindeki alternatif anlatının özellikle genç kuşakların belleğinde, en az 'feodalizmin tasfiyesi' ve 'medenileştirme'' söylemine dayalı Kemalist 'Dersim İsyanı' anlatısı kadar büyük

dönüşüme, tahrifata yol açtığını söylemek mümkündür. Kuşaklar arasındaki en çarpıcı algı farklarından birinin, daha ‘otantik’ anlatılara dayanan birinci ve ikinci kuşaktan insanların daha karmaşık ve gerçekçi Dersim 1937-38 anlatısı/algısı ile sonradan kaleme alınmış siyasal-ideolojik metinlerden beslenen kuşakların daha toptancı ve basitleştirilmiş algıları bağlamında ortaya çıktığı görülmektedir. Aynı şekilde, yapılan mülakatlarda çoğu zaman aynı kişinin anlatılarında sosyalist ve/ya Kemalist versiyonuyla modernist; Kemalist, muhafazakâr/gelenekçi, sosyalist veya liberal versiyonuyla anti-Kemalist ve hatta post-modernist söylemler arasında geçişler olduğu, farklı söylemlerin aynı anlatı içerisinde karmaşık ve ilginç bir şekilde bir araya geldiği görülmektedir. Farklı metinlerin ve hatta söylemlerin üst üste binmesi veya iç içe geçmesi durumuna tanık olunan Belleklerdeki Dersim ’38 projesinin mülakatlarının, bu gözle, ‘metinlerarasılık’ (intertextuality) ve hatta ‘söylemlerarasılık’ (interdiscursivity) bağlamında çözümlenmesi hayli ilginç sonuçlar doğuracaktır.

Mülakatlar sırasında önemli bir sorun da dil bağlamında gündeme gelmiştir. Martin Heidegger “dil varlığın evidir” der. Dil, varlığın içinde kendini hep yeniden kurduğu, dünyayı anladığı, anlamlandığı ve tanımladığı olmazsa olmaz bir araçtır; düşünceler ve duygular bunlara göre anlam ve değer kazanır. Duygular ve düşünceler anadilde daha kolay vücut bulabilmektedir. Anadilde konuşabilmek, varlığın dilsel/simgeler uzamında olduğu kadar, fiziksel/gerçek uzamında da özgür olması demektir. Bir anlamda yasaksız alanda olmaktır. Yaşlı kuşaktan bazılarıyla Kırmancı/Zazaca, bazılarıyla Türkçe görüşmeler yapıldı. Zazaca/Kırmancı görüşmelerde, anlatıcıların kendi anlatılarını çok daha ayrıntılı, sarmal ve akışkan bir biçimde öyküleştirecek dile getirmeleri dikkat çekiciydi. Türkçe görüşme yapılan yaşlıların anlatımlarında ise anlatıların görece daha parçalı olduğu söylenebilir. Özellikle acı deneyimlerini aktarırken, farkında olmaksızın aralarda Zazaca/Kırmancı cümlelerle anlatıya devam etmeleri dikkat çekiciydi. Yakınlarının öldürülüşünü, yaşadıkları hayal edilemez olayları ayrıntılandırırken, özellikle de uygulandıkları anlarda sıkça iki dil arasında gidip gelme anlamında kod değiştirme (code switching) veya aniden anadillerinde (Zazaca/Kırmancı ya da Kürtçe) konuşmaya başladıkları gözlemlendi. Bunun yanı sıra bazen ‘sır’ ya da ‘konuşulamaz’ alana girdiklerinde, Zazaca/Kırmancı veya Kürtçe konuşmayı tercih ettikleri fark edildi. Birinci kuşağın yaşadığı acı deneyimleri çocuklarına anlatmaması, onların, birinci kuşaktan akrabalar bir araya geldiğinde kendi aralarında anadillerini konuşurken Dersim ’38’le ilgili şeyler duyduklarını ifade etmesi de toplumsal trajedinin daha özgürce konuşulabildiği alanın Zazaca/Kırmancı ya da Kürtçe’nin dilsel uzamı olduğuna ilişkin ipuçları sunmaktadır. Yaşlı kuşağın Türkçe anlatımlarında, yaşanan ile ifade edilen arasında bir mesafe olduğu düşünülmektedir. Bazen anlatıcı, deneyimlediği acıyı gözlemlediği bir olaymışçasına sunmaktadır. Bu konuda daha kapsamlı araştırmalar yapılmasında yarar vardır. Dilin işlevlerine ilişkin bu gözlem başka bir hususu düşünmemize de olanak sağlamaktadır. Kırmancı/Zazaca hem korunma hem de bir güven ortamını inşa etmeye yaramaktadır. Gerçekte Kırmancı/Zazaca’nın dünyanın her yerinde Dersimlilerin kendi aralarında kolaylıkla bir güven ilişkisi kurmalarına yol açtığını bu proje bağlamında gözlemlediğimizi de belirtmeliyiz.

Bu alan araştırmasıyla, sözlü tarih çalışmalarının disiplinlerarası bir yaklaşımla yapılmasının ne ölçüde önemli bir ihtiyaç olduğu bir kez daha görüldü. Özellikle Dersim ’38 örneğinde olduğu gibi üzerine konuşulmayan, yasaklanmış, travmatik bir alanda çalışılırken, tarih, sosyal psikoloji ve psikanalizin bulunduğu bir yerde çalışma yapılmasında yarar olduğu ortaya çıkmıştır. Dersim ’38 travmasına içkin korku ve güvensizlik duygularının kuşaktan kuşağa aktarıldığına ilişkin anlatılar bulunduğu gibi, alan çalışması sırasında zor anlar da sıkça yaşanmıştır. Bu konuda Türkiye’de

psikanalitik yaklaşımla çalışmaların yapılması önemli bir ihtiyacı karşılayacak; yapılacak derinlemesine araştırmalar, Dersim '38 örneği üzerinden, Türkiye'de yaşanmış diğer kolektif travmaların kuşaktan kuşağa geçen olumsuz etkilerinin anlaşılmasına ve bunun bireylerin yaşamını nasıl etkilediğine ilişkin yeni açılımlar sunacaktır.

İleriye Görmek İçin Geriye Bakmak ya da Geçmişle Yüzleşmek

Son yıllarda Türkiye’de sıkça gündeme gelen ‘geçmişle yüzleşme’ bağlamında Belleklerdeki Dersim ’38 projesinin ortaya koyduğu önemli gerçeklerden biri, geçmişle yüzleşmesi gerekenlerin sadece katliamı yapan devlet kurumları, ideolojiler ve siyasal parti ile onların bugünkü temsilcilerinin olmadığı; Türkiye’de yaşayan herkesin bir şekilde Dersim ’38’le yüzleşmeye ihtiyacı olduğudur. Bu ‘yüzleşme’, genelde yapılmaya çalışıldığı gibi, sadece başkasının yüzüne ayna tutmak ve görmelerini istediğimiz ‘gerçekler’i onların gözlerinin içerisine sokmak değil, aynayı bizzat kendi yüzümüze tutmak anlamına da geliyor. Bu bağlamda, çalışmanın ortaya koyduğu önemli bir gerçeklik, bizzat Dersimlilerin geçmişleriyle yüzleşmeleri sürecinde hayli zorlu konuların kendilerini beklediğidir: Ermenilere karşı tutum, aşiretler arasındaki çatışmalar ve en önemlisi, farklı toplumsal cinsiyet, sınıf ve sosyal kesimlerden insanlar için Dersim ’38’in farklı anlamları.

Tarihyazını bağlamında bu ve benzeri sözlü tarih çalışmalarının belki de en önemli katkısı, pek çok olgusal bilgi açığının kapatılmasından öte, öncesi ve sonrasıyla Dersim 1937-38’in sanıldığından çok daha çetrefilli, çok boyutlu ve dinamik bir süreç olduğunun açıkça ortaya çıkmasıdır. Kısaca, genelde Dersim ve özellikle Dersim 1937-38 konusundaki bu açık cehalet ve yanlış bilgilenmenin ortadan kalkması için, sosyal bilimlerin ve özellikle tarihbilimin konuyla ilgili sessizliğinin son bulması ve konuyla ilgili kurumsal ve akademik çalışmaların sayısının artması gerekli. Bunun için de acilen konuyla ilgili arşivlerin açılması gerekiyor.

Konuyu ele alırken dikkat edilmesi gereken en önemli öğelerden biri, on binlerce insan açısından çok duyarlı, acılı bir sorundan ve devlet açısından çok ciddi suçlamalardan söz edildiği unutulmadan, siyasal çıkar ve küçük hesaplardan uzak bir tavır sergilenmesi

gereğidir.

İsyân, kıyım, katliâm, olay, tertele veya soykırım, adına ne denilirse denilsin, görüşülen farklı kuşaklardan kişilerin anlatılarında ve az sayıdaki yazılı kaynakta, bizzat olayın faillerinin anlatmakta zorlandığı bir vahşetin yaşandığı ve bunun etkisinin hâlâ sürmekte olduğu bu çalışmada bir kere daha açığa çıkmıştır. Bu bağlamda, bu çalışmada ortaya çıkan, ama sonraki çalışmalarla üstüne gidilmesi gereken önemli konulardan biri, Dersim '38 konusunda toplumdaki farklı algı ve anımsama biçimleridir: Bir toplumsal kesimin belleğinde siyasal, sosyal ve psikolojik nitelikleriyle neredeyse gizli veya açıktan en büyük yeri tutarken, onların yanı başlarında yaşayan 'çoğunluk' için Dersim '38, çok az şey ya da olduğundan başka bir şey ifade etmektedir.

Dersim '38 algısı konusunda toplumdaki açık yarılardan, bölünmeden daha önemli bir başka sorun çıkıyor karşımıza: Dersim '38'den kaynaklanan, neredeyse her kuşaktan Dersimli için geçerli olan travma sonrası kişisel ve sosyal psikolojik sorunlar, aslında Dersim harekâtına katılmış olan çok sayıda asker, sivil görevli ve onların çocukları için de geçerlidir. Buna karşın, bu ülkede ne Dersim '38 gibi büyük kıyımların kurbanları ve failleri, ne de sonraki yılların çok sayıda travmatik olayının mağdurları ve failleri hiçbir sağaltım sürecinden geçmemiştir ve geçmemektedir. Halı altına süpürülmüş tüm bu sorunlarla derinden yarılmalar yaşayan Türkiye toplumu, hiçbir şey olmamış gibi yan yana yaşamaya devam etmektedir. Dolayısıyla gizli kalmış/bırakılmış, çeşitli sanatsal, siyasal ya da edebi metinlerde örtük olarak yer almış anlatıların açıkça, doğrudan ve ayrıntılı olarak ifade edilmesi önemli bir ihtiyaçtır. Babası ya da dedesi söz konusu yıllarda Dersim'de görev yapmış kişilerin ellerindeki belgeleri ve bilgileri kamuoyuyla paylaşması tarihsel bir sorumluluktur.

Dersim '38 algısına ilişkin dikkat çekici noktalardan biri de, daha çok orta ve genç kuşaktan Dersimli anlatıcıların, genelde soykırım üzerine yapılmış araştırmalara göndermede bulunarak konuşmaları ve özellikle yurtdışındakilerin, Dersim '38'i yaşayan insanlardan duyduklarıyla Yahudi soykırımı arasındaki benzerliğe dikkat çekmeleridir. O güne kadar inanılan, bilinen, güvenilen insani değerlerin yerle bir olduğu toplumsal trajedilerde, 'yok edilme' tehdidi ve daha da kötüsü uygulamasına maruz kalanlar için, askeri operasyonun hem nesnesi hem de gözlemleyici öznesi olma deneyimi, kolektif belleğin travmayla yeniden biçimlendiği özgün bir duruma işaret etmektedir. Yaşanan kolektif travma, 'kahramanlar', 'direnişçiler', 'hainler', 'işbirlikçiler', 'yenilgi ve direniş mekânları' ve geçmişin dehlizlerinden kotarılan öyküler aracılığıyla kolektif bellekte gerçeklik ile kurmaca arasındaki uzamda yaşamaya başlar. Psikanalistler kolektif travmaların etkisinin sadece deneyimi yaşayan kuşakta değil, daha sonraki kuşaklarda da görüldüğünü belirtmektedir. Bu konuda kapsamlı çalışmaların yapılması yararlı olacaktır.

Dersim 1937-38'le ilgili çalışmalarda dikkat edilmesi gereken en önemli noktalardan biri, bölgenin Osmanlı tarihi ve Cumhuriyet'in ilk dönemindeki özgün konumudur. Modern öncesi merkeziyetçiliğin tipik örneğini oluşturan bir imparatorluk olarak farklı bölgelerde farklı yönetsel, siyasal, sosyo-ekonomik ve kültürel yapılara tahammülü olan Osmanlı'da, Kuzey Arnavutluk, Lübnan ve Kürdistan'ın bir kısmı gibi birçok dağlık bölgede, var olan sistemin neredeyse tamamen dışında varlığını koruma gerçekliği, bazen kendini de facto özerklik şeklinde göstermiştir. Nitekim Dersim de gerçekten yüzlerce yıl bir tür özerk yapısını korumuştur. Bunu olanaklı kılan temel faktör coğrafya olduğu kadar, hâkim olandan farklı toplumsal kültürdür. Dolayısıyla Osmanlı döneminde Dersim'de 19. yüzyıla kadar modern öncesi döneme ait bir 'devlet olma' sorunu varken, tepeden modernleşme

ve bu bağlamda radikal bir merkezileşme süreci yaşanan 19. yüzyıl boyunca Dersim gibi ‘özerk’ bölgelerin modern(leşen) devlet tarafından sisteme entegre edilme veya içerilme (incorporation) politikası, yeni bir ‘modern devlet olma durumu’ ortaya çıkarmıştır. Uygulanması için modern iletişim, ulaşım, bürokrasi, vb. gerekli araçların geliştiği oranda gerçekleştirilmesi mümkün olan ve Abdülhamit döneminde doruğuna çıkan bu politikalar gereğince, devletin Dersim’e bütünüyle hükmedebilmesi için Dersimlilerin kültürel kimlik ve inançlarının tasfiye edilmesi öngörülmüştür.

Aynı politikaları çok daha sistemli ve radikal bir şekilde yürüten II. Meşrutiyet rejimi, yaşanan devasa sorunlar ve savaşlar nedeniyle uygulamada pek başarılı olamazken, bu savaşların ardından gene II. Meşrutiyet’in İttihatçı elitlerinin bir kısmı tarafından kurulan modern ulus-devlet (Cumhuriyet rejimi), egemenliğini ilan ettiği yeni sınırlar içerisinde çok kısa sürede bu politikalardan sonuç almaya başlamış ve 1935 yılına gelindiğinde dolaylı ya da dolaysız ‘özerk’ bir toprak parçası veya devletin Jakoben modernleşme projesine direnebilecek alternatif bir yapı bırakmamıştır - ayırksı konumu nedeniyle bu tarihlerde devlet görevlilerince ‘çıban başı’ olarak tanımlanan Dersim hariç!

Aslında 1935 yılına gelindiğinde Cumhuriyet rejimi Dersim’de de bu politikalar yönünde önemli başarılar elde etmiş, önce Dersim çevresinde hâkimiyetini tahkim ederek derinleştirmiş ve modern devlet olma durumunun gereği olan Dersim’e ‘derinlemesine nüfuz’ sürecini de başlatmıştır. 1935 sonrasında uygulanmaya başlayan bir ‘master plan’ doğrultusunda atılan adımlarla, ‘modern devlet olma’ sorunu aslında Dersim’in büyük bir kısmında çözülmüştür: 1930’lu yıllarda devlet Dersim’de pek çok biçimde vardır. Pek çok yerde okullar vardır, karakollar vardır, yollar yapılmaktadır, kırsallar vardır, nüfus sayımı yapılmaktadır. Askere gitme oranı bazı ilçelerde yüksek düzeye bile ulaşmıştır. Vergi ödendiğine ilişkin resmi kayıtlar bulunmaktadır. Devlet yaklaşık 8.000 silah toplamıştır (Aslan, 2011). Her aileden bir silah toplanabilmiştir ve devlet aşiret reisleriyle görüşmektedir.

Bugüne kadar resmi ideoloji, konvansiyonel tarihyazımı ve sözlü tarih çalışmalarında genelde, yaşanan bu sürecin yol açtığı, ayrıntıları yeterince bilinmeyen tepkiler ve kısmi direniş öne çıkarılmıştır. Yapılan bu çalışmalarda olduğu gibi Belleklerdeki Dersim ’38 sözlü tarih projesinde de ortaya çıkan bir gerçek vardır: Bölgede devlete karşı bir isyan, bir Kürt devleti kurma ya da bunun bir parçası olma projesi söz konusu değildir.

Ne var ki, devletin ‘modern devlet olma’ haline dair politikası değişmemiştir. Genelde pre-modern yapıların tasfiyesi ve bunların modern alternatifleriyle ikamesi anlamında ‘medenileş(tir)me’ adı altında yürütülen bu politika, sadece var olan iktisadi ve siyasal yapıların dönüştürülmesini değil, aynı zamanda tek-tipleştirici standardizasyonu da hedeflemektedir. Bu bağlamda, bu dönemde ‘ulus inşa etme’ politikasının parçası olarak, bir dizi farklı etnik gruptan bir ‘Türk ulusu yaratmak’ gibi bir amaç hedeflenmiştir. Bu bağlamda Dersim halkının, kültürel gelenekleri, inançları ve dil(ler)i nedeniyle sorun olarak görülmesi sürmüştür.

Ulus ve modern devlet olma hedefleri, bu hedeflerle uyumlu görünmeyen ve egemen kültürel tercihlerin dışında ve ona muhalif olan ‘son ada’ konumundaki Dersim’i öncelikli hedef haline getirmiştir. Diğer bir deyişle Dersim’in öncelikli hedef haline gelmesi, Dersim’in Alevi Kızılbaş inancında cisimleşen özgün kültür ve kimliğini ortadan kaldırmayı ve bu yolla buradaki muhalif dinamiği dağıtmayı hedefleyen siyasal tercihin ürünüdür.

1937-38’de Dersim’de yaşananlar, özellikle Jakoben asker-sivil aydınların hâkim olduğu üçüncü

dünya ülkelerindeki modernleşme sürecinde karşımıza çıkan, ‘ulus-devletin yurttaşlarını belli bir kalıba sokma yönündeki elit politikası’ anlamında ‘toplumsal mühendislik’ten ve ‘zorunlu yer değiştirme ve hatta pogromlar aracılığıyla ülke dışına kaçırma gibi yöntemlerle etnik/dini nüfus yapısını şekillendirme’ anlamında ‘nüfus mühendisliği’nden öte bir şeydir. Belleklerdeki Dersim ’38 sözlü tarih projesi kapsamındaki görüşmelerde bazen ayrıntılı olarak anlatılan askeri eylemler, lokal operasyonlar ve genelde devlet politikaları, aynı zamanda belli bir bölgenin nüfusunun fiziksel tasfiyesi için azami çabanın harcandığını ve görüşmelerde kırım, etnik temizlik veya soykırım adı verilen ve her yaştan binlerce Dersimlinin maruz kaldığı söylenen sistemli bir temizlik harekâtının da söz konusu olduğunu göstermektedir. Dönemin devlet görevlilerinin ve aydınlarının Dersim’den söz ederken ‘yara’, ‘çıban’ ve ‘cerahat’ gibi kavramları sıkça kullandıkları hatırlanacak olursa, bu ‘neşter vurma’ ve ‘temizlik’ harekâtı daha iyi analiz edilebilir.

Resmi raporlarda ileri sürülen ‘feodalizmin tasfiyesi’, ‘Cumhuriyet’in gericiliği yenmesi’, ‘toprak ağalığına son verilmesi’ gibi gerekçelerin Dersim örneğinde geçerliği yoktur. Çünkü Dersim, klasik toprak ağalığı sistemine dayalı bir ekonomik yapıya sahip değildir. Ekilebilir tarım arazisi son derece sınırlıdır. Geleneksel aşiret yapısı da klasik feodal üretim tarzının gerektirdiği yapıdan farklılıklar göstermektedir (Munzuroğlu, 2004).

Komintern’in ve Türkiye’deki komünist hareketin o yıllarda yayınlarında yer verdiği bu yöndeki iddialar, kitle katliamının meşrulaştırılması için Türkiye’de iktidar tarafından uydurulan gerekçelerin tekrarına dayanmaktadır. Bunun etkisiyle, sosyalist gruplar yakın tarihimizin bu büyük dramına yakın zamana kadar gerektiği düzeyde ilgi göstermemişlerdir.

Sonuç olarak bu tarih, yüzlerce sayfası olan bir kitap gibidir. Beğenmediğimiz sayfaları yırtma hakkımız olmadığı gibi, kimsenin bir dönemi yok sayma hakkı da olamaz. Hiç değilse 1937-38’de Dersim’de öldürülen, sürgüne gönderilen ve sürgünde ölen binlerce insanın anısına saygı için bu toplum geçmişiyle yüzleşmelidir.

Belleklerdeki Dersim’38 Sözlü Tarih Projesi, dört farklı kuşağın Dersim ’38’e yönelik algılarını ortaya çıkarırken aynı zamanda bugün de resmi tarih açısından örtük olmaya devam eden Dersim’in en sorunlu dönemini tanımaya yönelik bir kapı açmaktadır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

Kitap ve Makaleler

Abrams, Lynn (2010) Oral History Theory, London & New York: Routledge.

Abrevaya, Elda (2009) “Kolektif Travmalarda İletim Sorunu,” Kuşaklararası İletişim, Psikanaliz Buluşmaları 4, içinde, İstanbul: Bağlam Yayınları.

Ağar, Ö. K. (1940) Tunceli Dersim Coğrafyası, İstanbul: Türkiye Basımevi.

Akçam, Taner (2001) Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu, İstanbul: Su Yayınları.

Akekmekçi, T. ve Pervan, M. (der.) (2010) “Doğu Sorunu”, Necmeddin Sahir Sılan Raporları (1939-1953), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları

Akpınar, A. vd. (2010) “II. Abdülhamit Dönemi Raporlarında Dersim Sorunu ve Zihinsel Devamlılık,” Aslan (2010) içinde, 311-334.

Akyürekli, Mahmut (2011) Dersim Kürt Tedibi 1937-1938, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Algör, İlhami (2010) Ma Sekerdo Kardaş - Dersim 38 Tanıklıklar, İstanbul: Doğan Kitap.

Altınay, Ayşe Gül & Çetin, Fethiye (2009) Torunlar, İstanbul: Metis Yayınları.

Anadolu Kültür (2010) Hakikat, Adalet, Hafıza: Deneyimler Tanıklıklar Arayışlar Atölyesi Raporu (Aralık 2010), İstanbul: Anadolu Kültür A.Ş.

Anonim (1989) Yakın Tarih Ansiklopedisi, Yeni Nesil Yayınları, Temmuz 1989, Cilt 10.

Arcayürek, Cüneyt (2000) Büyüklere Masallar Küçüklere Gerçekler (8), Ankara: Bilgi Yayınevi.

Aslan, Şükrü (2009) “Yazarın Zihin Dünyasının Dışından Okumak: Sıdıka Avar’ın Dağ Çiçeklerim Adlı Kitabı Üzerine Düşünceler,” Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar, Sayı 9, s. 215-225.

Aslan, Şükrü (2010) “Genel Nüfus Sayımı Verilerine Göre Dersim’de Kayıp Nüfus,” Aslan (der.) (2010) içinde, s. 397-412.

Aslan, Şükrü (der.) (2010) Herkesin Bildiği Sır: Dersim, İstanbul: İletişim Yayınları.

Aslan, Şükrü (2011) “Kitlesele Yerinden Edilme Vak’asının Siyasal Arkaplanı Üzerine Tartışmalar: 1938 ve Dersim/Tunceli,” Dipnot Üç Aylık Sosyal Bilim Dergisi, Sayı 4, s. 161-174.

Assmann, Jan (2001) Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik, çev. Ayşe Tekin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Atasü, Erendiz (1998) “Edebiyatta Kadın İmgelerinde Cumhuriyet’in İzdüşümleri,” Berktaş, A. (1998) içinde, s. 129-141.

Avar, Sıdıka (2004) Dağ Çiçeklerim (Anılar), İstanbul: Öğretmen Dünyası Yayınları.

Aygün, Hüseyin (2009) Dersim 38 ve Zorunlu İskan, Ankara: Dipnot Yayınları.

Babuş, F. (2006) Osmanlıdan Cumhuriyete Göç ve İskan Politikaları, İstanbul: Ozan Yayıncılık.

Bartu Candan, Ayfer (2007) “Remembering A Nine-Thousand-Year-Old Site: Remebering Çatalhöyük,” Özyürek (2007) içinde, s. 70-94.

Batur, Muhsin (1985) Anılar ve Görüşler (Üç Dönemin Perde Arkası), İstanbul: Milliyet Yayınları.

Berktaş, Ayşe (der.) (1998) 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Berktaş, Fatmagül (1998) “Cumhuriyet’in 75 Yıllık Serüvenine Kadınlar Açısından Bakmak,” Berktaş, A. (1998) içinde, s. 1-11.

Beşikçi, İsmail (1991) Cumhuriyet Halk Fırkasının Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu, Ankara: Yurt Kitap Yayın.

Binder, Timuçin (2005) “Taner Akçam’ın Kolektif Bellek Kavramı,” Virgül, Sayı 85 (Haziran 2005), s. 11-14.

Bulut, Faik (1991) Devletin Gözüyle Türkiye’de Kürt İsyanları, İstanbul: Yön Yayınları.

Bulut, Faik (2005) Dersim Raporları, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

Caunce, Stephen (2001) Sözlü Tarih ve Yerel Tarihçi, çev. Bülent Can Bilmez & Alper Yalçınkaya, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Cılızoğlu, T. (2000) Çağlayangil’in Anıları, Çağlayangil’le Anılar, İstanbul: Büke Yayınları.

Connerton, Paul (1999) How Societies Remember, Cambridge [England] & New York: Cambridge University Press.

Çalışlar, İzzettin (2010) Dersim Raporu, İstanbul: İletişim Yayınları.

Çelikkan, Murat (2008) “Geçiş Döneminde Hakikat Komisyonları,” İstanbul Bianet haber Merkezi, 19 Mart 2008 (<http://bianet.org/bianet/dunya/105709-gecis-doneminde-hakikat-komisyonlari>).

Çem, Munzur (1999) Tanıkların Diliyle Dersim ’38, İstanbul: Peri Yayınları, İstanbul.

Çetintaş, Funda Çelebi (2006) “Geçmişin Yerel Seslerini Birlikte Okumak: Tarih Grupları ile Sözlü Tarih Atölyeleri,” İlyasoğlu & Kayacan (2006) içinde, s. 335-337.

Danacıoğlu, Esra (2001) Geçmişin İzleri. Yanıbaşımızdaki Tarih İçin Bir Kılavuz, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Durakbaşı, Ayşe (1998) “Cumhuriyet döneminde Modern Kadın ve Erkek Kimliklerinin Oluşumu: Kemalist Kadın Kimliği ve ‘Münevver Erkekler’,” Berktaş, A. (1998) içinde, s. 29-50.

Erdoğan, Necmi (der.) (2002) Yoksulluk Halleri: Türkiye’de Yoksulluğun Toplumsal Görünümleri, İstanbul: İletişim Yayınları.

Frijda, N.H. (1997) “Commemorating. Part II: Social and Emotional Processes of Collective Memories,” Pennebaker, Paez & Rimé (1997) içinde, s. 103-127.

Frisch, Michael (1990) *A Shared Authority: Essays on the Craft and Meaning of Oral and Public History*, N.Y., Albany: State University of New York Press.

Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1991.

Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları III, Kaynak Yayınları, 1992.

Genet, Vitali (1891) *Asya Türkiye'si*, İstanbul.

Grele, Ronald J. (der.) (1991) *Envelopes of Sound: The Art of Oral History*, Greenwood Publishing Group: New York.

Gürboğa, Nurşen (2011) "Erken Cumhuriyet Döneminde Devletin Dersim'le İmtihanı," *Toplumsal Tarih*, Sayı 212, Ağustos 2011, s. 20-29.

Halbawchs, Maurice (2007) "Kolektif Bellek ve Zaman," *Cogito*, Sayı 50 (Bahar 2007), s. 55-76.

Howarth, Ken (1999) *History Handbooks: Oral History*, Gloucestershire: Sutton Publishing Limited.

Huyssen, Andreas (1999) *Alacakaranlık Anıları. Bellek Yitimi Kültüründe Zamanı Belirlemek*, İstanbul: Metis Yayınları.

İlyasoğlu, Aynur (1998) "Cumhuriyet'le Yaşıt Kadınların Yaşam Tarihi Anlatılarında Kadınlık Durumları, Deneyimler, Öznellik," Berktaş, A. (1998) içinde, s. 193-200.

İlyasoğlu, Aynur (2006) "Yakın Dönemde Tarihe İlginin Farklılaşması Sürecinde Sözlü Tarih Alanının Türkiye'deki Gelişimine Bir Bakış," İlyasoğlu & Kayacan (2006) içinde, s. 15-22.

İlyasoğlu, Aynur & Kayacan, Gülay (der.) (2006) *Kuşaklar, Deneyimler, Tanıklar: Türkiye'de Sözlü Tarih Çalışmaları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Ives, Edward (1995) *The Tape-Recorded Interview. A Manual for Fieldworkers in Folklore and Oral History*, Knoxville: The University of Tennessee Press.

James, Daniel (2000) *Doña Maria's Story: Life History, Memory and Political Identity (Latin America Otherwise)*, Durham, NC: Duke University Press Books.

Kaptanoğlu, Cem (2009) "Travma, Toplumsal Yas ve Bağışlama," *Birikim*, Sayı 248 (Aralık 2009), s. 36.

Kılıçaslan, Cansu (2011) "Murat Parker ile Toplumsal Yüzleşme Üzerine: Diyarbakır Cezaevi Gerçeği ile Yüzleşme Adalet Komisyonu," *Toplumsal Tarih*, Sayı 212 Ağustos 2011), s. 12-19.

Kısakürek, Necip Fazıl (1989) *Son Devrin Din Mazlumları*, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.

Kieser, Hans-Lukas (2005) *İskalanmış Barış*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Kirmayer, L. J. (1996) "Landscapes of Memory: Trauma, Narrative, and Dissociation," P. Antze & M. Lambek (der.), *Tense Past – Cultural Essays in Trauma and Memory*, içinde, Londra & New York: Routledge.

- Kuş, Elif (2007) Nicel-Nitel Araştırma Teknikleri. Sosyal Bilimlerde Araştırma Teknikleri. Nicel mi? Nitel mi?, 2. Basım, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Kümbetoğlu, Belkıs (2008) Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Kyvig, David E. & Marty, Myron A. (2000) Yanıbaşımızdaki Tarih, çev. Nalan Özsoy, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Mazıcı, N. (1997) Celal Bayar, Başbakanlık Dönemi (1937-1939), İstanbul: Der Yayınları:.
- Metzler, Ken (1997) Creative Interviewing. The Writer's Guide to Gathering Information by Asking Questions, Boston vd.: Allyn and Bacon.
- Munslow, Alun (1997) Deconstructing History, Londra & New York: Routledge.
- Munzuroğlu D. (2004) Toplumsal Yapı ve İnanç Bağlamında Dersim Aleviliği, Ankara: Kalan Yayınları.
- Neyzi, Leyla (1999) İstanbul'da Hatırlamak ve Unutmak. Birey Bellek ve Aidiyet, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Neyzi, Leyla (2004) "Ben Kimim?" Türkiye'de Sözlü Tarih, Kimlik ve Öznellik, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Neyzi, Leyla (2008) "Remembering Smyrna/Izmir: Shared History, Shared Trauma," History and Memory, Cilt 20, Sayı 2 (Fall/Winter), s. 106-127.
- Neyzi, Leyla (2011) Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye'de Bellek Çalışmaları, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Nora, Pierre (2006) Hafıza Mekanları, çev. Mehmet Emin Özcan, Ankara: Dost Yayınları.
- Olpak, Mustafa (2005) Kenya-Girit-İstanbul, Köle Kıyısından İnsan Biyografileri, İstanbul: Ozan Yayınları.
- Ong, Walter (1999) Sözlü ve Yazılı Kültür. Sözü Teknolojileşmesi, İstanbul: Metis Yayınları.
- Ökçün, Gündüz (1971) Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Ökten, Nazlı (2007) "An Endless Death and an Eternal Mourning: November 10 in Turkey," Özyürek (2007) içinde, s. 95-113.
- Özgen, Neşe H. (2003) Van-Özalp ve 3 Kurşun Olayı: Toplumsal Hafızanın Hatırlama ve Unutma Biçimleri, İstanbul: TÜSTAV.
- Özgen, Neşe H. (2006) "Seçici Unutmanın Tanıklıkları," İlyasoğlu & Kayacan (2006) içinde, s. 177-199.
- Öztürk, Saygı (2007) İsmet Paşa'nın Kürt Raporu, İstanbul: Doğan Kitap.

Öztürkmen, Arzu (1998) Türkiye’de Folklor ve Milliyetçilik , İstanbul: İletişim Yayınları.

Öztürkmen, Arzu (2001) “Sözlü Tarih: Yeni Bir Disiplinin Cazibesi,” Toplum ve Bilim, Kış 2001/2002, s. 115-121.

Öztürkmen, Arzu (2003) “Remembering through the Material Culture: Local Knowledge of Past Communities in a Turkish Black Sea Town,” Middle Eastern Studies, Cilt 39, Sayı 2, s.179-193.

Öztürkmen, Arzu (2006) “Remembering conflicts in a Black Sea town: A multi-sited ethnography of memory,” New Perspectives on Turkey, Sayı 34, s. 93-115.

Özyürek, Esra (2007) The Politics of Public Memory in Turkey, New York: Syracuse University Press.

Passerini, Luisa (1987) Fascism in Popular Memory: The Cultural Experience of the Turin Working Class, Cambridge: Cambridge University Press.

Patai, D. (1987) “Ethical Problems of Personal Narratives, or Who Should Eat the Last Piece of Cake?” International Journal of Oral History, Cilt 8, Sayı 1, s. 5-27.

Pennebaker, J. W., Paez, Dario & Rimé, Bernard (1997) Collective Memory of Political Events. Social Psychological Perspectives, Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.

Pervan, M. & Akekmekçi, T. (2011) Dersim Harekâtı ve Cumhuriyet Bürokrasisi 1936-1950, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Portelli, Alessandro (1991) The Death of Luigi Trastulli and Other Stories: Form and Meaning in Oral History, New York: State University of New York Press.

Portelli, Alessandro (1997) The Battle of Valle Guila. Oral History and the Art of Dialogue, Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press.

Roberts, Elizabeth (1984) A Woman’s Place: An Oral History of Working Class Women, 1890-1940, Oxford (Oxfordshire) & New York: Basil Blackwell.

Saner, N. (1975) Atatürk Dönemi, 19 Altın Yılın Öyküsü (1919-38), İstanbul: Milliyet Yayınları.

Say, Ozan (t.y) “Sözlü Tarih ve Görüşme Teknikleri,” <http://www.bgst.org/dans/arastirma/SozluTarih.html> (erişim: Mayıs 2010).

Schacter, Daniel L. (1996) Searching for Memory: The Brain, The Mind, and The Past, New York: Basic Books.

Schachter, Daniel L. (2010) Belleğin İzinde. Beyin, Zihin ve Geçmiş, Çev. Eda Özgül), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Schrager, S. (1983) “What is Social in Oral History,” International Journal of Oral History, Cilt 4, Sayı 2 (June), s. 76-98.

Schudson, M. (1995) “Dynamics of Distortion in Collective Memory,” Schacter, Daniel L. (der.), Memory Distortion – How Minds, Brains, and Societies Reconstruct the Past içinde, Harvard University Press.

Sevgen, Nazmi (1999) Zazalar ve Kızılbaşlar: Coğrafya, Tarih Hukuk, Foklor, Teogoni, Ankara: Kalan Yayınları.

Somel, Selçuk Akşin (t.y.) Yerel Tarih Araştırmaları İçin Kılavuz, İstanbul: Tarih Vakfı.

Soyak, H. R. (1973) Atatürk'ten Hatıralar, cilt 2, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Sungurluoğlu, İ. (1968) Harput Yollarında, cilt 4, Ankara: Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları, No: 2.

Şahin, Bahar (2010) Eğitim Sürecinde Kimlik, Çatışma ve Barışa Dair Algı ve Deneyimler, Toplumsal Uzlaşma Aracı Olarak Eğitimin Rolü Projesi Alan Araştırması Özet Raporu, İstanbul: Tarih Vakfı.

Şahingiray, Ö. (der.) (1999) Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri (1920-1953), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Şenol Cantek, L. Funda (2003) "Yaban"lar ve Yerliler, Başkent Olma Sürecinde Ankara, İstanbul: İletişim Yayınları.

Tarih Vakfı (1993) Sözlü Tarih Kılavuzu, İstanbul.

Tarih Vakfı (2010) Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik Dersim-Sason (1934-1946), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Taş, Cemal (2007) Külden Evler, İstanbul: Tij Yayınları.

Taş, Cemal (2010) Dağların Kayıp Anahtarı, İstanbul: İletişim Yayınları.

TBMM (1994) Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü (1920-1991), Ankara: TBMM Genel Sekreterliği Yayınları No: 1.

Thompson, Paul (1999) Geçmişin Sesi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tisseron, Serge (2009) "Sırların Hastalıklı İletimi," çev. Zeren Okçuoğlu, Kuşaklararası İletişim, Psikanaliz Buluşmaları 4, içinde, İstanbul: Bağlam Yayınları.

Uluğ, N. H. (2007), Tunceli Medeniyete Açılıyor, 1. Basım: 1939, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Ülkü, Fethi (2001) Anılarla Tunceli, Ankara.

Vansina, Jan (1965) Oral Tradition, A Study in Historical Methodology, Londra: Routledge & Kegan Paul.

Vansina, Jan (1985) Oral Tradition as History, Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press.

Warnock, Mary (1987) Memory, Londra: Faber and Faber.

Wengraf, Tom (2001) Qualitative Research Interviewing, Biographic Narrative and Semi-Structured Methods, Londra vd.: Sage Publications.

Wertsch, James V. (2002) Voices of Collective Remembering, Cambridge (U.K.) & New York:

Yardımcı, S. ve Aslan, Ş. (2008) “1930’ların Biyopolitik Paradigması: Dil, Etnisite, İskan ve Ulusun İnşası,” Doğu Batı, Sayı 44 (Şubat-Mart-Nisan), s. 131-150.

Yel, Ali Murat (2001) “Hatırlamanın Hüznü: Leyla Neyzi’nin İstanbul’da Hatırlamak: Birey, Bellek ve Aidiyet adlı Kitabına Eleştirel Bir Bakış,” İstanbul, Sayı 38 (Temmuz 2001), s. 47-51.

Yıldırım, Tuğba (der.) (2011) Kürt Sorunu ve Devlet. Tedip ve Tenkil Politikaları (1925-1947), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Yılmazçelik, İbrahim (1999) 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı, 2. Basım, Elazığ: Çağ Ofset Matbacılık.

Dergi ve Gazeteler

Dersim Hayat Aylık Süreli Yerel Kültürel Gazete, Yıl 2, Sayı 5, Ocak 2011.

Güneş, 18-19 Ağustos 1989.

Milliyet, 19 Eylül 1930.

Nokta, Sayı 25, 28 Haziran 1987.

Sabah, 19 Kasım 2009.

Tan, 15 Haziran 1937; 14 Eylül 1937; 19 Eylül 1937; 26 Eylül 1937; 13 Kasım 1938.

Ülkü, Sayı 65, Temmuz 1938.

Web Siteleri

<http://www.tarihvakfi.org.tr/sozlutarih/>

<http://myweb.sanabciuniv.edu/sozlutarih/>

<http://www.tcdd.gov.tr>

<http://www.wikipedia.org>

<http://www.pertek.gov.tr/page.asp?id=25>

[http:// www.oha.org](http://www.oha.org)

<http://www.dersimhayat.org>

<http://bianet.org>

Diğer

Tunceli Eğitim Haritası (Tarih Vakfı Arşivi, Fon Kodu: NSS, Seri No: 03, 01.11.1945, Belge No: 391)

Dersim'in Eski ve Yeni Köy Adları Listesi. Hazırlayan: Arif Bilgin.

EKLER

1. Tunceli Karayolları Haritası -1945 (1/200.000 ölçekli)
(Tarih Vakfı Arşivi NSS Fonu, Seri No: 03, Belge No: 392)
2. Tunceli Karakolları Haritası -1945 (1/200.000 ölçekli).
(Tarih Vakfı Arşivi NSS Fonu, Seri No: 03, Belge No: 390)
3. Tunceli Eğitim Haritası -1945 (1/200.000 ölçekli)
(Tarih Vakfı Arşivi NSS Fonu, Seri No: 03, Belge No:391)

^[1] Bu konuda güzel bir kılavuz için bkz. Wengraf (2001). Türkçe iki giriş kitabı için bkz. Kuş (2007: 50-60 ve özellikle 87-104) ile Kümbetoğlu (2008).

[2] Çokdisiplinli, çoksesli, küresel bir aşığıdan ‘hareket’ olarak sözlü tarihin sosyo-politik rolü ayrıca ele alınmalıdır. Siyasal, sosyal ve kültürel boyutuyla hayli verimli bir ‘araç’ olduğı anlaşılan sözlü tanıklık ve bunun kaydına yönelik nerdeyse her türlü mülakatın günümüzde ‘sözlü tarih’ olarak adlandırılması sözlü tarihin başarısı olarak da okunabilir, ama söz konusu kavram karmaşası veya kafa karışıklığında da etkili olan bu yaygınlık ve popülerlikte tarihbilimcilerden çok, diğeri beşeri bilim disiplinlerinden çalışmalar ile akademi dışı çalışmaların etkili olduğunu unutmamak gerekir.

^[3] Bu konuda önemli bir istisnayı, derinlemesine mülakatlar ve katılımcı gözlemcilik gibi alan çalışması yöntemlerinin yanı sıra diğer kaynaklara da ulaşma çabası içine girerek gerçekten analitik ve sentetik bir yapıt ortaya koymuş olan Neşe Özgen'in çalışması oluşturmaktadır: Özgen, 2003; ayrıca bkz. Özgen, 2006.

^[4] İyi bir örnek için bkz. Howarth (1999). Daha spesifik olarak, kasetle mülakat teknikleri konusunda klasik bir çalışma için bkz. Ives (1995). Türkiye’deki çalışmalar için hazırlanmış bir kılavuz için bkz. Danacıoğlu (2001).

^[5] Genelde tarihbilim bağlamında yapı-çözüm için bkz. Munslow, 1997; özellikle tarihyazımında ‘kanıt’ ve nesnellik sorunu için bkz. s. 81-85.

^[6] (Nüfus sayımlarından yola çıkarak yapılan bir analiz/yorum için bkz. Aslan (2010). Konuyla ilgili resmi belgeye dayalı olarak verilen 13.100 sayısı için bkz. Sabah, 19 Kasım 2009.

^[7] Bu konuda resmi raporlara dayanarak verilen bilgilere örnek için bkz. Aygün (2009).

[8] Abrams'ın (2010: 8) bu anlayışın iyi bir temsilcisi için verdiği örnek: Roberts (1984).

^[9] Abrams'ın (2010: 8) bu anlayışın iyi bir temsilcisi için verdiği örnek: James (2000).

[10] Bu çalışmalardan hangisinin hangi oranda ‘sözlü tarih’ olarak adlandırılmayı hak ettiği gibi bir hiyerarşi veya otorite tartişması doğru olmaz. Her biri tarihyazımına büyük katkıda bulunan bu çalışmaların ne kadar bilimsel oldukları tartişması ise, aslında herhangi bir tarihbilimsel çalışma için söz konusu olduğu kadar anlamlıdır: Konvansiyonel tarihbilimde, ‘ikincil’ sayılan anı, basın, otobiyografi, monografi ve makale gibi metinlerin yanında tartişmasız ‘birincil’ kaynak olarak fetişleştirilen arşiv belgeleri için de benzer bir durum söz konusudur. Arşivlerde belge araştırması yapmak da bunları olduğu gibi yayımlamak da, diğer kaynakların yanı sıra bu belgeleri kullanarak analitik/yorumsal (monografik) yapıtlar ortaya çıkarmak da tarihbilimsel faaliyetin çok değerli aşamalarını oluşturur. Bununla birlikte, ilk aşamaları başkaları tarafından gerçekleştirilmiş bir monografi çalışmasının olası sorunları genelde bilinen bir husustur. (Örneğin, 1922 İzmir İktisat Kongresi üzerine yapılmış tek kapsamlı çalışma olan Gündüz Ökçün’ün kitabı [Ökçün, 1971], belge/kaynak yayımcılığından ibarettir, ama Cumhuriyet tarihinin yazımında paha biçilmez değere sahip olmuştur.) Öte yandan sözlü tarih kaynaklarının yaşamsallık, karşılıklılık vb. özellikleri bu bağlamda önemli bir fark olarak öne çıkmaktadır.

[\[11\]](#) Konuyla ilgili sayısız çalışma arasında giriş niteliğinde bir örnek için bkz. Warnock (1987). Kapsamlı bir çalışmanın Türkçe çevirisi için bkz. Schacter (2010); ayrıca bkz. Huyssen (1999).

^[12] Alan çalışması metodolojisiyle ilgili teknik sorunlar burada pek tartışılmamakla birlikte, sonraki bölümlerde Dersim 1937-38 bağlamında bazı noktalara değinilecektir.

[13] Dersim Osmanlı döneminde bugün Tunceli olarak adlandırılan ilin de içinde olduğu, coğrafi bakımdan sınırları daha geniş bir bölgenin adıdır. Osmanlı yönetiminde sancak olan Dersim, Hozat ile ona bağlı Çemişgezek, Ovacık, Pertek, Sağman, Çarsancak, Kalan, Kuzican (Pülümür), Kızılkilise (Nazımiye), Mazgirt kazalarından oluşmaktaydı. Bölgenin doğal sınırlarını kuzeyde Mercan Dağları, güneyde Fırat Irmağı, doğuda Bağırpaşa Dağları, güneydoğuda Peri Suyu, batıda ise Kemah ve Kemaliye belirlemiştir. 1935 yılında 2884 sayılı kanunla Pülümür, Nazımiye, Hozat, Mazgirt, Ovacık, Pertek, Çemişgezek ilçeleriyle idari olarak sınırları çizilmiş ve böylelikle Dersim adı Tunceli olarak değiştirilmiştir (Akyürekli, 2011: 17).

^[14] Bölgede Amerikan Protestan misyonerlerinin çalışmaları ve Osmanlı Devleti'nin bu konudaki yargıları konusunda ayrıca bkz. Kieser (2005)

[15] Genelkurmay belgelerinde ‘‘Türkiye’de Kürt İsyamları’’ aktarılırken, 16. sırada ‘‘Pülümür Tenkil Harekâtı’’, 17. sırada ise ‘‘1937 Tunceli Tedip Harekâtı’’ gibi ifadeler kullanılır. Bu ifadeler gerçekte bir isyana değil, devletin gerçekleştirdiği askeri operasyonlara işaret eder (bkz. Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyamları II, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1991).

[16] “Halk Fırkası” adıyla kurulan partinin adının başına 1924’te “Cumhuriyet” sözcüğü eklenmiş, daha sonra 1935’teki 4. Kurultay’da “Cumhuriyet Halk Partisi” adı verilmiştir.

^[17] Bu kanun, 1938 yılında Dersim’den batı illerine gönderilen on binlerce Dersimlinin sürgünlük halinin yasal çerçevesini oluşturması bakımından önemlidir.

[18] 1930-40 döneminde genellikle devlet yetkilileri tarafından yazılan raporlarda “Türklük”, “Kürtlük”, “Zazalık” kavramlarının birer etnik kimliğe işaret edip etmediğine ilişkin değerlendirmeler hayli çelişkilidir. Bir yandan Zazaların ya da Kürtlerin aslında anadillerini unutmuş Türkler olduğu tezi savunulurken, bir yandan da bunların “farklı” kimlikler olduğu öne sürülerek asimile edilmeleri önerilir (bkz. Sevgen, 1945; Çalışlar, 2010).

^[19] Tunceli Kanunu’nun yürürlük süresi başlangıçta 1 Ocak 1940 olarak belirlenmişse de sonradan bu süre 1946 yılı sonuna kadar uzatılmıştır.

[20] Sürgün uygulamalarını ‘yasal kılan’ 31. maddeye dayanılarak 4 Mayıs 1937 tarihinde Bakanlar Kurulu’nun aldığı bir gizli karara göre köylere baskın yapılması, silahların toplanması, köylerin tümüyle tahrip edilmesi ve ilk etapta 2.000 kişinin nakli lüzumlu görülmüş ve planlanmıştır (Bulut, 2005: 347).

^[21] Naşit Hakkı Uluğ’a göre, 1937 yılına gelinceye kadar o yıllarda Dersim’de olduğu anlaşılan ve devletin aradığı 3.700 kişiden 2.000’i silahlarını devlete vererek cezalarını erteletmişlerdir (Uluğ, 2007 [1939]: 183).

[22] Yaklaşık iki ay kadar süren yargılama süreci sonucunda Seyit Rıza 15 Kasım 1937 tarihinde, bir kısmı kendisi gibi yetmiş yaşın üzerinde olan altı Dersimliyle birlikte idam edilir. O dönemde bu iş için görevlendirildiğini söyleyen ve Emniyet Müdürü olan İhsan Sabri Çağlayangil, Seyit Rıza ve arkadaşlarının, Atatürk Elazığ’a gelmeden idam edilmeleri için başvurdukları hukuksuz yolları ve Seyit Rıza’nın idam sehpasına giderken “hatasız, günahsız olduklarını” vurguladığını büyük bir açıklıkla anlatmaktadır (Cılızoğlu, 2000).

[23] Bu konuyla ilgili olarak yapılan çalışmaların en çok bilineni “İki Tutam Sa: Dersim’in Kayıp Kızları” adlı belgeseldir. Nezahat Gündoğan’ın yönetmenliğindeki belgeselde yetmiş yıl sonra birbirlerini bulan iki amca çocuğunun buluşma öyküsü ve halen aranan iki kız kardeşin öyküsü konu edilmektedir.

[24] ‘38’in bir insanlık dramı olduğuna ilişkin öykülerden biri Yavuz Semerci’nin “Size Bir Dersim Hikayesi Anlatayım” başlıklı yazısında hayli etkileyici bir biçimde yer almaktadır. Gazeteport’ta 20 Kasım 2009 tarihinde yayınlanan yazısında Semerci, 1938 yılında Hozat’ın bir köyünde köylülerin nasıl topluca imha edildiklerini anlatır. Buradan kurtulan çocuklardan birisinin, Afyon’da Çocuk Esirgeme Kurumu’na teslim edilen, oradan da bir aile tarafından evlatlık olarak alınan kendi babası olduğunu söyler.

[25] Demokrat Parti, 5 Haziran 1947’de 2510 sayılı İskan Kanunu’nun tadil edilmesini ister. Başbakan Recep Peker, İskan Kanunu’yla ilgili değişiklik tasarıları hakkında 10 Haziran’da Meclis Grubu’na bilgi verir. Tasarı, ön komisyonda iki parti tarafından da kabul edilir. 14 Haziran tarihinde DP’nin önerisinin karma komisyonda ele alınması teklifi kabul edilir. Tasarı, 18 Haziran 1947’de Kazım Karabekir başkanlığındaki görüşmelerde kabul edilir (Akşam, 19 Haziran 1947). Meclisin tatil öncesi son toplantısında çıkarılan 5098 sayılı bu kanun 24 Haziran 1947 tarihli Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girer.

[26] Tunceli coğrafyası kuzeydoğuda Erzurum'un Tercan Mamahatun, kuzeyde Erzincan'ın merkez ve Kemah, batıda Malatya'nın Kemaliye ve Arapkir, güneyde Elazığ'ın Keban Maden merkez ve kısmen Palu ve Erzincan'ın Kığı kazalarıyla çevrilidir. Bu alan içinde Erzincan ve Elazığ arasında bölünmüş Pülümür, Nazımiye, Mazgirt, Pertek, Hozat, Ovacık ve Çemişgezek'in yer aldığının belirtilmiş olmasına karşın, gerçekte Dersim, söz konusu sınır ilçelerinin de büyük bir bölümünü kapsayan daha geniş bir alanı oluşturmaktadır. (Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik Dersim-Sason (1934-1946), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, İst., s.10)

[27] Görüşülen kişilerin kimliklerinin gizli kalması için böyle bir uygulamaya gidilmiştir.

[28] Bu durumlarda anlatılara müdahale edilmeyerek, insanları Dersim ‘38 konuşmaya zorlamak yerine, serbest konuş(tur)ma yöntemi izlenmiştir.

[29] Karaci adlı yerleşim yerinin Karacaköy olduğu düşünülmektedir.

[30] Atatürk'ün Pertek'i ziyareti 17 Kasım 1937 (<http://www.pertek.gov.tr/page.asp?id=25>), Seyit Rıza'nın idam edilişı 15 Kasım 1937 (http://tr.wikipedia.org/wiki/Seyit_R%C4%B1za).

[31] 11 Mayıs 1937 tarihli resmi bir rapora göre Kutu Deresi'nin kuzeybatısında, Kalan Deresi'nin kuzeybatısında, Kalan Deresi ile Munzur Çayı'nın birleştiği noktadan itibaren Munzur Çayı'nın güneybatısında, Ali Boğazı'nın kuzey ve güneyindeki alanlar “asilik” eden ve “direnen” aşiretlerin kendilerini koruyabildikleri bölgeler olarak geçmektedir (Yıldırım, 2011: 102). 6 Ağustos 1938 tarihli 9404 sayılı Bakanlar Kurulu kararnamesiyle Kutu Dere-Kırmızıdağ-Haçlıdere hattından Mercan Dağları eteğindeki Karacakale'ye kadar olan bölge ve Ali Boğazı, Tagar vadisi çevresi (Koçan bölgesi) yasak (memnu) bölge ilan edilmiş, yerleşime kapatılmış ve burada yaşayanlar batı illerine sürgün edilmiştir (Akyürekli, 2011: 157).

[32] ‘Boşaltılmış bölge’, ‘yasak bölge’den farklı bir statüye sahiptir. Bunlar valilik kararıyla geçici olarak boşaltılan alanlardır; yasak bölge ise uzun bir süre hiçbir şekilde iskana açılmayan bölgelerdir. Uzun yıllar insan dolaşımına, hayvancılığa kapalı olan bu yasak bölgelerdeki arazilerin tarım için çok elverişli olduğu belirtilmektedir. 1937-38 yıllarında tarım arazilerini tahrip eden çekirge sürülerinin, bakımsız-işlenmeyen bu araziler nedeniyle bölgeye musallat olduğu, kamu otoritelerine verilen şikayet dilekçelerinde sıkça yer alan bir konudur (Akekmekçi ve Pervan, 2010: 246-247).

[33] “Üçüncü Ordu’nun yapacağı manevranın birinci safhasını teşkil etmek üzere Tunceli’de sükûn ve asayişin istikrarını temin etmek maksadiyle o mntıkada yapılacak tarama hareketi münasebetiyle ilişik krokide gösterildiği üzere (Karacakale, Kürk, Hinzori, Darboğazı garbı, Seyithan, Kırmızıdağ-Balâ hattı Haçili Deresi ağzı, Ballı Mezrası Rıza’nın evi, Munzur Suyu ana kolu, Haçik Dağı-Karacakale arasındaki Balâ hattının çevrildiği saha ile Masumpak Kalesi, Zeynel Tepe, Pilavtepe, Ekrek köyünün beş kilometre kuzeyindeki Boz Tepe, Koçulu köyünden geçen dere ile bunun iki km güneyinden geçen dere arasındaki su taksim hattı, Setirge köyünden Yılan Dağı’na giden yol hariç Yılan Dağı 2100 rakım, Hanifi Tepe ve bu tepenin 4 kilometre doğusundaki tepe Masumpak Kalesi çevresi içindeki saha 2848 Sayılı Kanun’un ikinci maddesine göre 3 No’lu yasak bölge olarak kabul ve ilân edilmiştir.” (Yıldırım, 2011: 106)

[34] 9404 sayılı kararnamenin 2. maddesi: “20 Mayıs 1937 tarihli 2/6662 sayılı kararname ile kabul edilmiş olan 2000 kişiye ilaveten bu seferki tarama harekâtı sonrası ve taramadan elde edilecek yasak bölge sahası halkından 3000-5000 kişinin daha batı illerine nakli” öngörülerek sürgün öncesi sağlık kontrollerinin Sağlık Bakanlığınca yapılması ve sürgün edilecekleri yerlere ulaştırılmaları kararı veriliyor (Yıldırım, 2011: 106).

[35] Boşaltılmış köylerde yaşayanların “sürgünü”, yasak bölgeden sürgün edilenlere göre farklı olmuştur. 1935 yılında 2884 sayılı Tunceli Kanunu’na dayanılarak Bakanlar Kurulu’nun yayımladığı 9404 sayılı kararnamenin 6 Ağustos 1938’de yürürlüğe girmesiyle kabaca Çemişgezek, Ovacık ve Hozat ilçelerinin kesiştiği alan ve Kalan’ın daha çok Kuzey hattı yerleşime yasak edilmiş (Tarih Vakfı Arşivi [TVA]: 1945) ve bölge halkı Trakya, Çanakkale, Bilecik, Bursa, Balıkesir, Kütahya, Eskişehir, Denizli, Aydın, Isparta, Burdur ve Muğla’ya sürgün edilmiştir (Yıldırım, 2011: 106).

[36] Aygün (2009: 169)

[37] 1944 yılında Çemişgezek Kaymakamı Rauf Öktem’in Tunceli mebusu Necmettin Sahir Sılan’a sunduğu rapor: “Kazanın kuzey kısmında belediye sınırları içinde kalan bir kısım araziyi de içine alacak şekilde en verimli-sulu arazileri bulunan sekiz köy yasak emniyet bölgesi içinde bırakılmış, Haceri ve Ekrek köylerini içine alan kısım boşaltılmış alan olarak bırakılmış olup ve bu bölge vali komutanlığın son emirlerine atfen eskiden beri muattal bir durumda kalmış olan yukarıda arzedilen saha tamamen serbest bir hâle konulmakla halkın her türlü ihtiyacı mehmaimkân (olabildiği kadar) giderilmiş bulunmaktadır.” (Pervan ve Akekmekçi, 2011: 382)

[38] Bu raporun 5. bölümünde kuşaklararası aktarım konusunda “Boz atlı Hızır” anlatısına ilişkin bilgi bulunmaktadır.

[39] Bkz. sayfa: 46-48

[40] Pervan ve Akekmekçi (2011: 454-456)

[41] Pervan ve Akekmekçi (2011: 456)

[42] 6 Ağustos 1938 tarih ve 9404 sayılı kararnameye göre Dersim’de 1.246 haneden 5.000 kişi, 15 ilin 50 kazasına bağlı 922 köye serpiştirilir. Sürgün edilen aileler her bir köye bir hane olarak dağıtılır (Aygün, 2009: 115).

[43] 1926 yılında bölgede Koçuşığı (Koçan) olayı yaşanır. Bazı raporlara dayanılarak devlet tarafından Koçuşığı tedibinin planladığı belirtilmekte, Koçuşığı kargaşasının bir ayaklanmadan çok, geniş çaplı bir asayiş sorunu olarak geliştiğı ifade edilmektedir. Koçuşığı, Reşkan ve Şemkan aşiretlerinden bazı kolların Şeyh Sait olayı sonrasında ittifak kurmaları ve diğer aşiretler ile yerleşim yerlerine saldırmaları üzerine, şikayetleri ve durumu araştırması için Elazığ Valisi Cemal (Bardakçı) bölgeye gönderilir. 19 Eylül 1926'da alınan askeri harekât kararını uygulamak üzere Elazığ ve havalisi komutanı Albay Mustafa (Muğlalı) görevlendirilir (Aygün, 2010: 124). Aynı ay içinde Koçuşığı, Reşkan ve Şemkan aşiretlerine yönelik tedip harekâtına girilir. Bu olayda Seyit Rıza ve onun nüfuzundaki aşiretler önce devlete karşı tavır almaz, harekâtın şiddeti artıp köylerin yakılması ve toplu ölümlerin gerçekleşmesi üzerine devlete verdikleri desteği geri çekerler (Akyürekli, 2011; 52).

[44] Sivas-Divriği (Divrik) arasındaki demiryolu 20 Kasım 1937 tarihinde tamamlanarak açılmıştır (<http://www.tcdd.gov.tr>).

[45] Demokrat Parti, 5 Haziran 1947’de 2510 sayılı İskan Kanunu’nun tadil edilmesini ister. Başbakan Recep Peker İskan Kanunu’yla ilgili değişiklik tasarıları hakkında 10 Haziran’da Meclis Grubu’na bilgi verir. Tasarı, ön komisyonda iki parti tarafından da kabul edilir. 14 Haziran tarihinde DP’nin teklifinin Karma Komisyon’da ele alınması önerisi kabul edilir. Tasarı, 18 Haziran 1947’de Kazım Karabekir başkanlığındaki görüşmelerde kabul edilir. Meclisin tatil öncesi son toplantısında çıkartılan 5098 sayılı bu kanun 24 Haziran 1947 tarihli Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girer. Yasayla, sürgüne gönderilenlerin, isterlerse kendilerine verilen mülk ve hayvanlardan vazgeçmek koşuluyla memleketlerine dönebilecekleri hükme bağlanır.

[46] Bkz. sayfa: 96-98

[47] Yolanda Gampel, kolektif travma ve iç savaşlarda toplumsal bağa ait olanın çözülmesi ve dağılmasıyla bireysel düzeyde ortaya çıkan etkilerin araştırılmasına yönelik tartışmaları genişletici bir açılım sunar. Yahudi soykırımı üzerine yapılmış çalışmalardan yola çıkarak, soykırımı bizzat yaşamamış oldukları halde, üst kuşakların maruz kaldıklarından dolayı etkilenen genç kuşakların ruhsal durumlarını, semptomlarını, acılarını ifade edebilmek için ‘radyoaktivite’ metaforunu kullanır (Abrevaya, 2009: 32).

[48] Tisseron (2009: 60)

[49] Olpak (2005: 7)

[50] Tisseron (2009: 61)

[51] Thompson (1999) ve Kayacan & İlyasoğlu (2006)

[52] Uluslararası Sözlü Tarih Derneği'nin yayımladığı Prensipler, Standartlar ve Etik Kurallar metni (www.oha.org).

[53] Nora (2006: 17-18)

[54] Bazı araştırmacılar, Türkiye’de siyasal bağlamların değişmesine karşın son 75-80 yılda Kemalist ideolojinin ayakta kalmasını, eğilip bükülmeye uygun olmasına bağlamaktadır. Ölümünden bugüne Atatürk’ün bu ideolojisi gerek sağ gerek sol kanatta hemen hemen tüm siyasal hareketler için en büyük meşrulaştırıcı sembol hizmeti görmüştür. “Atatürk’ün bağımsız bir devlet kurmasıyla, merkezîyetçi devlet iktidarı ve modernleşmeci reformlarıyla özdeşleştirilmesi Türkiye için hedefler koyan her siyasal grubu kendilerini şöyle ya da böyle kurucuyla özdeşleştirmeye zorlamaktadır.” (Özyürek, 2008: 27) “Atatürk” imgesinin sadece siyasal hareketler için değil, farklı dini-etnik-kültürel gruplar için de yasaklı alanda kimliklerini meşrulaştırıcı işlev gördüğü düşünülmektedir.

[55] Bu konuda bir alan çalışması örneği olarak Tarih Vakfı'nın yürüttüğü Eğitim Sürecinde Kimlik, Çatışma ve Barışa Dair Algı ve Deneyimler: Toplumsal Uzlaşma Aracı Olarak Eğitimin Rolü Projesi'nin Alan Araştırması Raporu'na bakılabilir (Şahin, 2010).

[56] Thompson (1999: 2)

[57] İşlenen insanlık suçları ve insan hakları ihlallerine ilişkin olarak geçmişle yüzleşme ya da hesaplaşmaya dair dünyadaki deneyimler (hakikat ve uzlaşma komisyonları) Türkiye’deki akademik ve ulusal/uluslararası sivil toplum örgütleri çevresinde son yıllarda daha belirgin olarak tartışılmaktadır. (Örneğin, Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Araştırma Merkezi, Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği ve Uluslararası Geçiş Döneminde Adalet Merkezi’nin [International Centre for Transitional Justice, ICTJ] ortaklaşa düzenlediği Geçiş Döneminde Adalet Semineri, 21-23 Mart 2008; Anadolu Kültür A.Ş’nin Chrest Foundation, OAK Foundation ve Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği ile ortak düzenlediği Hakikat, Adalet, Hafıza: Deneyimler, Tanıklıklar, Arayışlar Atölyesi, 4-5 Aralık 2010, vb.) Güney Afrika, Latin Amerika, Hırvatistan vb. toplumlarda geçmişle nasıl yüzleşildiğine ilişkin deneyimlerin incelendiği bu çalışmalar mağdurların ve faillerin konumlarının hangi çerçevede ele alındığı ve hakikatle adalet arasındaki ilişkinin nasıl kurulduğuyla ilgili öne çıkan sorun alanlarını da kapsamaktadır. Hakikatin bulunmasında ve adaletin sağlanmasında bazı ülkelerde ‘cezalandırıcı adalet’, bazılarında ise ‘onarıcı adalet’ kavramlarına başvurulduğu belirtilmektedir (Anadolu Kültür, 2010; Kılıçaslan, 2011; Çelikkan, 2008).